T.C.
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ PROGRAMI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

RICHARD DAWKINS VE ANTONY FLEW'UN TANRI'YLA İLGİLİ ARGÜMANLARININ İNCELENMESİ VE KARŞILAŞTIRILMASI

Selçuk POLAT

DANIŞMAN
Prof. Dr. Mehmet TÜRKERİ

İZMİR - 2019

TEZ ONAY SAYFASI

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum "Richard Dawkins ve Antony Flew'un Tanrı'yla İlgili Argümanlarının İncelenmesi ve Karşılaştırılması" adlı çalışmanın, tarafımdan, bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

Tarih/İmza

..../..../.......

ÖZET

Yüksek Lisans Tezi

Richard Dawkins ve Antony Flew'un Tanrı'yla İlgili Argümanlarının İncelenmesi ve Karşılaştırılması

Selçuk POLAT

Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı
Felsefe ve Din Bilimleri Programı

Tanrı, insanlığın düşünce dünyasında ona eşlik eden en temel konulardan bir tanesi olmuştur. Tarih boyunca tanrı denildiğinde birbirinden farklı anlayışların sergilendiğini görmekteyiz. Teizm, ateizm, deizm vb. gibi. Bu çalışmada, tanrı düşüncesi karşısında ateizm düşüncesinin çağımızdaki önemli temsilcilerinden olan Richard Dawkins ile uzun zaman ateizm düşüncesi altında fikirler ortaya koyan, fakat yapılan bilimsel çalışmalar nedeni ile ateizm düşüncesinden ayrılıp deist bir anlayışı benimseyen Antony Flew'ü incelemeye çalıştık. Bu çalışmayı yapmamızın amacı, özellikle 19. yy'den sonra yaygınlık kazanan ve günümüzde de takipçileri hızla artan deizm anlayışı ile yine ateizm içerisinde yeni bir oluşum olan "yeni ateizm" düşüncesinin çağımız insanın zihin dünyasında etkili bir konumda bulunmasıdır. Düşünürlerimizin fikirleri felsefi açıdan incelenecektir.

Bu çalışma, giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde, çalışmamızın amacı, yöntemleri ve kaynakları hakkında bilgiler verilmiştir. Birinci bölümde konumuzla alakalı alanlar hakkında kısa bilgiler verilmiştir. Kavramların önemi ortaya konulmuş; tanrıya dair bir tasavvurun mümkün olup olmayacağı irdelenmiş; yapılan tasavvurları etkileyen nedenler tespit edilmiş; ortaya çıkarılan tasavvurların Epistemik değeri incelenmiş; bilim ve dininin ne olduğu ve sınırlarının bulunup bulunmadığı tartışılmış; son olarak teodise probleminin tanrı düşüncesi karşısındaki durumu değerlendirilmiştir.

İkinci bölümde, temel kaynak olarak Richard Dawkins'in "Tanrı Yanılgısı" ile Antony Flew'un "Yanılmışım Tanrı Varmış" kitapları üzerinden; düşünürlerimizin hayatları tanıtılmış; tanrıya dair genel tutumları ortaya konulmuş; tanrı kanıtlarına bakışları irdelenmiş; din ve din dili hakkındaki düşünceleri incelenmiş; ahlak ve bilinç konusunda ileri sürdükleri fikirler tartışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Dawkins, Tanrı Yanılgısı, Flew, Yanılmışım Tanrı Varmış, Tanrı, Tasavvur, Kanıt, Din, Din Dili, Ateizm.

ABSTRACT

Master's Thesis

Examination and Comparison of Arguments of Richard Dawkins and Antony Flew About God

Selçuk POLAT

Dokuz Eylül University

Graduate School of Social Sciences

Department of Philosophy and Religious Sciences

Philosophy and Religious Sciences Program

God has been one of the most fundamental subjects accompanying humanity in the world of thought. Throughout history, we see that different concepts are exhibited when God is called. Theism, atheism, deism, etc. In this study, we tried to examine Richard Dawkins, who is one of the important representatives of atheism in the face of the idea of god, and Antony Flew who put forward ideas under the idea of atheism for a long time, but left the idea of atheism after adopting a deist understanding. The aim of this study is that the idea of "new atheism" which became a new formation in atheism with the understanding of deism, which became widespread especially after the 19th century and whose followers are increasing rapidly today, has an effective position in the mind world of our age. The ideas of our thinkers will be examined philosophically.

This study consists of an introduction and two parts. In the introduction part, information about the purpose, methods and sources of our study is given. In the first chapter, brief information about the areas related to our subject is given. The importance of concepts has been put forward; whether a conception of God is possible; the reasons affecting the imaginations; the epistemic value of the imaginations revealed; what science and religion is and whether its limits exist are discussed; Finally, the situation of theodise problem against the idea of god was evaluated.

In the second chapter, Richard Dawkins' "The God Delusion" and Antony Flew's "I was wrong there is a God," books are the main sources; the lives of our thinkers are introduced; general attitudes about god; their gaze on the evidence of god was examined; religion and its thoughts on the language of religion were examined; their ideas about morality and consciousness are discussed.

Keywords: Dawkins, The God Delusion, Flew, I was wrong there is a God, God, Imagination, Evidence, Religion, Religion Language, Atheism.

RICHARD DAWKINS VE ANTONY FLEW'UN TANRI'YLA İLGİLİ ARGÜMANLARININ İNCELENMESİ VE KARŞILAŞTIRILMASI

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR

Bkz.	Bakınız
çev.	Çeviren
DİA	Diyanet İslâm Ansiklopedisi
Ed.	Editör
İA	İslâm Ansiklopedisi
İSAM	İslâmî Araştırmalar Merkezi
vs.	Vesaire
vb.	Vebenzeri
yy.	Yüzyıl

GİRİŞ

a) Araştırmanın Amacı, Yöntemi ve Kaynakları

Geçmiş ve günümüz insanının cevap aradığı en önemli sorulardan bir tanesi "gördüğümüz bu evrenin var olma sebebi kim veya nedir?" sorusu olmuştur.[1] Bu soru, felsefi düşüncenin ilgilendiği en eski konularından bir tanesidir.[2] Evrenin nasıl oluştuğu konusu geçmişte olduğu gibi günümüzde de güncelliğini korumaktadır. Bu soruya tarihin farklı zaman dilimlerinde farklı cevaplar oluşturulmuştur. Bu cevaplardan bazıları, evrenden hareketle oluşturulurken (güneş, ay, yıldız, arkhe, ateizm gibi), bazıları ise evrenin dışında bir güç kabulünden hareketle oluşturulmuştur (teizm, deizm, panteizm, panenteizm gibi). [3]

Kadim toplumlar, tabiata yaratıcı özellikler yükleyerek evrenin nasıl oluştuğunu cevaplamaya çalışmışlardır. Bu noktada güneş, ay ve yıldızların yaratıcı güç olarak algılandığını görmekteyiz. Birden fazla varlığa yaratıcı özellik atfedilmesi sebebi ile bu dönemleri politeist inancın hâkim olduğu zamanlar olarak isimlendirebiliriz.

Antik Yunan medeniyeti başlangıca yönelik soruyu "arkhe" olarak kavramsallaştırmış ve bunun üzerinden cevaplarını oluşturmuştur. Bu noktada su, hava, sonsuz cevher, oluş, ilk hareket ettirici vb. cevapların verildiğini görmekteyiz.[4]

Semitik dinlerin ortaya çıkması ile birlikte politeist açıklamaların büyük oranda yerini monoteist bir düşünceye bıraktığı görülmektedir. Birbirinden farklı özellikler taşısa da semitik dinlerin ortaya koyduğu yaratıcı güç olan tanrının; her şeye gücü yeten, her şeyi bilen, ezeli ve ebedi olan tek bir varlık olduğu ileri sürülmüştür. Tanımlanan özellikleri ile tanrı, ilk neden ve her şeyin mutlak sebebi olarak kabul edilmiştir. Teistik dinlerin ortaya attığı tanrı cevabının uzun süre başlangıca yönelik soruya cevap olarak kabul edildiğini görmekteyiz.

---

[1] Ahmet Cevizci, **Felsefe Sözlüğü**, Say Yayınları,6.Baskı, İstanbul 2017, s.34.
[2] Ergin Ögcem, **Ateizmden Deizme Antony Flew**, (doktora tezi) Marmara, İstanbul 2013, s. i.
[3] Ögcem, Ateizmden Deizme Antony Flew, s.i.
[4] Zeynep Zafer Esenyel, **Presokratik Filozoflarda Arkhe Sorununu Kozmolojik ve Ontolojik Bağlamda İncelenmesi**, Uludağ Üniversitesi Fen- Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi, Sayı:22, Bahar 2014, ISSN: 1303-4251, ss. 1-25.

Kıta Avrupa'sında ise 17.yy'da başlayan Rönesans, Reform ve Aydınlanma hareketleri, teistik dinlerin cevaplarını ciddi anlamda eleştiriye tabi tutmuş ve güçlerini zayıflatmıştır. Özellikle Aydınlanma dönemi ile birlikte akla biçilen güven, her şeyin temeline aklın yerleştirilmesi ve bütün alanlarda temel ölçünün akıl kabul edilmesi[5], toplumsal konularda olduğu gibi inanç sahasında da etkisini göstermiştir. İnanç konusunda uzun bir dönem etkisini hissettiren teist anlayış yerini deist düşünceye bırakmak zorunda kalmıştır.[6] Aydınlanmanın var ettiği tanrı tasavvuru ise, aydınlanmanın ruhuna uygun, saf aklın yetileri içerisinde bilinir ve anlaşılır olan, bu sebeple vahye ve peygamberliğe ihtiyaç duymayan bir tanrı anlayışına dönüşmüştür. Meydana çıkan yeni tanrı tasavvuru deist tanrı olarak isimlendirilmektedir.[7]

Avrupa da gelişen bu fikir akımları ve temsilcileri, hem kendi dönemlerini hem de sonraki dönemleri etkisi altına almıştır. Aydınlanma ile birlikte ortaya çıkan pozitivist anlayış ve mantıkçı pozitivistlerin ortaya attığı "doğrulama ilkesi"[8] nedeni ile "evren nasıl oluştu" sorusuna tanrı cevabının verilemeyeceği, bu sebeple farklı açıklamalara ihtiyaç duyulduğu ileri sürmektedir. Bilgi sahasında tek geçerli kaynağın deney ve gözlem kabul edilmesi, metafizik ve teolojik ifadelerin anlamsız olduğunun vurgulanması, inanç alanının güç kaybetmesine neden olmuştur.

Pozitivist açıklamaların ileri sürdüğü ilkeler din dilini zayıflatsa da, Wittgenstein'ın ortaya koyduğu "dil oyunu" düşüncesinin inanç alanına nefes alma imkânı tanıdığını görmekteyiz. Wittgenstein, din dilinin kendisine ait bir mantığının bulunduğunu, bu sebeple bilim sahasının ileri sürdüğü ilkelere uygun olmayan fikirlerin anlamsız kabul edilmesinin yanlış olduğunu savunmaktadır. Bu konuda bir örnek veren Wittgenstein, her oyunun kendi içinde bir kuralının bulunduğunu, bu kurallar sebebi ile farklı oyunlarda sergilenen davranışların dıştan bir bakışla

---

[5] İsmail Kıllıoğlu, **Aydınlanma'nın Felsefi Temellerinin Tartışılması II**, Fatih Sultan Mehmet İlmi Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi, Sayı: 5, Yıl: 2015, Bahar, s.336.

[6] Reşat Metin, **Aydınlanma Felsefesinde Din Sorunu**, Ağustos 2007, s. 12-22.

[7] Deizm: Tanrının varlığını kabul eden, fakat vahiy, peygamber ve din gibi fenomenleri reddeden düşüncedir.(Bkz. İbrahim Halil Erdoğan, **Deizm Ve Tabii Din Arayışı Bağlamında Bir Analiz**, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt:11, Sayı:57, Haziran 2018, s.689).

[8] Doğrulama İlkesi: Doğrulama İlkesi: Viyana çevresi düşünürlerinin veya diğer bir adlandırma ile mantıkçı pozitivistlerin ortaya attığı bu ilke temelde şunu savunmaktadır: Bilgi sahasında tek geçerli bilgi içeriğinin deney ve gözleme dayalı olan bilgi türü olduğunu savunmaktadırlar. Bunun dışında kalan metafizik, dini vb. bilgi türlerinin doğrulanmaya açık olmaması sebebiyle anlamsız kabul eden ve reddedilmesi gerekilen bilgiler olarak tanımlayan bir düşüncedir.(Bkz. Turan Koç, **Din Dili**, İz Yayıncılık,5.Baskı, İstanbul,2017 ss.137-138).

değerlendirildiği vakit uyuşmazlıkların olduğu görülecektir.[9] Fakat oyunların kuralları bilindiği zaman ve içsel bir bakışla değerlendirilmeye alındığında, birbirinden farklı hareketlerin yapılıyor olmasının bir çelişki doğurmayacağını ileri sürmektedir.[10] Wittgenstein bu noktada yaptığı diğer önemli ilkesi ise, bir cümlenin anlamını kullanıldığı bağlama göre değerlendirmeye çalışmasıdır. [11]

Pozitivistlerin ileri sürdüğü ilkelerin, hemen her alanda tek geçerli ölçü kaynağı olduğu kabul edilmesi bilginin çok dar alanlara indirgenmesine neden olacaktır. Özellikle bilimsel bilgi dışındaki bilgi alanları reddeden, bilimi; evren, sosyal hayat, değer, sanat vb. alanlar hakkında bilgi sunma gücü bulunan tek kaynak olarak görmek bilimciliği doğurmuştur.[12]

Bilimsel bilgiyi yüceltmek adına sergilenen bu tutumlar, inanç sahasından çeşitli şekillerde eleştiriye tabi tutulmuştur. Bu eleştiriler içerisinde; bilimin olgular dünyası hakkında açıklama gücüne sahip olduğunu[13], fakat niçin bu dünyada bulunduğumuzu ve iyi ile kötünün neler olduğu noktasında ileri süreceği cevabının bulunmadığını ifade etmektedirler.[14]

Aydınlanma döneminin ortaya koyduğu temel anlayışların deizm düşüncesini ortaya çıkardığı gibi, ateizm[15] anlayışının da güçlenmesine katkı sağlamıştır. Özellikle Darwin'in ortaya koyduğu evrim teorisi ile birlikte, teist düşünce ciddi bir güç kaybı yaşarken, ateizm düşüncesi kuvvet kazanmıştır. Evrim teorisi temelde şunu savunmaktadır. Var olan canlı türleri ilkel bir varlıktan, uzun zaman dilimlerinde doğal seçilim yolu ile mutasyonlara uğrayarak değişip gelişmiş ve bugünkü tasarım ürünü olarak algıladığımız canlıların oluşmasını sağlamıştır.[16] Bu

---

[9] Koç, Din Dili, s.227.

[10] Cenan Kuvancı, **Din Dili Dil Oyunu mu**? İz Yayıncılık, İstanbul 2012, s.16.

[11] William Blackstone, **Dinsel Bilgi Sorunu**, Çev. Tuncay İmamoğlu, Ataç Yayınları, Haziran 2005,s.35.

[12] Bilimcilik: Bilimsel bilgiyi her şeyin üstünde tutan, tek geçerli bilgi türünün bilimsel bilgi olduğunu iddia eden, bilimin insana ait bütün problemleri çözebilecek yeterliliğe sahip olduğunu savunan görüş.(Bkz. Sarp Erk Ulaş, **Felsefe Sözlüğü**, Bilim ve Sanat Yayınları, Birinci Basım, Ankara 2002 s.229).

[13] Alper Bilgili, **Bilim Ne Değildir?** Doğu Kitapevi, Mayıs 2017, s.78.

[14] Selçuk Kütük, **Ateizm Yanılgısı**, Açılım Kitap,2.Baskı, Ağustos 2016, s.80.

[15] Ateizm: Teist anlayışı kabul etmeyen, tanrı fikrini yaşamına sokmayan kişi olarak tanımlanmaktadır. Dar anlamda, araştırma ve tartışmaya bağlı olarak tanrının yokluğunu ileri süren kişi olarak ifade edilmektedir.(Bkz. Mehmet Aydın, **Ateizm ve Çıkmazları**, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1981, cilt: XXIV, ss. 187-189).

[16] Fatih Özgökman, **Yaşamın Kökeni, Evrim ve Tanrı**, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 54: 2(2013), s.50.

sebeple canlılar âlemindeki çeşitliliği ve tasarım ürünü olarak algıladığımız varlıkları açıklamak için tabiatüstü bir güce başvurmamıza gerek kalmamaktadır.

Yaşanan tüm bu gelişmeler deist ve ateist düşünce akımlarının değişip gelişmesine katkı sağlamıştır. Aydınlanma dönemi tanrı anlayışı olarak bilinen deist düşüncenin, günümüz insanının dikkatini çekmesi ve inanç sahasında tercih edilir olması; yine ateizm düşüncesinin çağımız versiyonu olan "yeni ateizm" anlayışının ortaya çıkması ve çağımız insanının zihin dünyasını etkilemesi bizim bu çalışmayı yapmamızın bir amacını oluşturmaktadır. Uzun bir süre ateizm düşüncesinin en önemli temsilcilerinden bir tanesi konumunda bulunan Antony Flew, meydana gelen bilimsel çalışmalar nedeni ile ateizm düşüncesini terk ederek deist düşünceye geçtiğini açıklamıştır. Yeni ateizm düşüncesini içerisinde bulunan Richard Dawkins ise, yaptığı çalışmalar ile adından sıklıkla söz ettirmeyi başarmış bir bilim insanıdır. Richard Dawkins bilimsel çalışmaların tanrı düşüncesini zayıflatacağını hatta ileride tamamen geçersiz kılacağını ileri sürmektedir. Bilimsel gelişmeler sonucu ateizm düşüncesini terk eden Antony Flew ile bilimsel çalışmaları tanrı düşüncesinin sonu, ateizm anlayışının ise temeli olarak gören Richard Dawkins'in düşüncelerini incelemenin ve karşılaştırmanın din felsefesi açısından önemli olduğunu düşünmekteyiz. Son olarak ele aldığımız düşünürlerin çağdaş olması, söylemlerinin büyük yankı uyandırması, deizm ve ateizm alanlarının önemli isimleri olmaları bu çalışmamızı yapmamızın bir başka gerekçesidir.

Çalışmamız iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde konumuzla alakalı alanların kısaca ne olduğu veya ne olmadığı, sınırlarının bulunup bulunmadığını öncelikle ortaya koyduk, ardından felsefi açıdan inceledik ve son olarak mantıksal bir sonuca bağladık. Bu bağlamda kavramların önemini, tanrıya dair tasavvurun mümkün olup olmadığını, tanrı tasavvurlarımızı etkileyen sebepleri, yapılan tanrı tasavvurlarımızın epistemoloji açısından değerini, bilim ile dinin ne olduğunu, sınırlarının bulunup bulunmadığını ve kötülük probleminin tanrı düşüncesi karşısındaki durumunun ne olduğu tartıştık. Bu bölümde din felsefesi açısından temel kaynaklardan yararlanmaya çalıştık. Mehmet S. Aydının *Din Felsefesi* kitabından büyük ölçüde yararlandık. Yine bir başka önemli isim olan Adnan *Adıvar'ın Bilim ve Din* kitabını kullandık. Özellikle Din Felsefesi açısından sahip oldukları içerikler sebebi ile Bilim ve Din konusunda, Alper Bilgili'nin *Bilim Ne Değildir?*, Turan

Koç'un *Din Dili* ve Hanifi Özcan'ın *Epistemolojik Açıdan İman* kitaplarından büyük oranda faydalandık. Ateizm ve Theodise konusunda, Selçuk Kütük'ün *Ateizm Yanılgısı*, Aydın Topaloğlu'nun *Teizm Ya Da Ateizm*, Cafer Sadık Yarar'ın *Kötülük ve Theodise* kitaplarını temel aldık. Tanrı tasavvuru üzerine ise Mehmet Sait Reçber'in *Tanrıyı Bilmenin İmkânı ve Mahiyeti*, Latif Tokat'ın *Dinde Sembolizm* ve Swinburne'ün *Tanrı Var Mı?* adlı çalışmalardan yararlandık.

İkinci bölümde düşünürlerimizin hayatları, genel tanrı tasavvurları, tanrı kanıtlarına bakışları, din ve din dili hakkındaki düşünceleri ve son olarak ahlak ve bilinç hakkında ki fikirlerini öncelikle ortaya koyduk, ardından felsefi açıdan inceledik, devamında yöneltilen eleştirilere yer verdik ve son olarak her iki düşünürümüzün fikirlerini karşılaştırarak mantıksal bir sonuca bağladık. Bu bölümde kullandığımız temel kaynaklar Antony Flew'un *Yanılmışım Tanrı Varmış* kitabı ile Richard Dawkins'in *Tanrı Yanılgısı* kitabı olmuştur. Ana kaynaklara ek olarak Ergin Ögcem'in *Ateizmden Deizme Antony Flew* adlı doktora çalışması, *Antony Flew'un Tanrı İnkârının Gerekçeleri*, *Antony Flew'de Tanrıya Dair Paradigma Değişikliği* ve Antony Flew'un *Dosdoğru Düşünmenin Yolu* adlı çalışmalardan büyük ölçüde yararlanılmıştır. Yine Richard Dawkins'in *Kör Saatçi* ve *Gen Bencildir* kitaplarını kullandık. Ayrıca Richard Dawkins'in düşünceleri üzerine eleştiri olan; Erhan Ayşan'ın *Yanılgılar ve Tanrı* kitabından, John C. Lennox'ın *Aramızda Kalsın Tanrı Var* adlı çalışmasından ve Özer Uçaran Çiller'in *İnfoteizm Tanrının Enformasyonu* adlı eserinden büyük oranda istifade ettik. Kullandığımız kaynaklar arasında konumuzla alakalı makaleler, yüksek lisan tezleri ve internet yazıları bulunmaktadır.

BİRİNCİ BÖLÜM
KAVRAMSAL ÇERÇEVE

1.1. KAVRAMLARIN ÖNEMİ

Kavram; bir fikri, düşünceyi, durumu ve özellikleri kişiler için görünür kılan, onlara hatırlatan soyut ve zihinsel ifadelerdir. Var olan olayları ve durumları soyutlama yapma işidir.[17]Varlık ve nesneler üzerine konuşma fırsatı veren kavramlar, insan hayatı için önemli bir güce sahiptir. İnsanlar hayatlarını kavramlar üzerine kurar ve onlarla yaşarlar. Sağlıklı bir iletişim ancak üzerine konuşulan kavramlar açık ise mümkün olabilmektedir. Bu sebeple kavram kargaşasının bulunduğu konularda sağlıklı bir iletişim mümkün gözükmemektedir. Eğer kendisiyle iş tutulan kavramlar eksik veya yanlış ise kavramlar üzerinden yapacağımız yorum ve çıkarımlar da eksik veya yanlış olacaktır. Yanlış veya eksik bir anlama sahip kavram üzerinden düşünmek ise puslu bir camdan manzarayı izlemeye benzer. Manzara dair toplu bir resmi doğru bir şekilde görmemizi engelleyen ve hatta zihnimizde yanlış resimler oluşturan puslu cam nasıl bizlerle gerçeklik arasındaki mesafeyi açıyorsa, yanlış ve eksik anlama sahip kavramlarda üzerine düşünüldüğünde ulaşılacak anlamlardan bizleri o ölçüde uzaklaştıracaktır.

Medeniyetler kavramlar üzerine inşa edilirler; kavramlarla görür, kavramlarla duyar ve kavramlarla hissederler.[18] Kavramlar ilk kez ortaya çıktığı mekândan, zamandan ve zihin dünyasından uzaklaştığında, anlamında daralma, genişleme, çok anlamlılık ve farklılaşma meydana gelecektir. Çünkü kavramların insan zihni karşısındaki durumu tam bir sessizliği ve çaresizliği ifade etmektedir. Kişi kendi ideolojisini, menfaatini veya beklentilerini kavramlara yükleyerek ilk anlamı tahrip edebilmektedir.[19] Kavramların zihinler karşısındaki durumu, Firavuna yazının icat edilip kendisine sunulması sonrasında verdiği tepkiyi hatırlatmaktadır: "Düşünce bir defa yazıldı mı artık sağdan sola dolaşır, anlayanın anlamayanın eline düşer, kime bir şey söylemeli kime söylememeli bunu seçemez çünkü yazı da resim gibi derin bir

[17] Selçuk Budak, **Psikoloji Sözlüğü**, Bilim ve Sanat Yayınları, Birinci Basım, Ankara 2000, s.436.
[18]İhsan Fazlıoğlu, **Kendini Aramak**, Papersense Yayınları,3.Baskı, İstanbul 2015,s.57.
[19]Fazlıoğlu, Kendini Aramak, s.15.

sukuttur. Onu konuşturan kişi, simgelerin temsil ettiği gerçeklikleri bilmiyorsa hakikati bulamaz; yalnızca hoşça/boşça vakit geçirir."[20]

Unutulmaması gereken en önemli noktalardan bir tanesi üzerine konuştuğumuz kavramların belirli bir kültürde, belirli ihtiyaçlar noktasında ortaya çıktığıdır. Fakat kavramların değişen zaman, mekân ve ihtiyaçlar ile beraber yeni anlamlar kazanması, kavramların katmanlı hale getirilmesine ve ilk anlamlarından uzaklaşmasına neden olmaktadır. Böylelikle bir toplumda ilk olarak düzen kuran kavramlar zamanın, mekânın, zihinlerin ve ihtiyaçların değişimiyle taşıdığı anlamı koruyamamıştır. Bunun sonucu olarak kavramların taşıdığı ilk anlamlarında daralma, genişleme, çok anlamlılık ve farklılaşmalar meydana gelmektedir.

Kavramları tek anlamlı kabul edip mutlaklaştırarak tarih üstü bir alana çıkarmak ve sadece bu anlamını dikkate alarak bazı kabuller veya reddedişler ileri sürmek, düşünceyi dar bir sahaya indirgeyen noktalardan bir tanesini oluşturmaktadır. Tamda bu noktada Konfüçyüs'ün kavramların önemine dair söylediklerini hatırlamakta yarar var: "Ünlü Çinli Bilge Konfüçyüs'e "Toplumun kaderi eline verilse ne yapardın?" diye sorulunca şöyle yanıt verir: "İlk olarak toplumun kendileriyle iş gördüğü kavramları değiştirir, yerlerine yenilerini koyar ve her birini tanımlardım." Yanıtın hikmetini anlamayanlara bir örnek de verir bilge: "Eğer bir toplumda anne yalnızca 'çocuk doğuran 'anlamına gelmeye başlamışsa bu kavramı kaldırır, yerine manneyi koyar ve 'çocuğu doğuran, büyüten, terbiye eden, ilk eğitimini veren, hayata hazırlayan, vb.…'şeklinde tanımlardım. Bilgenin dediği açık: Bir toplumun vicdani ve idraki ayarı, o toplumun değerlerinin ve kavramlarının ayarlarıyla ilgilidir.[21]

Kavramların yaptırım güçleri vardır. Ve bu kavramlar etrafında inşa edilen sistemler, zamanla kavramların yaptırım gücünü kaybetmesiyle beraber çözülmeye, devamında ise yıkılmaya mahkûmdurlar. Bu sebepledir ki hangi gelenek olursa olsun geçmişten aldığı kavramsal mirasını zamanın ruhuna, aklına ve vicdanına uygun hale getirerek yeniden tanımlamalıdır.

Tezimiz gereği üzerine konuşacağımız tanrı ve din gibi kavramlarda içinde bulunulan zamanın ruhuna, aklına ve vicdanına uygun hale getirilip

[20]Fazlıoğlu, Kendini Aramak, s.74.
[21] İhsan Fazlıoğlu, **Akıllı Türk Makul Tarih**, Papersense Yayınları,3.Baskı, İstanbul 2015, s.24.

makulleştirilmedikçe muhataplarının sağlıklı ilişkiler kurulabilmesine engel olacaktır.

Sorun merkezli oluşturulup inşa edilen kavramların içeriklerini model merkezli kabul etmek ve tüm zamanlar için bu kavramsal anlamları dondurmak, düşüncenin de ilerlemenin de önündeki en büyük engel olacaktır. Açıkça görülmektedir ki dil, bir toplumun düşünce, duygu, bilme ve eylem ufkunu çizer.[22]Kavramına sahip olmadığımız şeyleri görmemiz mümkün değildir. Kavramlar bizler için görünmeyeni görünür, uzağı yakın yapan bir olumlu etkiye sahip olmakla beraber, yanlış veya eksik kavramlar ise yanı başımızdakileri bizlere eksik veya hatalı göstermekte hatta göstermemektedir. Bu sebeple sağlıklı bir iletişiminin ve düşüncenin imkânı sınırları belirli kavramlar üzerinden konuşmak ile mümkün olacaktır.

Fizik âleminin kavramları üzerinde değişiklik yapmak zordur. Fakat metafizik âlemin kavramları, ideolojilerin, çıkar ve menfaat peşinde koşan kişilerin olumsuz etkilerine her daim açıktır. Metafizik âleminin kavramlarını, ideolojik ve menfaat kaygılarıyla yeniden tanımlamak ve bunlar etrafında yeni sistemler kurmak geçmişte olduğu gibi günümüzde de sıkça görülen durumlardır.

Özellikle 17.yüzyıldan sonra Batı düşüncesinde ortaya çıkan büyük bir paradigma değişikliği sonucu teist anlayış yerini Akla bırakmıştır. Vahyin değil aklın egemen olduğu bu çağda kutsal elini yavaş yavaş dünyadan çekmeye başlamıştır. Yeni dönemde akıl tek rehber kılınmıştır. Böylece teist anlayış uzun zamandır oturduğu koltuğu aklın yol göstericiliğine devretmiştir.[23] Bu değişiklikler metafizik sahanın yeniden tanımlanmasına ihtiyaç doğurmuştur. Akıl çağı diye tanımlanan bu zamanda metafizik âleme yönelik oluşturulan eleştirilere ve sorulara teist paradigmanın cevap verememesi, yeni bir teoloji ihtiyacı doğurmuştur. Bu ihtiyacın büyük oranda Doğal Teoloji [24]anlayışı ile giderildiğini görüyoruz.

Yeniçağda metafizik âleminin akıl ışığında yeniden inşa edilmesi kavramsal resmin farklılaşmasına neden olmuştur. Kıta Avrupa'sının yaşamış olduğu bu

---

[22] Ş. Teoman Duralı, **Felsefe-Bilim Nedir**, Dergâh Yayınları,3.Baskı,İstanbul2014,s.48.
[23] Metin, Aydınlanma Felsefesinde Din Sorunu, s.12-22.
[24] Doğal Teoloji(Deizm):Aklın ve doğal dünyaya ilişkin gözlemin evrenin yaratıcısı Tanrının varlığına inanma noktasında yeterli olduğunu öne süren yaklaşım… İman karşısında akla önem veren, vahyi, peygamberliği ve mucizeleri tamamen bir tarafa bırakırken, doğal bir din ve akla dayalı bir Tanrı anlayışıdır.(Bkz. Cevizci, Felsefe Sözlüğü,s.113).

değişim ve dönüşüm diğer kültürleri de etkilemiştir. Bu etkileşim, diğer kültürleri kendi teolojilerini yeniden kurma yoluna itmiştir. Değişim ve dönüşümü meydana getiremeyen kültürler, aklın ortaya çıkardığı soru ve sorunlara cevap oluşturamayınca vatandaşlarıyla çatışma ve ayrışma yaşamak zorunda kalmıştır. Bu sebeple her kültür, etkileşimin kolay ve hızlı olduğu bu çağda kendi metafizik sahasını çağın gerekliliklerine yönelik yeniden inşa etmelidir. Tanrı, din ve bilim gibi sahaları yeniden tanımlamalı, sınırları ve yöntemleri belirlenmelidir. Bunun da temeli bu sahalara ait kavramların belirginleştirilip netleştirilmesi ile mümkün olabilmektedir. Bu sebeple Tanrı, din, bilim ve ateizm gibi kavramların tanımlarının, yöntemlerinin, sınırlarının ve amaçlarının neler olduğunun iyi bilinmesi gerekir. Bu sebeple öncelikle metafizik alanının en önemli kavramı olan tanrının, bir tasavvurunun olup olmayacağını, tasavvuru şekillendirecek etkenleri ve oluşturulan tasavvurlarımızın epistemik değerinin ne olduğunu ortaya koymak gerekir.

1.2.TANRI TASAVVURU

İnsan maddi ve manevi iki farklı tabiata sahip bir varlıktır.[25] Maddi tabiatı ile fizik âleme, manevi tabiatı ile metafizik âleme dönüktür. Canlılığını sürdürebilmek için maddi tabiatının ihtiyaçlarını gideren insan, anlam dünyasını kurabilmek için ise manevi tabiatının ihtiyaçlarını karşılamaya çalışmıştır. Kişinin hayatına anlam katabilmesi maddi ve manevi tabiatına ait sorularına bulacağı cevaplar ile mümkün olacaktır.[26] "Yarın karnımı ne ile doyurabilirim?" gibi temel soruyu soran insan, aynı zamanda "İçinde yaşamakta olduğu bu dünyanın nasıl ve niçin oluştuğunu, bu dünyayı ortaya çıkaran şeyin kim veya ne olduğunu,[27]kendisinin niçin bu dünyada var olduğunu?" sormuş ve bunlara anlamlı cevaplar bulmaya çalışmıştır.

Çünkü insan tecrübe alanına giren şeyleri tanımaya, tanımlamaya, açıklamaya ve anlamlandırmaya eğilimli bir varlıktır.[28]Aristoteles, insanın sahip olduğu akıl yetisi nedeni ile çevresini bilme ve tanıma isteği içinde bulunduğunu

[25] Ahmet Cevizci, **Felsefenin Kısa Tarihi**, Say Yayınları, 4. Baskı. 2016, s.57.
[26] Fazlıoğlu, Kendini Aramak, s.38.
[27] Cevizci, Felsefenin Kısa Tarihi, s.34.
[28] Tuncay İmamoğlu, **Tanrının Doğası ve Mucizenin İmkânı David Hume'un Antropomorfizm ve Mucize Eleştirisi**, İz Yayıncılık, İstanbul 2007, s.63.

vurgular.[29]İnsani bu eğilimin temel saikleri vardır ki bunların en önemlileri merak duygusunu tatmin etmek ve belirsizliği ortadan kaldırarak içinde bulunulan varlık dünyasını güvenilir bir mekân haline getirmektir. Çünkü güvensizliğin temelinde belirsizlik veya bilmeme durumu bulunmaktadır. Bundan dolayıdır ki insan çocukluktan başlayarak çevresini tanımaya, sorduğu sorular ve ürettiği cevaplarla tecrübe alanından bilinmezliği kaldırmaya çalışmaktadır. Varlıkları ve nesneleri tanımlamak beraberinde sınırlar çizmeyi getirir. Sınır çizmek, varlığı ve nesneyi tanımlamak bizler için bilinmezliği ve ona dayalı olarak ortaya çıkan güvensizliği ortadan kaldırır.[30] Tanrının Âdeme ilk olarak varlıkları isimlendirme özelliği vermesi bekli de bu sebepledir.[31]

Böylece insan çoğu zaman tecrübe alanına giren(fizik) bazen ise girmeyen(metafizik) alanlara dair sorular sorup cevaplar bulmaya çalışmıştır. Yanlış soruların doğru cevapları olamayacağı gibi doğru soruların da üzerine düşünülen alanla ilgili doğru sebep-sonuç ilişkisi kuramamaktan kaynaklı yanlış cevaplar oluşturma durumları söz konusu olacaktır. [32]

Evet, her soru cevabını peşinden sürükler. İnsanlığın sormuş olduğu bu sorulara da tarihi süreç içerisinde birçok farklı cevaplar verilmiştir. Biz, araştırmamız gereği insanlığın manevi tabiatına ait sorularını(tanrı) ve üretmiş olduğu cevapları incelemeye çalışacağız.

İnsanlığın, tarihi süreç içerisinde izini sürdüğü en önemli sorulardan bir tanesinin "İçinde yaşadığımız bu varlık âlemini varlığa çıkaran şeyin kim veya ne olduğu?" sorusudur.[33] Bu soruya çeşitli şekillerde cevap verildiğini görmekteyiz. Kadim toplumlar güneş, ay, yıldız veya belirli bir ruhu içerisinde taşıdığı düşünülen putları cevap olarak ileri sürmüştür. Felsefe tarihinde ise "arkhe"[34] ismi altında incelenmeye çalışılan bu soruya birbirinden farklı cevaplar verildiğini görmekteyiz. Thales su, Anaximander sonsuz bir cevher[35], Anaximanes hava[36], Heraklitus Oluş-

---

[29] Cevizci, Felsefenin Kısa Tarihi, s.84.
[30] Fazlıoğlu, Kendini Aramak, ss.164-165.
[31] Bakara 2/31:"Tanrı, Âdeme bütün isimleri öğretti."
[32] Şaban Ali Düzgün, **Dini Anlama Kılavuzu**, Otto Yayınları, 2. Baskı, Ocak 2018, s.97.
[33] Düzgün, Dini Anlama Kılavuzu, s.98.
[34] Arkhe: "İlk ilke", "ilk neden" gibi anlamlara gelen bu kavram, görmekte olduğumuz bütün her şeyin kendisinden ortaya çıktığı ilke.(Bkz. Ulaş, Felsefe Sözlüğü, s.113).
[35] Fatih Toktaş, **Felsefe Tarihi**, Tibyan Yayıncılık, Şubat 2012,ss.44-45.
[36] Cevizci, Felsefenin Kısa Tarihi, s.37.

ateş,[37] Aristoteles İlk hareket ettirici cevabını vermiştir. Vahye dayalı dinler ise sıfatları her ne kadar bir birlerinkinden farklı olsa da aşkın bir tanrı fikri etrafında cevaplamaya çalışmışlardır.

Tezimizin ana gövdesini oluşturan 'tanrı tasavvuru' konusu nedeni ile başlangıca yönelik sorumuza verilmiş olan cevaplardan, tanrı cevabı üzerinde fikir ileri sürenleri incelemeye alacağız. Tanrı düşüncesi üzerinde birbirinden farklı düşüncelerin ileri sürüldüğünü görmekteyiz. Tanrı üzerine oluşturulan düşünceleri temelde üç başlık altında toparlayabiliriz: Ateizm, teizm ve agnostisizm. Bu düşüncelerden ateizm, tanrının varlığını ve aşkınlığını kabul etmeyen, teizm, tanrının varlığını ve aşkınlığını kabul eden ve agnostisizm, tanrının varlığı ve yokluğunun bilinemeyeceğini ileri süren felsefi akımlardır.[38] Tanrı tasavvuru üzerine oluşturulan anlayışları, tasavvurlarımızı etkileyen sebepleri ve yapılan tasavvurların epistemik değerlerin neler olduğunu aşağıdaki başlıklar altında incelemeye çalışacağız.

1-Tanrı tasavvurunu mümkün görmeyen anlayış(Ateizm)

2-Tanrı tasavvurunu mümkün gören anlayış(Teizm)

3-Tanrı tasavvuruna nötr yaklaşan anlayış(Agnostisizm)

4-Tanrı tasavvurunun oluşumunu etkileyen durumlar nelerdir?

5-Yaptığımız tasvirlerin epistemik değeri nedir?

İmdi sırasıyla tasavvurun ne olduğunu, tasavvurlarımızı etkileyen nedenleri, tanrıya dair oluşturulan tasavvurların içeriklerini ve oluşturulan tasavvurların epistemik temelde değerlerinin neler olduğunu incelemeye çalışacağız.

1.2.1.Tasavvur Nedir?

Arapça *'sa-we-ra'* kökünden türetilen '*suret*' isminin mastarı olan '*tasavvur*' kelimesi sözlükte; tasvir etmek, kendi kendine resmetme, zihinde şekillendirme, tahayyül etme, göz önüne getirme, bir şeyi nasıl yapacağını düşünme,[39] zihinde

---

[37] Toktaş, Felsefe Tarihi, s.52.

[38] Latif Tokat, "*Modern Batı Dünya Görüşünün Tanrı ve İnsan Tasavvuru Açısından Tahlil ve Eleştirisi"*, **Bilimname**, XXXIV*, 2017/2, 121-143, s.125.*

[39] Remziye Selçuk, **İzmirli İbrahim Hakkı'da "Tasavvur "un Anlamı**, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2018, Sayı:13, S:133-142, s.135.

canlandırma ve tasarım gibi manalara gelen tasavvur, varlık hakkında ortaya konulan düşüncelerin başlangıcını oluşturmaktadır.[40]

Tasavvur, fizik âlemde var olan veya olmayan şeylerin zihnimizdeki haline verilen isimdir.[41] Bir başka tanımla, idrak edilen şeylerin sonradan zihnimizde tekrardan canlı hale gelmesi ve hatırlanması durumunu ifade eder.[42]. Tasvirde bulunabilmek için bir algıya sahip olmamız gerekir. Algı, duyular aracılığı ile gerek dış dünya gerekse iç dünyamız hakkında elde ettiğimiz şeylerdir.[43]

İster dış dünya üzerine olsun isterse iç dünyamıza ait olsun, duyularımız aracılığı ile elde ettiğimiz şeyleri anlamlandırılması akıl ile gerçekleşmektedir. Çünkü akıl, duyular aracılığı ile elde ettiğimiz veriler arasında bağlantılar kurarak bizler için görünenin arkasındaki sebepleri ortaya çıkarmaktadır.[44] Aklın yapacağı çıkarım ve anlamlandırmaların doğru olabilmesi için sahip olunan algılarımızın eksik ve yanlış olmaması gerekir. Eksik ve yanlış algılara dayalı olarak yapacağımız tasvirler, eksik ve yanlış sonuçlar çıkaracaktır. Bu sebeple yapılacak olan tasvirlerde, algılarımızın eksik ve yanlış olmamasına, mevcut algıların dışına çıkılmamasına dikkat edilmelidir.[45]

Tasavvuru reel/fizik alan ile sınırlı tutan deneyciler, metafizik üzerine yapılan tasavvurları kabul etmezler. Yani deneyciler aposteriori[46] tasavvurları kabul ederken apriori[47] tasavvurları reddederler.[48] Tasvir edilebilirliği fizik âlem ile sınırlı tutan deneycilerin yapmış olduğu bu açıklamaların, reel olmayan/metafizik alan için durumu ne olmaktadır? Bu soruya vereceğimiz olumlu veya olumsuz cevaplar, metafizik alana dair bir kavram olan tanrının bir tasavvurunun mümkün olup olamayacağını ortaya koyacaktır. Çünkü tanrı, fizik âlemde bulunan ağaç, taş, dağ vb. duyularımızın tecrübesine karşılık gelen bir varlık değildir.

---

[40] Mahmut Kaya, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**,40. Cilt, S: 126-127,s.126.
[41] Selçuk, İzmirli İbrahim Hakkı'da "Tasavvur "un Anlam-ı, s.135.
[42] Emine Erdoğan, **Tanrı Algısı, Dini Yönelim Biçimleri ve Dindarlığın Psikolojik Dayanıklılıkla İlişkisi**, Ankara 2014, s.47.
[43] Cevizci, Felsefe Sözlüğü, s.24.
[44] Cevizci, Felsefe Sözlüğü, s.20.
[45] Fazlıoğlu, Akıllı Türk Makul Tarih, s.20.
[46] Aposteriori: Duyularımız aracılığı ile elde ettiğimiz deneyimlerimize ve tecrübelerimize dayalı olan, doğruluğu ve yanlışlığı deney ve gözleme dayalı olarak ortaya konulan önermeler.(Bkz. Cevizci, Felsefe Sözlüğü, ss.37-38).
[47] Apriori: Deney ve gözleme dayanmayan, duyulardan bağımsız, akıl tarafından ortaya atılan önsel bilgilerdir.(Bkz. Cevizci, Felsefe Sözlüğü, s.38).
[48] Kaya, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, s.126.

İdealist düşünceye göre ise metafizik tasavvurlarda bulunmak mümkündür. İdealistler, apriori alana ait tasavvurları gerçek kabul ederler.[49]Kişinin var olan durumları, süreçleri, olayları veya en genel anlamda şeyleri algılayabilmesi kavramlar, semboller ve işaretler üzerinden gerçekleşmektedir.[50]İnsan, bazen kendi duyuları aracılığı ile nesneleri tanıyarak onlar hakkında bazı tasavvurlara sahip olabilirken, bazen de bir başka kişinin anlatımları üzerinden nesneler hakkında tasavvur oluşturabilmektedir. Bu tasavvurlar bazen bir çizim, sembol ve işaret ile gerçekleşirken[51] bazen de kavramlar aracılığıyla gerçekleşmektedir. Örneğin, daha önce hiç görmediğimiz bir kişiyi, kavramların aracılığı ile zihninizde oluşturacağı tasvirler sonucu eksik de olsa tanıyabiliriz. Sarı saçlı, mavi gözlü, basık burunlu, geniş omuzlu ve uzun boylu vb. özellikleri kelimelerin yardımı ile açıklayarak karşı tarafın zihninde belirli imgeler oluşturabiliriz.

Bazen de insan duyularına karşılık gelen şeylerden hareketle, bu şeyleri meydana getiren sebepleri belirleme yoluna gitmektedir. Örneğin, ormanlık bir alanda yaşayan insanların, ormanın derinliklerinden çıkan duman karşısında tepkileri nasıl olmaktadır? Görülen sadece bir dumandır. Fakat duyularımız ile elde ettiğimiz bu veriden hareketle aklımız aracılığıyla bu manzarayı anlamlandırabiliriz. Akla gelebilecek ilk nedenleri kısaca sıralarsak. Piknik yapan bir aile ateşini söndürmediği için yangına sebebiyet vermiş olabilir. Ormanın içerisinde bulunan bir cam parçası güneş ışınlarının etkisini ağaçlara ilettiği için yangın çıkmış olabilir. Kasıtlı olarak birileri ormanı yakmak istemiş olabilir. Sayılan tüm bu sebepler duyularımız sonucunda elde ettiğimiz tasavvurlar değil, aklımızın elde ettiği verilerden hareketle ortaya attığı çıkarımlardır. Bu açıklamalar bizlere göstermektedir ki akıl, duyularıyla tanık olduklarından hareketle, duyularıyla tanık olmadığı noktalar hakkında çıkarımda bulunabilmektedir. Bunu da genelde elde ettiği verilerden hareketle tahayyül etme ve zihinde kurma yollarını izleyerek gerçekleştirmektedir.

Yapılan açıklamalardan hareketle, yaşadığımız evren içerisinde tanık olduğumuz şeyler üzerinden, tanık olmadığımız alan hakkında çıkarımda bulunabilmenin zor da olsa mümkün olduğu görülmektedir. Duyularla elde edilen

---

[49] Kaya, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, s.126.
[50] Erdoğan, Tanrı Algısı, Dini Yönelim Biçimleri ve Dindarlığın Psikolojik Dayanıklılıkla İlişkisi, s.46.
[51] Latif Tokat, **Dinde Sembolizm**, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2012, ss.13-22.

bilgilerin doğru veya yanlış, eksik veya tam oluşu ve yine aklın bu verilerden hareketle yapacağı sebep sonuç çıkarımları, ortaya koyacağımız tasvirin gücünü ya düşürecektir ya da yükseltecektir. Bu sebeple metafizik âleminin tasavvurunu yaparken duyularımızla elde ettiğimiz veriler, insani tecrübe, akıl yürütme, mantıksal çıkarım ve pratik faydalardan hareketle kavramlar aracılığı ile tasavvur edilebilir görülmektedir. Çünkü kavramlar, tasavvurun temel araçları olup zihinler için soyut düşünceleri ve algıları somutlaştırma gücüne sahiptirler. İmdi tanrının tasavvur edilebilir veya edilemez oluşunu savunan fikirleri incelemeye çalışacağız.

1.2.2.Tanrıya Dair Tasavvuru Mümkün Görmeyen Görüş(Ateizm)

Tanrı fikri, insanlığın üzerine düşündüğü ve mesai harcadığı en temel konulardan bir tanesidir. Bu konu üzerinde birbirinden farklı düşünce akımlarının oluştuğunu görmekteyiz. Bu fikir akımlarından bir tanesi de ateizmdir. Bu başlık altında ateizm düşüncesinin tanımı ve çeşitlerini inceleyeceğiz.

Ateizm; bazı düşünürlerce tanrı fikrine sahip olmamak[52],tanrıya inanmamak[53],tanrının varlığını reddetmek [54]ve tanrıyı yaşam alanına sokmamak[55] olarak ifade edilir. Geniş bir tanımla; temeline materyalizmi ve kötülük problemini[56] alan ve buradan yola çıkarak tanrıyı, peygamberi ve ahireti yok kabul eden düşünce çeşididir.[57]

Çoğunlukla teizme bir tepki olarak doğan, bu anlamda teist olmayan ve rasyonel bir akıl yürütme sonucu tanrının olmayacağına kanaat getiren düşünce sistemidir.[58]Teizme tepki olarak ortaya çıkması bu düşüncenin doğru bir şekilde anlaşılmasını teizmin anlaşılmasına bağlamıştır.[59]

Ateizm kavramı doğru bir şekilde tanımlanmadığı vakit ise bazı yanlış kabullerin gerçekleşeceği ortadadır. Kavramın doğru tanımlanmadığı bir yerde, bu kavramın içerisine kimlerin gireceği problem olarak ortaya çıkmaktadır. Örnek

---

[52] Aydın Topaloğlu, **Teizm Ya Da Ateizm**, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2001, s.15.
[53] Mehmet S. Aydın, **Din Felsefesi**, İzmir İlahiyat Fakültesi, Mayıs 2012, s.206.
[54] Aydın Topaloğlu, **Ateizm ve Eleştirisi**, Ankara 1999, s.17.
[55] Aydın, Ateizm ve Çıkmazları, s.189.
[56] Cevizci, Felsefe Sözlüğü, s.47.
[57] Topaloğlu, Ateizm ve Eleştirisi, s.5.
[58] Aydın, Din Felsefesi, s.208.
[59] Hasan Ünder, **Felsefe Ansiklopedisi**, Etik Yayınları, Editör. Ahmet Cevizci, Cilt: 1, Kasım 2003, s.685.

olarak, ateizm sözcüğünün yanlış bir içerikle tanımlanması sonucu, miras alınan gelenekleri reddedenler, mevcut dini kabullerden ayrılarak farklı bir inanışı savunanlar ve kendisine gelen tanrı tasavvurlarını reddedip yeniden tanımlayanları ateizm kavramı içerisine almaktadırlar. Bu açıklamaya örnek olarak, Sokrates'in toplumunda bulduğu çok tanrıcılığı reddederek tek tanrı fikrini savunması(İlk hareket ettirici) ve Hz. Muhammed'in toplumunun kabul ettiği putperestliğe karşı çıkarak tek tanrı fikrini savunması(Allah) tanrıya ve dine bir isyan hareketi olarak kabul edilmiş, dolayısıyla bu kişiler dinsizlikle suçlanmışlardır.[60]

Ateizm düşüncesinin kabul etmediği ve reddini gerçekleştirdiği tanrı düşüncesinin ne olduğu iyi bilinmelidir. Bu durum şu açıdan önem arz etmektedir. Ateistlerin temelde reddettikleri tanrı tasavvuru, teist tanrıdır. Bu sebeple ateizm düşüncesi, diğer tanrı tasavvurlarıyla; deizm, panteizm veya panenteizm gibi felsefi akımlarla çatışma halinde olmayabilir. Hatta bu düşünce bir adım daha ilerletilerek, teizm dışındaki tanrı tasavvurları dikkate alındığında, bir ateistin tanrı inancına sahip olabileceğini ileri sürenlerde bulunmaktadır.[61]

Tanrıya dair bir tasavvuru mümkün görmeyen ateizm akımı, düşüncesini farklı açılardan ortaya koyarak savunmaktadır. Bu da birden fazla ateizm çeşidinin oluşmasına neden olmaktadır. Özellikle tanrı, din, evren, eşya ve insan konularında ileri sürmüş oldukları düşünceler noktasında birbirlerinden ayrılırlar. Ateizm düşüncesi içerisinde oluşan grupları; Materyalizm, pozitivizm, biyolojik ateizm, antropolojik ateizm, psikanalitik ateizm, sosyopolitik ateizm, varoluşçu ateizm ve yeni ateizm olarak sınıflandırabiliriz. Şimdi kısaca bu ateizm çeşitlerini tanımaya çalışalım.

Ateizm çeşitlerinden materyalizm; maddeye ezelilik, ebedilik, yaratıcılık ve düzenleyicilik gibi özellikler veren, böylelikle ortaya çıkan her şeyin ana kaynağına maddeyi koyan, her şeyin maddeden ortaya çıktığını, madde dışında bir gerçekliğin bulunmadığını ifade eden düşüncedir.[62] Materyalizm, evrenin dış bir güç tarafından kontrol edilmediğini, görülen her şeyin ezeli madde ve sonsuz zaman içerisinde

[60] Aydın, Ateizm ve Çıkmazları, s.188.
[61] Nebi Mehdiyev, **Dini Epistemolojiye Giriş Tanrı İnancının Rasyonelliği**, İsam Yayınları, İkinci Basım, Şubat 2014, s.33.
[62] Cevizci, Felsefe Sözlüğü, s.296.

meydana geldiğini savunan ateizm çeşididir.[63] Materyalizmin temsilcileri arasında Epiküros ve Demokritos gibi isimleri sayabiliriz.

Ateizm çeşitlerinden bir diğeri ise pozitivizmdir. Pozitivizm; gerçekliğe ve hakikate ulaşmanın tek yolunun bilim olduğunu ifade eden, bundan dolayı teolojik ve metafizik bilgiye değer vermeyen fikir akımıdır.[64]Auguste Comte pozitivizm 'in en önemli temsilcilerinden bir tanesi olarak bilinir. Özellikle tarihi yaşantıyı ilerlemeci bir yaklaşımla ele aldığı " üç hal yasası" onu pozitivizm alanında önemli bir kişilik haline getirmiştir. Comte bu üç dönemi teoloji, metafizik ve pozitivizm olarak isimlendirmiştir.

Teoloji dönemde insanlar içinde yaşamış oldukları bu evreni ve meydana gelen olayları anlama ve anlamlandırmaya çalışırken temelde tanrı kavramına başvurmuşlardır. Ölçünün tanrı olduğu ve onun ilkeleri üzerinden olayları okumaya çalışma bu dönemin en bariz özelliğidir. Metafizik dönemde ise evreni anlama ve anlamlandırma çabası bizzat doğanın kendisine yönelerek soyut akıl yürütmeler etrafında şekillenmiştir. Pozitivist dönemde ise evreni anlama ve anlamlandırma teolojik ve metafizik bir perspektiften uzaklaşarak deney ve gözleme dayalı olan bilim üzerinden yapılmaya çalışılmıştır.[65]

Tanrının yokluğunu savunan bir diğer ateizm türü de biyolojik ateizmdir. Bu anlayışa göre, evreni ve evren içerisindeki bütün canlılığı ortaya çıkaran güç tanrı değil evrimsel süreçlerdir.[66] En önemli temsilcisi durumunda olan Darwin'e göre canlılar âlemi ilk olarak basit bir organizmadan ortaya çıkmıştır. Zaman içerisinde "doğal seçilim " ile birlikte yaşadığı çevreye ayak uydurabilmek adına canlıların genetik değişmeler yaşandığını, bu değişmeleri meydana getirebilen canlıların çevreye uyum sağlayarak hayatta kaldığını, genetik değişimi yapamayan türlerin ise zamanla çevreye ayak uyduramayıp zayıf kalmalarından dolayı yok olduğunu ifade eden bir süreçtir.[67]Özetle, tasarlanmış gibi gözüken varlıların tasarımcıya(tanrı) ihtiyaç olmadan doğal süreçlerle nasıl var olabileceğini anlatan ateizm çeşididir.

---

[63] Aydın, Ateizm ve Çıkmazları, s.194.
[64] Cevizci, Felsefe Sözlüğü, s.357.
[65] Topaloğlu, Teizm Ya Da Ateizm, s.50.
[66] Cevizci, Felsefe Sözlüğü, s.110.
[67] Ünder, Felsefe Ansiklopedisi, s.690.

Ateizm çeşitlerinden antropolojik[68] ateizm ise şunu savunmaktadır. Tanrı fikri, insanın arzu ettiği, kendisinde bulunmasını istediği ama sınırlı yapısı gereği asla ulaşamadığı özellikleri, zihninde kurduğu hayali varlığa giydirmesi sonucu olmuştur.[69] Bu sebeple tanrı, insan türünün en üst modeli olarak bizzat insanın kendisinin inşa ettiğini bir fikirdir.[70] İnsan hayali bir ekmel insan modeli çizdiği için, yaratmış olduğu bu varlığa benzememe oranında, kendi öz benliğine uzaklaşmakta ve yabancılaşmaktadır.[71]En önemli temsilcisi Feurbach'tır. Feurbach bu gerekçelerden yola çıkarak tanrı fikrinin bir yanılsama olduğunu ve insan zihninin ürünü olarak varlık sahasına çıktığını savunmaktadır. Özetle, tanrının ontolojik olarak varlığından söz edilemeyeceğini ifade eden ateizm çeşididir.

Ateizm düşüncelerinden biri olan psikanalitik[72] ateizme göre ise tanrı; insanlığın çocukluk döneminde çektiği sıkıntılar, problemler ve acılar karşısında oluşturduğu güvenlik alanıdır.[73] En önemli temsilcisi Freud'dur. Freud'a göre tanrı fikri, çocuğu koruyan ve her türlü ihtiyacını karşılayan baba modelinin bir yansımasıdır.[74] İnsan yapayalnız kaldığı bu dünya hayatında, karşılaştığı kötülükler, problemler, ıstıraplar ve adalete duyulan özlem duyguları sebebi ile tanrı fikrini oluşturmakta, böylece insan tüm problemlerine karşı kendini güvende hissetmekte ve yaşamını sürdürmektedir.[75]

Ateizmin bir çeşidi olan sosyopolitik ateizme göre ise toplum içerisinde ekonomik gelir dağılımındaki dengesizlik ve buna bağlı olarak gelişen sosyal hayattaki eşitsizlik, düzeltilmesi gereken bir problem alanıdır. Özellikle din duygusunun ahret inancı üzerinden bu dünyadaki yapılan zulümlere karşı insanı pasif hale getirmesi ve buna bağlı olarak karşılaşılan sıkıntılara karşı sessiz kalma durumunu mevcut düzenin temel nedeni olarak görmektedir. Böylece insan, hem bu

---

[68] Antropoloji: İnsanbilimi olarak bilinen bu düşünce, insanın tarihini inceleyen, yine insanın toplumsal, kültürel, fiziksel yaşantısını araştırıp inceleyen bilim dalıdır.(Bkz. Ulaş, Felsefe Sözlüğü, s.754.)
[69] Aydın, Din Felsefesi, s.221.
[70] Topaloğlu, Teizm Ya Da Ateizm, s.53.
[71] Aydın, Din Felsefesi, s.221.
[72]Psikanalitik: Zihin felsefesi olarak bilinen Psikanaliz, Freud'a göre; bir takım istenmeyen düşüncelerin bastırıldığı bir bilinçdışı zihnin varlığı olarak tanımlanır.(Bkz. Cevizci, Felsefe Sözlüğü, s.361.)
[73] Aydın, Din Felsefesi, s.219.
[74] Topaloğlu, Teizm Ya Da Ateizm, s.64.
[75] Topaloğlu, Teizm Ya Da Ateizm, s.64.

dünyada yapmış olduğu emeğe hem de kendi öz benliğine yabancılaşarak çevresinde olup bitenlere karşı hareketsiz kalmaktadır. [76]

Marx, insanları ahret inancı üzerinden pasifize eden dini, kurtulması gerekilen bir yapı olarak görür. Din duygusunu derinden yaşayan toplumların güç odakları tarafından kendi çıkar ve menfaatleri doğrultusunda nasıl yönetildiğini ortaya koymaktadır. Marx bu sebeplerden dolayı dini, toplumları uyuşturan ve kendisine yabancılaştıran bir etki sebebiyle yok olması gereken bir problem sahası olarak görmektedir. Böylece insanlarda bir kendilik bilinci oluşturarak değişimin ve dönüşümün bizzat insanın kendi iradesi ve eylemi üzerinden oluşabileceğini vurgulamaktadır. Marx, artık göklerden yardım bekleyerek zaman kaybetmeye vakit olmadığını [77] tanrı fikri üzerine tartışma yapmanın zaman kaybı olacağını ifade etmektedir. Bu düşüncesinin gerekçesi ise kendisinden önce tanrı fikri üzerinde yeterince mesai harcanmış olmasıdır.[78]

İnsanın özgürlüğü üzerinden kendini inşa eden varoluşçu ateizme göre, varoluşumuz özümüzden önce gelmektedir. Yani insan önce varlık sahasına çıkmakta, devamında ise kendi iradesine dayalı seçimlerle öz benliğini kendi inşa etmektedir.[79] İnsanı doğuşundan takip eden bir özü bulunmamaktadır. Böylece insan kaderin önünde bir yaprak gibi durmamakta, özgür olarak seçimlerini gerçekleştirmektedir. Varoluşu özünden önce gelen insan, aldığı tüm kararlarının sorumluluğu altındadır.[80]Bu düşünceyi savunanlar arasında Sartre ve Nietzsche bulunmaktadır. Sartre, insani varoluşun özden önce geldiğini ifade etmekte, insanın özgürlüğünü ortadan kaldırdığını düşündüğü için tanrı ve kader inançlarını reddetmektedir.[81]Nietzsche ise insanın özgür kılınabilmesi için tanrı ve tanrısal değerlerle kurulan sistemlerin, insanın yaşam alanından çıkarılıp atılması gerektiğini savunmaktadır.[82]

Yaşadığımız çağda(2006) ortaya çıkan yeni ateizm ise, yukarda saymakta olduğumuz ateizm çeşitlerinin içeriklerinden ve kötülük probleminin varlığından hareketle, var olan düşüncelere yeni fikirler eklemeden, var olanları geliştirerek

---

[76] Ünder, Felsefe Ansiklopedisi, s.691.
[77] Topaloğlu, Teizm Ya Da Ateizm, ss.56-57.
[78] Topaloğlu, Teizm Ya Da Ateizm, s.55.
[79] Jean-Paul Sartre, **Varoluşçuluk**, Çev. Asım Bezirci, Say Yayınları, 27.Baskı, İstanbul 2017,s.8.
[80] Sartre, Varoluşçuluk, s.40.
[81] Aydın, Din Felsefesi, s.226.
[82] Topaloğlu, Teizm Ya Da Ateizm, s.68.

tanrının yokluğunu ortaya koymaya çalışan ateizm çeşididir. Ateizmin bu çeşidini diğerlerinden ayıran en önemli gerekçe, yeni ateizme ait düşünürlerin tanrıyı bilimin konusu yapmaları, din, dindar, kutsal vb. ne varsa her biri hakkında ileri sürdükleri söylemlerinde alaycı, argo ve küçümser, bir dil kullanmalarıdır.[83] Yeni ateizm'in temsilcileri Lennox tarafından "gürültücü ve kavgacı" olarak tanımlanmaktadır.[84]Önemli temsilcileri arasında; Richard Dawkins, Daniel Dennett, Christopher Hitchens ve Sam Harris bulunmaktadır.[85]

Ateizm anlayışının oluşması ve çeşitli şekillerde kendini göstermesinde, ateist düşünürlerin fikirleri kadar, teist anlayışa sahip kişilerin tutumları ve mevcut tanrı algılarının etkili olduğunu söyleyebiliriz. Ateizm çeşitlerinin ele aldığı problem alanları dikkate alındığında, özellikle bu felsefi düşüncelerin Hıristiyan teolojisinin ortaya çıkardığı problemlerin bir sonucu olarak görmek mümkün gözükmektedir. Bu noktada Hıristiyan teizminin, tanrının Baba-Oğul-Kutsal Ruh şeklinde tanımlamasına dayalı olarak Freud'un psikanalitik ateizmini, Asli günah inanışına eleştiri olarak ortaya çıkan Nietzsche ve Sartre ait varoluşçu ateizmi, Kilisenin, burjuvazinin güçlenmesine ve halkı akıl dışı inanışlarla(cennetten arsa satmak gibi) uyutarak toplumsal eşitsizliğe ortam hazırlamasına dayalı olarak Marks'ın sosyopolitik ateizmine ve "Tanrı insanı kendi suretinde yarattı" ayetine dayalı olarak tanrının, insanın zihnindeki 'üst insan' modelinin bir yansıması olarak gören antropolojik ateizme neden olduğu söylenebilir. Başka teist inanışlar için düşünüldüğünde bu eleştirilerin büyük çoğunluğu etkisini yitirebilir.[86]

Tanrıya dair tasavvuru mümkün görmeyen ateizm anlayışının eleştirilerini ve kendilerine yapılan karşı eleştirileri açıkladıktan sonra, tanrının tasavvur edilebilir olduğunu ileri süren teizm düşüncesini incelemeye çalışacağız.

1.2.3.Tanrıya Dair Tasavvuru Mümkün Gören Görüş(Teizm)

Tanrıya dair tasavvuru mümkün gören görüşün en yaygın şekli teizmdir. Teizm göre tanrı; bir ve tek olan, sürekli olarak bir yaratma ve iş halinde bulunan,

---

[83] Bilgili, Bilim Ne Değildir?, ss.35-48.
[84] Bilgili, Bilim Ne Değildir? s.46.
[85] Antony Flew, **Yanılmışım Tanrı Varmış**, Profil Kitap, Çev. Hasan Kaya-Zeynep Ertan, 10. Baskı, Eylül 2017 s.12.
[86] Aydın, Din Felsefesi, s.232.

yarattığı varlıkların durumunu bilen, gören, her şeye güç yetiren, eşi benzeri düşünülemeyen bir tanrı tasavvurudur. Vahye dayalı dinlerin tanrı anlayışı temelde teizme dayanmaktadır.[87]

Tanrının bilinemeyeceği fikri ileri sürülmeye başladığında Hegel'in ortaya koyduğu şu cümleleri dikkat çekicidir. Hegel, insanın sahip olduğu bilginin, tanrı hakkında ileri sürdüğü bilgiden başka bir şey olmadığı zamanların bulunduğunu ifade ederek tanrının bilinemeyeceğini ifade eden kişilere tepkisini göstermiştir. Hegel'e göre tanrı doğrudan bilinebilir bir varlıktır.[88]

Tanrının bilinebileceği ileri süren bir başka düşünür ise Potter'dır. Potter'a göre insan, vahye muhatap olmasa da kendi aklı ile yaratıcısını bulabilecek bir özelliğe sahiptir. Aksi halde bir tanrı düşüncesine sahip olmadan tanrıdan geldiği ifade edilen bilgileri kabul etmenin mümkün olamayacağını ve bu durumun tutarsızlık doğuracağını ifade eder.[89] Tanrı düşüncesinin akıl ile bulunabileceğini ifade edenler arasında mutezile ve maturidi ekolüne ait düşünürler de bulunmaktadır.[90]

Tanrının varlığının akıl aracılığı ile bulunabileceğini ifade eden düşünceleri gördük. Peki, insan aklının tanrı hakkında yaptığı açıklamaların, tanrının özü ile uygunluğu ne ölçüdedir? Akla dayalı olarak yapılan tanrı düşünceleri, sınırlı ve kısıtlıda olsa, tanrının varlığı ile örtüşen içeriklere sahip olacaktır.[91]

Bu düşüncenin izlerini Farabi'de de görmekteyiz. İnsan zihninde tasavvur edilen tanrı düşüncesi ile var olduğu düşünülen tanrı arasında birbiri ile örtüşen ortak noktalar bulunmakta mıdır? Farabi'nin bu soruya cevabı şu şekildedir. Benzer özelliklere sahip olan varlıkların birbirleri hakkında doğru çıkarımlarda bulunabileceğini ifade eden Farabi'ye göre tanrı, akıl varlığıdır. Akıl varlığı olan tanrıya dair çıkarımda bulunmak ancak başka bir akıl varlığının gerçekleştirebileceği

---

[87] Musa Kazım Arıcan, **Din Felsefesi El Kitabı**, Grafiker Yayınları, Editör: Recep Kılıç-Mehmet Sait Reçber, Birinci Baskı, Ocak 2014, Ankara, ss.59-63.

[88] Mehmet Sait Reçber, **Tanrıyı Bilmenin İmkânı ve Mahiyeti**, Avrasya Yayınları, Birinci Baskı, Mayıs 2014, s.33.

[89]Reçber, Tanrıyı Bilmenin İmkânı ve Mahiyeti, s.37.

[90] Maturidi ekolünün çoğunluğuna göre Allah insanlığa vahiy göndermeseydi, yine de kişinin Allah'ın varlığını ve çeşitli sıfatlarını aklı ile bilmesi onun üzerine vacip olurdu derler.(Bkz. Temel Yeşilyurt, **Kelam el Kitabı**, Editör: Şaban Ali Düzgün, Grafiker Yayınları, İkinci Baskı, Ekim 2012, s.172.) Mutezile ekolüne bağlı Kadı Abdulcabbar'a göre, Allah'ın insana yüklediği ilk sorumluluk, kişinin vahye muhatap olmadan da kendi aklına dayalı olarak Allah'ı bilmesidir. (Bkz. Reçber, Tanrıyı Bilmenin İmkânı ve Mahiyeti, s.38.)

[91]Reçber, Tanrıyı Bilmenin İmkânı ve Mahiyeti, s.64.

bir durumdur. Bu ilkeden hareketle akıl sahibi olan insanın akıl varlığı olarak tanımladığı tanrının varlığını kavraya bileceğini ifade eder.[92] Farabi, insanın maddeye dayalı bir boyutunun bulunduğunu ve bu sebeple tanrıyı tam olarak bilmekten uzak olduğunu ifade eder. Ona göre ancak maddeden kurtulabildiğimiz zaman tanrıyı tam olarak bilebilme şansına sahip olabiliriz.[93]

Maturidi'ye göre tanrı, insanlara diğer varlıklardan ayrı bir özellik yükleyerek kendisini tanıyacak bir potansiyel ile yaratmıştır.[94] Bu sebeple tanrının sıfatları ile özü arasında bir uygunluk söz konusudur.[95] Farabi, tanrının zatı dışında diğer özelliklerinin bizler tarafından bilinebileceğini savunmaktadır.[96] Yine Spinoza, varlıkların tikel durumlarını bilmenin ve kişinin kendi öz varlığını bilmesinin, tanrıyı anlamamıza ve bilmemize etki edeceğini ileri sürmüştür.[97]

Tanrının zatı ve sıfatları üzerine konuşmayı mümkün görenler bunu ancak belirli şekillerde yapılabileceğini vurgularlar. Metafizik alemin en önemli kavramı olan tanrı hakkında konuşmak ancak ve ancak teşbihi, tenzihi, analojik, sembolik ve mecazi diller aracılığı ile mümkün olabilmektedir.[98]

Tanrı hakkında konuşmayı mümkün gören teşbihi(benzetme) dil savunucuları, insani niteliklerin tanrıya yüklenmeden tanrı üzerine konuşmanın mümkün olmadığını vurgulayarak insana dair sıfatların derecelerini yükselterek tanrıyı tanımlamaya çalışmışlardır.[99]Teşbihi dil kullanmak bizi zorunlu olarak antropomorfizme[100] götürmektedir.[101] Bu düşüncenin en güzel örneğini felsefe tarihinde Xenophanes'te görmekteyiz.

O, hayvanların insanlar gibi çizim veya ifade yetenekleri olsaydı kendi tanrılarını; atların at şeklinde, aslanların ise aslan şeklinde tasvir edeceğini ve kendi özelliklerini tanrılarına yükleyeceklerini… Yine insanda da durumun farklı

---

[92] Yaşar Aydınlı, **Farabi'de Tanrı-İnsan İlişkisi**, İz Yayıncılık, Dördüncü Baskı, İstanbul 2014, s.47.
[93] Aydınlı, Farabi'de Tanrı-İnsan İlişkisi, ss.49-50.
[94] Mehmet Evkuran, **İslam Düşünce Geleneğinde Tanrı Tasavvuru**, İslami İlimler Dergisi, Yıl 2, Sayı 1, Bahar 2007(45-62), s.45.
[95] Aydınlı, Farabi'de Tanrı-İnsan İlişkisi, s.46.
[96] Tokat, Dinde Sembolizm, s.29.
[97] Mustafa Tekin, **Tanrı Kavramı ve Toplumsal İzdüşümü**, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, s.485-486.
[98] Koç Din Dili, ss.45-128.
[99] Koç, Din Dili, s.55.
[100]Antropomorfizm: İnsanın kendisine has özelliklerini, yani insanı insan yapan özellikleri, insan dışında varlıklara yükleme, genellikle de tanrıya yükleme durumudur.(Bkz. Ulaş, Felsefe Sözlüğü, s.753.)
[101] Turan Koç, **Dilin Ötesi Kuran'ın Dili ve Üslubu Üzerine**, İz Yayıncılık, İstanbul 2018, s.20.

olmadığını, onlarda bir tanrı tasavvur ettiklerinde hem kültürel hem de kendi kişisel özellikleriyle tanrılarını tasavvur ettiklerini vurgulamıştır.[102]

Teşbihi dilin antropomorfik tanrı tasvirini sakıncalı bulanlar, katı bir antropomorfizm' den kaçınmak ve tanrıya yüklenen bu sıfatların zamanla tanrının öz sıfatlarına dönüşebilir gerekçelerinden hareketle eleştirmişlerdir.[103] Tüm bu olumsuz durumları meydana çıkarma riskinden dolayı tanrı hakkında konuşmanın tek yolunun tenzih edici(olumsuzlayıcı) dil olduğunu savunmuşlardır.[104] Tanrının sadece var olduğunun ifade edilebileceğini, bunun dışında mahiyeti üzerine konuşmanın ise imkânsız olduğunu savunmuşlardır. Tillich, tanrının sadece varlığını fark edebileceğimizi, bunun dışında tanrının gerçekliğine dair bir şey söyleyemeyeceğimizi vurgulamaktadır.[105]Tenzih edici dil en kısa ifade ile şöyle tanımlanabilir: Biz insanlar sadece tanrının hangi sıfatlara sahip olamayacağını söyleme imkanına sahibiz anlayışıdır.[106]

Tanrıya sıfatlar vermenin sakıncalı bir yol olduğu söyleyen tenzih edici anlayışın kaçırdığı önemli bir nokta vardır. Aslında her olumsuz tanımlamada tanrının mahiyetine dair bir olumlu içeriği zorunlu olarak doğurmaktadır. İlkesel bir cümle ile "Bir şeyin ne olmadığına ilişkin bilginin onun ne olduğuna ilişkin bilgiden ayırt edilmesi acaba mümkün müdür?" Örneğin, tanrı kötü bir varlık değildir söylemini ele aldığımızda tanrının öz itibariyle iyi bir varlık olduğu ortaya çıkacaktır.[107] Bizler her ne kadar tanrıyı antropomorfik dilden uzak tutmaya çalışsak da tanrı üzerine konuşurken bunu başarabilmemiz neredeyse imkânsız gibidir. [108]

Tanrının yarattığı varlıklardan hiç birine benzemediğini savunan anlayış, tanrı üzerine konuşmayı ciddi manada zorlaştıran bir engel olarak durmaktadır. İşte bu engeli aşmaya çalışan bir başka fikir ise analojik dili savunanlardır. Bu dili savunanların yöntemi, bilinenden yola çıkarak bilinmeyeni açıklamaya çalışma

---

102 Esma Çaviş, **İslam Geleneğinde Tanrı Tasavvuru**, Eski Yeni: Üç Aylık Düşünce Dergisi, 2010, s.56.
103 Tokat, Dinde Sembolizm, s.178.
104 İslam geleneğinde Mutezile ekolüne sahip düşünürler, beş temel esaslarından biri olan tevhit ilkesi gereği, tanrıya atfedilen sıfatları yok sayarak tenzih edici bir dil kullanmışlardır.(Bkz. Evkuran, İslam Düşünce Geleneğinde Tanrı Tasavvuru, s.54).
105 Tokat, Dinde Sembolizm, s.31.
106 Koç, Din Dili, s.57.
107 Koç, Din Dili, s.62.
108 Tuncay İmamoğlu, **Tanrının Doğası ve Mucizenin İmkânı**, İz Yayıncılık, İstanbul 2007, s.18.

eğilimidir.[109] Bu açıklama işlemini de daha çok insani özellikler ile tanrısal özellikler arasında kurdukları benzeşim yoluyla gerçekleştirmeye çalışırlar. İnsan ait sıfatları tüm eksikliklerden arındırarak derecelerini yükseltip tanrı için kullanılabilir hale getirirler. Böylece tanrı üzerine konuşmayı mümkün kılmaya çalışırlar. [110]

Tanrı hakkında konuşmanın imkânını savunan bir başka düşünce ise sembolik dili savunanlar olmuştur.[111]Sembol; soyut gerçekliklerin alanını somutlaştırma yaparak bu tecrübeyi yaşamamış insanın zihni için somutlaştırma durumudur.[112] Yani akıl yürütme gücü ile metafiziğin kapısından içeri girmeyi başaramayanları somutlaştırma yaparak içeri almaya çalışmaktır. Sembolik dilin en bilinen savunucularından bir tanesi Farabi'dir. O, en kısa ve öz ifade ile felsefi hakikatlerin bazı semboller aracılığıyla somutlaştırılarak bu tecrübeyi yaşamamış kişilere açılabileceğini ve bununda en iyi uygulayıcısının peygamberler olduğunu ifade eder.[113]

Son olarak tanrı hakkında konuşmayı mümkün gören mecazi dil savunucuların görüşlerine bakmakta yarar vardır. Mecaz, bir kavramın sahip olduğu temel anlamıyla almamıza engel olacak başka bir anlam içerisinde kullanılmasıdır.[114] Bu anlayışa göre görünmeyenin insanın zihninde görünür kılınabilmesinin yolu mecaz ifadeler ile mümkün olabilmektedir. Çünkü mecazi dil, anlatılması mümkün olmayan şeyleri, kelimeleri sözlük anlamlarından uzaklaştırarak pratik faydalar doğrultusunda yeniden tanımlayarak anlatılır kılmayı sağlar. Ve belki de en önemlisi, mecazi dil, insanda bir duygu ve hayal oluşturur ve böylece inananların harekete geçmesini sağlar.[115]

Tanrının mahiyeti hakkında konuşmayı mümkün gören görüşlere kısaca değinmekte yarar var. Daha önce de ifade ettiğimiz gibi tek tip bir insan tasavvurundan bahsedemediğimiz gibi tek tip bir tanrı tasavvurundan da bahsetmek mümkün değildir. Aralarında ortak paydaların olmasına rağmen birbirlerinden farklı tanrı tasavvurlarının oluştuğunu görmekteyiz. Yukarıda teizme değindiğimiz için burada onunla alakalı bir açıklamada bulunmayacağız. Teizmin dışında tanrının

---

[109] Koç, Dilin Ötesi, s.22.
[110] Koç, Din Dili, s.82.
[111] Tokat, Dinde Sembolizm, s.85.
[112] Tokat, Dinde Sembolizm, s.11.
[113] Ayrıntılı bilgi için bakınız. Tokat, Dinde Sembolizm.
[114] Koç, Din Dili, s.111.
[115] Koç, Din Dili, s.116.

bilinebilirliğini ileri süren felsefi düşünceler şunlardır. Deizm, panteizm ve panenteizm. Özellikle insanlığın ilk zamanlarında görülen politeizm(çok tanrıcılık) ve henoteizm(Başta bulunan bir tanrı ve bu tanrı altında var olan birden fazla tanrı fikri)gibi tanrı tasavvurları da insanlık tarihinin belirli dönemlerinde yaygın bir şekilde kabul görmüştür. Tüm bu tasavvurlar tanrı–evren ve tanrı-insan ilişkilerini daha sağlıklı bir zemine çekebilmek adına oluşturulmaktadır. Şimdi kısaca bu tanrı tasavvurlarını açıklayacağız.

Deizm: Tanrıyı evrenin yaratıcısı kabul etmekle beraber artık yarattığı varlıkla ilgilenmeyen, olaylara müdahil olmayan bir tanrı tasavvurdur. Özellikle peygamber ve din algılarını kabul etmeyen anlayıştır. Kişinin aklı ile tanrıyı bulabileceğini ifade eden ve bu sebeple bir peygambere ve dine ihtiyacın olmadığını savunan felsefi düşünce.[116]Tanrı âlem ilişkisini mümkün görmeyen, tanrıyı "emekliye ayrılmış" tanrı durumuna getiren bu düşüncenin temel amacı, tanrının aşkınlığını koruyarak, insanbiçimci tanrı algısından uzaklaşma fikri olduğu söylenebilir.[117]Görüldüğü gibi deizm düşüncesi akla çok büyük bir önem vermektedir.[118]

Panteizm: Tanrı ile evreni aynı gören, ikiliği değil tekliği savunan tanrı tasavvurudur. Tabiat, insan ve diğer var olanların tanrının bir yansıması olduğunu ifade eden görüştür.[119]Tanrı evren ikiliğini ortadan kaldırarak her şeyi tek bir cevhere indirgeyen anlayıştır. Bu anlayışta yaratan yaratılan ikiliği söz konusu değildir. Bu sebeple en kısa ifade ile panteizm "her şey tanrıdır veya başka bir ifade ile tanrı her şeydir" düşüncesidir.[120]

Panenteizm: Tanrıyı, bir yönüyle evrenden farklı aşkın bir boyuta sahip olarak kabul eden, bir yönüyle ise tanrıyı evren ile içkin bir ilişki içinde tasavvur eden tanrı düşüncesidir. 'Çift Kutuplu Tanrı' anlayışı olarak adlandırılır. "Her şey tanrı da'dır." anlayışı ile ifade edilir.[121] Yani tanrı bir yönüyle maddi dünyanın

---

116 Aydın, Din Felsefesi, ss.178-179.
117 Aydın, Din Felsefesi, s.180.
118 Arıcan, Din Felsefesi El Kitabı, s.64.
119 Aydın, Din Felsefesi, s.182.
120 Ulaş, Felsefe Sözlüğü, s.1442.
121 Aydın, Din Felsefesi, ss.195-196.

ötesinde olmakla beraber, bir yönüyle ise maddi dünyanın içerisindedir. Bundan dolayı tanrıda değişmeyen ve değişen iki boyutun [122]olduğunu kabul ederler.[123]

[122] Tanrının değişen ve değişmeyen iki boyutunun bulunduğunu savunan görüş "süreç felsefesi" olarak bilinir. Süreç felsefesi, Hareketi, değişmeyi ve dinamik oluşu gerçekliğin kendisi olarak gören, gerçekliği sabit ve değişmezlik üzerinden inşa etmeye çalışan sisteme karşı değişmeyi ve yeniliği savunan düşünce. (Bkz. Cevizci, Felsefe Sözlüğü, s.407.) Tanrının âleme içkin olan boyutu ile değişime ve oluşuma açık olduğunu, böylelikle her daim onda yeni durumların ortaya çıktığını ifade eder. Tanrı aşkın boyutu ile ise âlemin dışında bir cevhere sahip olup, tüm bu değişim ve oluşların dışında kalarak var olan süreçlerden etkilenmez. Bu düşüncenin temsilcileri arasında; Whitehead, Hartshorne ve Muhammed İkbal gibi düşünürler bulunmaktadır.(Bkz. Mehmet S. Aydın, **Süreç(Proses) Felsefesi Işığında Tanrı- Âlem İlişkisi**, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: XXVII, s. 32-40).

[123] Arıcan, Din Felsefesi El Kitabı, s.73.

1.2.4.Tanrı Tasavvuruna Nötr Yaklaşan Görüş(Agnostisizm)

Tanrının varlığı ve yokluğu karşısında aldığı tavırlar ile nötr bir tutum sergileyen agnostisizme göre, insanın oluşturduğu bilgi sahası "gerçek varlığı" kavrayacak yeterlilikte bulunmamaktadır. Bu sebeple insanın, tanrı fikri üzerine yapacağı düşüncelerde olumlu(teizm) veya olumsuz(ateizm) bir tavır alamayacağını, bundan dolayı sergilenecek en iyi tutumun "bilinemezcilik" olduğunu savunan felsefi düşünce.[124]Agnostisizm her ne kadar tanrı fikri üzerinde olumlu ya da olumsuz tavır alınamayacağını ifade etse de kendi içinde farklı gruplara ayrılabilmektedir. Konumuz gereği biz Felsefi agnostisizm ile Teolojik agnostisizm üzerinde duracağız.

Felsefi agnostisizm, tanrının gerçekte bulunup bulunmadığının ve onun hangi özelliklere sahip olup olamayacağının insan türü için bilinemez olduğunu ifade eden düşüncedir. Bu tutumu ile felsefi agnostisizm, kendisini ateizm ile teizm düşüncelerinin karşısında bir konuma oturtarak nötr bir tutum sergilemektedir.[125] Felsefi agnostisizme sahip düşünürler arasında Immanuel Kant,[126]Thomas Henry Huxley ve Bertnard Russell'ı söylemek mümkündür.

Agnostik düşüncenin bir diğer çeşidi ise teolojik agnostisizmdir. Teolojik agnostisizme göre; insanın, tanrının varlığını fark edebileceğini veya tanrının gerçekliğini bulunduğunu savunan fakat tanrının sıfatları veya genel olarak özellikleri hakkında bir şeyler bilemeyeceğimizi ileri süren felsefi düşünce.[127]Agnostisizmin bu çeşidinin en önemli temsilcileri arasında David Hume [128]ve Tillich'i söyleyebiliriz.[129]

---

[124] Ulaş, Felsefe Sözlüğü, ss.237-238.
[125] Reçber, Tanrıyı Bilmenin İmkânı ve Mahiyeti, s.41.
[126]Immanuel Kant: Metafizik, etik, epistemoloji ve varlık üzerine yaptığı araştırmaları ile kendi zamanını ve günümüzü etkileyen Alman düşünürü. Kant metafizik yapmanın mümkün olup olmadığı üzerine düşünen, varsa eğer metafiziğin sınırlarını akli bir eleştiriden geçirerek, deneyimine sahip olmadığımız alanla ilgili akla bir sınır çizmeye peşindedir. Kant ahlak üzerinden tanrı düşüncesine gitmeye çalışmasına rağmen, tanrının mahiyetine dair herhangi bir ifadede bulunamayacağımızı ifade etmektedir. Bazı eserleri: Arı Usun Eleştirisi, Ahlak Metafiziğinin Temellendirilmesi.(Bkz. Ulaş, Felsefe Sözlüğü, s.792-796).
[127] Reçber, Tanrıyı Bilmenin İmkânı ve Mahiyeti, s.42.
[128]David Hume: İngiliz empirizminin(deneycilik) düşünürleri arasında bulunan Hume, bilgilerimizin temelini nedensellik anlayışına bağlamıştır. Ona göre insani bilgilerimizi duyular ve deneyim yoluyla elde ederiz. Duyularımızla tecrübesini elde edemediğimiz, deney ve gözlemine sahip olmadığımız nesnelerin ise varlığının ileri sürülmesinin, rasyonel olmadığını aksine inanç kaynaklı ifadeler olduğunu ifade etmektedir. Görünenden hareketle görünmeyen hakkında konuşma yapamayacağımızı ileri nedensellik fikri üzerinde tanrı düşüncesine giden anlayışı ciddi şekilde eleştiriye tabi tutmuştur. Bilgi, ahlak ve metafizik üzerine yapmış olduğu açıklamaları ile isminden bir hayli söz ettirmiş bir

Tanrının varlığını kabul etmekle beraber, tanrının mahiyeti hakkında bilgimizin olamayacağını savunan Hume göre; doğa bir tanrı fikrine işaret etmektedir. Fakat işaret edilen bu tanrı hakkında, deneysel bir yöntemle konuşma imkânımızın bulunmadığını savunmaktadır. Bu sebeple, tanrı inancının rasyonelliğinin savunulabileceğini fakat mahiyetine dair bir söylemin gerçekleştirilemeyeceğini ısrarla vurgulamaktadır. [130]

"Tanrının varlığı kadar apaçık hangi hakikat olabilir ki: En bilgisiz çağlar bunu kabul etmiş, en büyük dâhiler bununla ilgili yeni kanıtlar bulmak için tüm çabalarıyla çalışmışlardır. Bütün umutlarımızın dayanağı, ahlakın en güvenli temeli, toplumun en sağlam desteği ve düşüncelerimizden, aklımızdan bir an çıkmaması gereken tek ilke budur; hangi hakikat bunun kadar önemli olabilir? Ancak bu apaçık ve önemli hakikati incelerken, tanrısal varlığın doğasıyla ilgili olarak; sıfatları, buyrukları, tasarıları üstüne karmaşık sorular ortaya çıkar. İnsanlar bunları her zaman tartışıp durmuşlardır. Bunlar hakkında insan aklı kesin herhangi bir karara varmamıştır."[131]

Hume, izlerine Descartes'te[132] rastladığımız bir akıl yürütme ile tanrının varlığı ve mahiyeti üzerine şunları söylemektedir. Tanrı fikrinin evrensel bir düşünce olduğunu ve bunun sebebinin, eser sahibinin eserine kendinden bıraktığı izler gibi, tanrının da yaratmış olduğu varlığa kendini bilme güç ve isteğini bıraktığını ifade eder. Fakat Hume, her ne kadar tanrının varlığını bulabilmeyi mümkün görse de o tanrının mahiyeti hakkında herhangi bir şey ileri süremeyeceğimizi ifade eder. Hume göre, tanrının özellikleri olarak ifade edilen şeylerin tanrıya ait olmayıp insanların endişe ve beklentilerinden kaynaklı olarak oluşturulan özellikler olarak görmektedir.[133]

---

düşünürdür. Bazı eserleri: İnsanın Doğası Üzerine Bir Deneme, Dinin Doğal Tarihi, Ahlakın İlkeleri Üzerine Araştırma.(Bkz. Ulaş, Felsefe Sözlüğü, ss.691-694).

[129] Reçber, Tanrıyı Bilmenin İmkânı ve Mahiyeti, s.41.

[130] İmamoğlu, Tanrının Doğası ve Mucizenin İmkânı, s.52.

[131]İmamoğlu, Tanrının Doğası ve Mucizenin İmkânı, s.36.

[132] Descartes, fikrine sahip olduğumuz tanrı inancının kaynağı hakkında şunları ileri sürmektedir. Eser sahibi, ortaya çıkardığı eserine imzasını vurarak kendisini nasıl eser üzerinden gösteriyorsa, aynı şekilde tanrıda yaratmış olduğu eserine(insana) kendisinden bir işaret bırakarak, varlığının bulunup tanınmasını sağlamıştır. Descartes tanrının varlığını her ne kadar bilebilsek de, tanrının nasıl bir varlık olduğunu bilemeyeceğimizi vurgular.(Bkz. Reçber, Tanrıyı Bilmenin İmkânı ve Mahiyeti, ss.144-150).

[133] İmamoğlu, Tanrının Doğası ve Mucizenin İmkânı, s.51.

Hume'un antropomorfik tanrı eleştirisi noktasında sergilediği katı tutumun nedeni olarak şu ifadeler ileri sürülmektedir. Hume, dinlerin ortaya çıkardığı olumsuz sonuçlardan tanrıyı kurtarmak adına, tanrıya ait sıfatlar noktasında katı bir antropomorfizm eleştirisi yapmaktadır. Çünkü Hume, tanrıya verilen sıfatların ahlaklı, adaletli ve merhametli bir insana dahi yakıştıramayacağımız sıfatlarla donatıldığı ifade eder.[134]

Hume'un tanrının mahiyetine dair konuşmayı mümkün görmemesinin diğer bir sebebi ise şudur: Hume, düşünce ve fikirlerimizin tecrübe ve deneyimlerimiz sonucu oluştuğunu, tanrının ise bizlerin tecrübe alanında bulunmadığını, bu sebeple tecrübesine sahip olmadığımız bir varlık hakkında, mahiyetine dair bir söylemimizin olamayacağını ifade etmektedir.[135]Hume tanrının mahiyetinin bilinemeyeceğine dair tutumu sebebiyle katı bir antropomorfizm anlayışına karşı dursa da tanrı hakkında konuşmanın antropomorfizmden başka bir yolunun olmadığını da ifade eder.[136]

Tanrının mahiyetinin bilinemeyeceğini ileri süren bir başka düşünür ise Tillich'dir. Tillich'e göre, tanrının sadece farkına varabileceğimizi, tanrının mahiyeti hakkında aklımız ve duyularımızdan hareketle bir çıkarımda bulunamayacağımızı,[137] tanrıya atfedilen sıfatların sembolik düşünceler olduğunu, bu sebeple tanrı düşünüldüğünde sembolik olmayan tek şeyin tanrının varlığı olduğunu ifade eder.[138]

Tillich, her ne kadar sadece tanrıyı fark edebileceğimizi, bunun dışında nasıl bir varlık olduğunu bilemeyeceğimizi ifade etse de o tanrının ancak semboller aracılığı ile farkına varılabileceğini ileri sürmektedir.[139]Tanrının mahiyetinin bilinemeyeceğini ileri süren teolojik agnostisizmi ortaya koyabilecek en özet ifade şu olabilir: Tanrı, dış bir varlık aracılığı ile değil ancak kendisi tarafından, gerek varlığı gerekse sıfatları noktasında tam olarak bilinebilir. [140]

Montaigne ise tanrı hakkında ortaya atılan sıfatlar hakkında şunları dile getirmektedir. İnsan ırkı olarak bizler, taşıdığımız özellikler dolayısı ile eksik varlıklarız. Bu eksikliğimize rağmen tanrıyı insani özellikler olan öfke, nefret, arzu,

---

[134] İmamoğlu, Tanrının Doğası ve Mucizenin İmkânı, s.50-51.
[135] David Hume, **Din Üstüne**, İmge Kitap Evi, Çev. Mete Tunçay,4.Baskı 2004,s.131.
[136] İmamoğlu, Tanrının Doğası ve Mucizenin İmkânı, s.18.
[137] Tokat, Dinde Sembolizm, s.98.
[138] Tokat, Dinde Sembolizm, s.31.
[139] Tokat, Dinde Sembolizm, s.113.
[140] Reçber, Tanrıyı Bilmenin İmkânı ve Mahiyeti, s.60.

sevme vb. duygular ile tasavvur etmeye çalışmamın, insan neslinin sarhoşluk vakitlerinin ürünü olduğunu söylemektedir.[141]

Felsefi agnostisizmin savunucularından olan Kant'a göre tanrı düşüncesi bir iman meselesidir olup bilgi meselesi değil.[142]Kant, tanrının bilinmesi noktasında spekülatif aklın işe yaramayacağını fakat pratik aklın ahlak alanından metafizik alana ulaşabileceğini ve tanrının varlığını ileri sürebileceğini ifade eder.[143] Kant, tanrı söz konusu olduğunda phenomena[144] ve noumena[145] ile düşünme ve bilme ayrımına giderek şunları ileri sürer. Kant, noumena'nın bilgisine sahip olamayacağımızı fakat onun düşüncesine ulaşabileceğimizi ifade eder. Böylelikle düşüncesine sahip olduğumuz şeylere zihinsel olarak ulaşabileceğimizi ve buradan hareketle kendinde varlıkları varsayabileceğimizi ifade eder.[146]

Kant, tanrı sıfatları noktasında ileri sürülen ifadeleri tanrının varlığına ait özellikler olmadığını, aksine bu ifadelerin tanrı ile alem yine tanrı ile insan arasında düşünülen ilişkiler bağlamında insanların oluşturduğu sembolik ifadeler olarak görmektedir.[147]

Felsefi agnostisizm'in savunucularından bir diğeri ise Bertrand Russell'dır. Russell tanrı fikri hakkında şunları ileri sürmektedir: Ressull'a, öldüğü vakit yaratıcı bir güç olan tanrı ile karşılaşırsa nasıl tepki vereceği sorulduğunda şu cevabı vermiştir; "Yeterli kanıt yoktu, tanrı, yeterli kanıt yoktu."[148]

Bir tanrı tasavvuru inşa etmeden önce tanrının varlığına dair bir ön kabulümüzün olması gerekir.[149] Daha önce değindiğimiz gibi tanrı hakkında konuşmayı mümkün kılan en temel şey antropomorfik bir dil kullanmaktır. Fakat kullanılan antropomorfik dilin oluşturduğu sıfatları tek anlamlı kabul edersek ve sıfatların bizatihi gerçekliğin taşıyıcısı olduğuna inanırsak belirli zamanda ve belirli bir mekân da oluşturulmuş tasavvuru tarih üstü bir konuma çıkarmış oluruz. Bu ise

---

[141] Tekin, Tanrı Kavramı ve Toplumsal İzdüşümü, s.477.
[142] Reçber, Tanrıyı Bilmenin İmkânı ve Mahiyeti, s.33.
[143] Reçber, Tanrıyı Bilmenin İmkânı ve Mahiyeti, s.66.
[144] Phenomena: var olan gerçekliğe dair edindiğimiz bilgi, sağlam bilgilere dayanan olgu veya gerçekliğin görüngüsü.(Bkz. Ulaş, Felsefe Sözlüğü, s.1125).
[145] Noumena: "Kendinde şey", ya da duyulara dayanmadan sadece akıl ile elde ettiğimiz şeyler.(Bkz. Ulaş, Felsefe Sözlüğü, s.1046).
[146] Reçber, Tanrıyı Bilmenin İmkânı ve Mahiyeti, s.78.
[147] Reçber, Tanrıyı Bilmenin İmkânı ve Mahiyeti, s.74.
[148] Richard Dawkins, **Tanrı Yanılgısı**, Kuzey Yayınları, Çevirenler: Melisa Miller, Barbaros Efe Güner, Tunç Tuncay Bilgin,15.Baskı, İstanbul, ss.106-107.2006.
[149] Reçber, Tanrıyı Bilmenin İmkânı ve Mahiyeti, s.43.

tanrı üzerine doğru bir düşünme ve akıl yürütmeyi engelleyecektir.[150] Tek anlamlılığın oluşturduğu bu problemi kavramların çok anlamlılığı ile aşmaya çalışmak ise, kişilerin tanrı için kullanılan sıfatların içeriğini istedikleri gibi genişletip, değiştirmesine sebebiyet vermektedir.[151] Bunun sonucu olarak da tanrı için kullanılan sıfatların hangi anlamda kullanıldığının anlaşılması zorlaşmakta ve böylece toplumsal sıkıntılar ortaya çıkmaktadır.[152]

Tanrının biline bilirliği ve bilinmezliğini savunan görüşleri tanıdıktan sonra tanrı hakkında oluşturulan tasavvurlarımızı şekillendiren nedenleri tanıyacağız. Bu noktada, tasavvurlarımızı oluştururken ailenin, kültürün, dinin, sosyal şartların, psikolojik süreçlerin, insani arzu ve isteklerin, cinsiyetin vb. etkenlerin bir etkisinin bulunup bulunmadığını ortaya koyacağız.

1.2.5.Tanrı Tasavvurunun Oluşumunu Etkileyen Durumlar

Nasıl ki tek tip bir insan tasavvuru oluşturmak mümkün değil ise tek tip bir tanrı tasavvuru oluşturmakta mümkün değildir. Her ne kadar yapılan tanrı tasavvurlarında ortak noktalar olsa da birçok ayırıcı özellik sebebiyle de farklılıklar meydana gelmektedir. Bu farklılıkların oluşmasında etkili olan sebepler vardır. Bu sebepler arasında: Aile, kültür, insani arzu ve istekler, bilgisizlik…[153]gibi etkenler bulunmakla beraber; cinsiyet, din, psikolojik nedenler[154], yine akıl ve bilim…[155] gibi alanların etken sebepler içinde olduğunu ifade edenler bulunmaktadır.

Çeşitli toplumlarda birbirinden farklı tanrı tasavvurların rastlanmaktadır. Bu durum bizlere şunu göstermektedir ki tanrı-insan ilişkisinin sağlıklı bir zeminde yürütülmesi ancak ve ancak tanrının içinde yaşanılan kültürün zihin dünyasına, sorularına ve problemlerine cevap verecek şekilde sıfatlarla donatılması ile mümkün olmaktadır. Aksi takdirde varlığı kabul edilen bir tanrı ile sıcak bir ilişki kurma şansı

---

[150] Tokat, Dinde Sembolizm, s.150.
[151] Koç, Din Dili, s.83.
[152] Tokat, Dinde Sembolizm, s.178.
[153]Tekin, Tanrı Kavramı ve Toplumsal İzdüşümü, ss.477-478.
[154] Özer Çetin, **Erich Fromm'da Tanrı Tasavvuru**, Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi, 18/3, (Aralık 2018):75-98, s,75.
[155] Tekin, Tanrı Kavramı ve Toplumsal İzdüşümü, s.485.

kalmamaktadır. Sıfatları bulunmayan bir tanrı ile iletişime geçmek ise mümkün olmamaktadır.[156]

Tanrı tasavvurunu şekillendiren kültürel etkenlere bir örnek vermek gerekirse; ilkçağda orta konulan tanrı tasavvurlarına baktığımız vakit, genellikle tanrının insani özelliklerle donatıldığını, insanlar gibi kandırılmaya açık olduklarını, hatta ve hatta rüşvet aldıklarını görebilmekteyiz.[157]Yine içinde bulunulan sosyal şartların tanrı düşüncesini nasıl etkilediğini görmek adına şunları söyleyebiliriz: İnsanlığın göçebe hayat sürdüğü ve avlanarak hayatta kalmaya çalıştığı zaman diliminde gökte bulunan bir baba tanrı anlayışına sahip oldukları fakat yerleşik hayata geçilip tarımsal sürecin başlaması ile birlikte ile gökte bulunan baba figürü terk edilerek toprak ana düşüncesine geçilmesi, tanrı fikrinden tanrıça düşüncesine geçilmesine neden olmuştur. [158]

Yine Yahudi tanrısının bir devlet yöneticisi gibi davranması,[159]kıskançlık, nefret kin, intikamcı duyguları taşıması kültürel ve sosyal etkenlerin göstergeleri arasında gösterilebilir.[160]Görüldüğü üzere içinde yaşanılan şartlar tanrı tasavvurunun oluşumunda temel alt yapıyı oluşturmaktadır. Çünkü toplumsal ihtiyaçlar tanrı tasavvurunun şekillenmesini büyük ölçüde etkilemiştir. Bu kabulü yansıtan;

"Hz. Peygamber'e gelerek ayın neden şekil değiştirdiği sorulduğunda Kur'an'ın cevabı şu olmuştu: "Onlar, insanlar ve Hac vakitleri için zaman ölçüsüdür. Bakara 2/189.Tamamen aydaki şekil değişikliklerinin o zaman ki pratik yararını ön plana çıkaran bu cevapta, soruda sezilen bilimsel meraka iltifat dahi edilmiyor. Çünkü Kur'an için önemli olan pratiktir. Fazlur Rahman, bir adım daha ileri giderek Kur'an'da Allah'tan söz edilirken bile durumun farklı olmadığını söylemektedir."[161]

Fazlur Rahmanın yukarda yaptığı açıklama net bir şekilde tanrı tasavvurunun oluşumunu kültürel ihtiyaçlara indirgemektedir.

[156]Hanifi Özcan, **Epistemolojik Açıdan İman**, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2012, S.94.
[157] Tekin, Tanrı Kavramı ve Toplumsal İzdüşümü, s.479.
[158] Rafaella Pettazzoni, **Tanrıya Dair**, İz Yayıncılık, Çev. Fuat Aydın, İstanbul 2002, s.32.
[159] Tokat, Dinde Sembolizm, s.252.
[160] Pettazzoni, Tanrıya Dair, ss. 29-32.
[161] Ömer Özsoy, **Sünnetullah Bir Kur'an İfadesinin Kavramsallaştırılması**, Fecr Yayınları,4.Baskı, Ankara 2017,s.63.

Tanrı tasavvurunu şekillendiren bir diğer etmen aile ve çocukluk dönemidir. Küçük yaştaki çocukların kendilerini yetiştiren ailelerden aldıkları eğitim ve çevrelerinde gördükleri yaşantılar sebebi ile tanrıya dair tasavvurlarında farklı sonuçlara ulaşabilmektedirler. Freud, çocukluk döneminde çocukların güçlü bir baba figürü ektisinde kaldıklarını ve devamında babaya beslenen duyguların daha sonra tanrı tasavvuruna dönüştüğünü ifade etmektedir.[162]

Tanrı tasavvurunu şekillendiren diğer bir etken ise insani istek ve arzular, beklentiler ve menfaatlerdir. İnsanların ikili ilişkilerinde göstermiş olduğu tutumu tanrılarına da yansıttıklarını, örneğin; insanların birbirleriyle olan ilişkilerinde, birbirlerini kandırma ve işlerini rüşvet üzerinden yapma ya da yaptırma gibi durumların aynısı ile tasavvur edilen tanrı düşüncelerinde de bulunduğu ifade edilmektedir. Platonun; tanrılara sunulacak hediye ve sunakların, tanrıları etkileyeceğini ve istediğiniz şeyleri yaptırma imkânına ulaşabileceğinizi ifade etmesi, yine Homeros'un kurbanlar, adaklar, yalvarma ve yakarmaların tanrıları etkileyeceğini ifade etmesi bu durumun en açık örneklerindendir.[163]Görüldüğü gibi insanlar, kendi hayatlarında sürdürdükleri işleyişi tanrı düşüncelerine de yansıtarak tasavvurlarını şekillendirmişlerdir.

Akıl ve bilimin de tanrı tasavvurunun oluşumundaki etkisi göz ardı edilemez. Özellikle Aydınlanma dönemi tanrı tasavvuruna bakıldığında, geçmişten miras alınan tanrı tasavvurlarının bırakılarak, doğal bir tanrı tasavvuruna geçildiği görülmektedir. Aydınlanma döneminin yaratıcı gücü olan deist tanrı fikri, birçok yönü ile devranılan tanrı tasavvurundan kopuşu bizlere göstermektedir. Âleme içkin bir boyutu bulunan tanrı düşüncesinden, aleme aşkın bir boyuta bulunan tanrı tasavvuruna geçiş yaşanmıştır.[164]

Kişilerin tanrı tasavvurlarını etkileyen bir diğer unsur ise sahip olduklarını dini inançlarıdır. Kişi, tanrı hakkında dinden edindiği bilgileri kendi içsel durumunun etkisi ile öznel bir tanrı tasavvuruna dönüştürebilmektedir.[165]

Belirli soru ve sorunlara verilen cevaplarla şekillenmiş tanrı tasavvurunu mutlaklaştırıp tarih üstü bir statüye çıkarmak ve tüm zamanlar için bu tasavvuru

---

[162] Çetin, Erich Fromm'da Tanrı Tasavvuru, s.80.
[163] Tekin, Tanrı Kavramı ve Toplumsal İzdüşümü, s.479.
[164] Metin, Aydınlanma Felsefesinde Din Sorunu, ss.16-30.
[165] Erdoğan, Tanrı Algısı, Dini Yönelim Biçimleri ve Dindarlığın Psikolojik Dayanıklılıkla İlişkisi, s.47.

yeter görmek sıkıntıların temel taşını oluşturacaktır. Bu kabul sınırlı bir zamanda belirli ihtiyaçlar etrafında şekillenmiş tanrı tasavvurunu mutlaklaştırarak tek doğru kabul etmek, sonraki toplumlar için sağlıklı tanrı-insan ilişkisini engelleyecektir.[166] Bundan dolayıdır ki Tillich; belirli kültürde belirli ihtiyaçlar etrafında oluşturulan tanrı anlayışının, gerçek tanrı için reddedilmesi gerektiğini savunmaktadır.[167]

Tanrı tasavvurunun oluşmasında etkili olan nedenleri açıklamış olduk. Tam da bu noktada sorulması gereken bir soru bulunmaktadır. Yapılan bu tanrı tasavvurlarının epistemik değeri nedir? Yapılan tasavvurlar insan zihninin ortaya çıkardığı yanılsamalar mıdır? Yoksa tanrının bazı özellikleriyle özdeşleşen yönleri bulunmakta mıdır? Tanrıya atfedilen sıfatlar pratikte tanrı-insan ilişkisini kurmak için mi vardır? Yoksa bu sıfatlar tanrının bazı özelliklerini bizlere kısıtlıda olsa gösterme gücüne sahip midir? İmdi bu sorularımızın nasıl cevaplandırıldığını göreceğiz.

1.2.6.Yaptığımız Tasvirlerin Epistemik Değeri Nedir?

Tanrıya dair oluşturulan tasavvurların epistemik değer noktasında farklı tutumların bulunduğunu görmekteyiz. Birinci olarak oluşturulan tasavvurların tamamen sembolik ifadeler olduğunu ve pratikte tanrı-insan ilişkisi kurmak için var edildiğini savunan düşünce. İkinci olarak yapılan tasavvurların sembolik olmakla birlikte, kısıtlıda olsa tanrının özellikleri ile örtüştüğünü ileri süren görüş. Üçüncü olarak tasavvurların, tanrının özelliklerine yönelik dolaylı anlatımlar olduğunu ileri süren görüş.

Tanrıya dair oluşturulan tasavvurların sembolik olduğunu ve pratik faydayı sağlamak[168] adına oluşturulduğunu ifade eden düşüncenin en önemli gerekçesi, tanrının gayri maddi bir varlık[169] olması sebebiyle duyularımızla algılama imkânına sahip olamayışımızdır. Tanımı gereği zamanın ve mekânın dışında bulunan aşkın bir

---

[166] Tokat, Dinde Sembolizm, s.172.
[167] Tokat, Dinde Sembolizm, s.200.
[168] Tokat, Dinde Sembolizm, s.75.
[169] Farabi, tanrıyı kavrayamamamızın nedeni olarak maddi bir bedene sahip olmamızı ileri sürer. Tanrının mahiyetine ulaşabilmek için, insanın maddi olan yapısından kurtulması gerekmektedir. Bu sebeple Farabi, tanrının kavranmasında meydana gelen olumsuzluğu tanrı kaynaklı görmemekte, tamamıyla insani özelliklerimize indirgemektedir.(Bkz. Aydınlı, Farabi'de Tanrı-İnsan İlişkisi, ss.49-50).

varlığın bir yönü ile maddeye bağlı bir varlık tarafından tecrübe edilmesi nasıl mümkün olur?[170]Bu sebeple tanrıya dair ileri sürülen sembolleri, tanrıyı bizler için tanımlayan ifadeler olarak değil, aksine tanrı-insan ilişkilerini kurabilmek adına oluşturulan ifadeler olarak görmek gerekmektedir.[171]

Tanrının mahiyetine dair oluşturulmuş sıfatların hiçbir şekilde gerçekliğini savunmayanların, tanrıdan geriye neleri bıraktıkları noktası ise sorgulanmalıdır? Hakkında hiçbir şey bilmediğimiz bir tanrının insana katkısının ne olacağı da sorulması gereken bir başka soru olacaktır.[172] Tanrı hakkında mutlak bilinmezliği ifade eden düşüncenin, tanrının varlığının ve yokluğunun bilinemez olduğunu kabul eden anlayış(agnostisizm) ile tanrıyı reddeden ateizm anlayışından farkının ne olduğu konuşulması gereken bir konu olarak ortaya çıkmaktadır.[173]

Bir varlığı tanrı olarak kabul etmemizi sağlayan şey veya şeyler nelerdir? Eğer tanrının tabiatına dair bilinemezciliği savunursak kimin veya neyin tanrı olduğunu nerden bilebiliriz?[174] Geçmişte güneşi, ayı, yıldızları veya putları tanrı olarak kabul eden insanları hangi sebeple yanlış inanışa sahipler diye isimlendiririz. Şu özelliklere sahip varlıkların tanrı olamayacağını ifade ettiğimizde hangi epistemik temelden yola çıkarak bu yargılara varıyoruz. Peki, bu yargıyı oluştururken aslında tanrıya dair bazı kabuller oluşturmuş olmuyor muyuz? Her olumsuzlama ifadesinin, olumlu bir kabul doğuracağı düşünülmektedir.[175] Tarının insani bilgi alanımıza giren bir varlık olmadığını düşündüğümüzde karşımıza şöyle bir soru çıkmaktadır. Bilgisine sahip olmadığımız, nasıl bir varlık olduğunu belirleyemediğimiz bir üstün varlığa inanmanın mantığı nedir?[176]

Meydana çıkarılmış her eser müessiri hakkında bizlere ipuçları verir. İçinde yaşadığımız evrenin tanrının bir eseri olarak kabulüne imkân verilirse, eserden hareketle tanrının mahiyetine dair bir şeyler ifade etmek mümkün olmaz mı?[177]Bu soru Swinburne'ün ileri sürdüğü "epistemik ihtimaliyet" içerisinde değerlendirilebilir. Şimdi, nazarımızı içinde yaşadığımız evrene yönlendirdiğimizde

---

[170] Reçber, Tanrıyı Bilmenin İmkânı ve Mahiyeti, s.101.
[171] Reçber, Tanrıyı Bilmenin İmkânı ve Mahiyeti, s.75.
[172] Özcan, Epistemolojik Açıdan İman, s.94.
[173] Reçber, Tanrıyı Bilmenin İmkânı ve Mahiyeti, s.55.
[174] Reçber, Tanrıyı Bilmenin İmkânı ve Mahiyeti, s.49.
[175] Reçber, Tanrıyı Bilmenin İmkânı ve Mahiyeti, s.53.
[176] Reçber, Tanrıyı Bilmenin İmkânı ve Mahiyeti, s.79.
[177] Reçber, Tanrıyı Bilmenin İmkânı ve Mahiyeti, s.144.

varlık âleminin belirli bir düzen içerisinde oluş-yok oluş süreçlerini yaşadığını,[178] evrenin oluşumunun bazı hassas ayarlar üzerine inşa edildiğini, belirli yasalara bağlı olarak yaşamın devam ettiğini[179] vb. gözlemlediğimizde bu durumları ortaya çıkaran güç hakkında ihtimallide olsa bazı kabullerimizin oluşacağı düşünülebilir.

Eserden yola çıkarak, eser sahibinin bütün gerçekliğine ulaşmak imkânsız gibi durmaktadır. Fakat bu zorluğa rağmen eser sahibin bazı sıfatlarına kısıtlıda olsa ulaşma imkânımız mümkün olabilir.[180]Tanrının mutlak anlamda bilinmesinin mümkün olup olmayacağı düşünüldüğünde, mümkün olabileceğini ifade edenler bu durumun sadece tanrının kendisi için mümkün olabileceği ifade etmektedirler.[181]Tanrıya dair oluşturulan tasavvurlarda, pratik faydayı sağlamak adına oluşturulan sıfatları, tanrının mahiyeti hakkında oluşturulan sıfatlardan ayıramazsak sosyolojik ve psikolojik etkenler etrafında oluşturulmuş tasavvurların evrenselliği iddia edilecek ve yapılan tasavvurlar tarih üstü bir zemine çıkarılarak tanrı-insan ilişkisinin sağlıklı kurulamamasına sebebiyet verecektir.[182]

Tanrı ve dine dair bilgilerin epistemik değeri hakkında Farabi'nin ortaya koymaya çalıştığı bilgileri aktarmakta yarar vardır. Farabi, bu konuyu peygamberlik üzerinden anlatmaya çalışır. Farabi özetle şunları demektedir: *Kişi, varlık âlemi üzerine yapacağı tefekkür ile belirli akıl derecelerini geçerek Faal Akıl ile iletişime geçer. Faal akıl ile iletişim kuran Müstefat akıl soyut âlemin bilgisini edinmiş olmaktadır. Elde edilen bu soyut bilgiler herkes tarafından ulaşılabilecek bir bilgi alanı değildir. Bu sebeple peygamber ulaşmış olduğu hakikatleri halka anlatmaya çalışır. Peygamber, soyut alanın bilgisini, yani felsefi bilgiyi bu tecrübeyi yaşayamayan insanlar için somutlaştırırken, yani dini bilgi haline getirirken Tahayyüli akıl ile bunu gerçekleştirir. Tahayyülü akıl sembolleştiren, örneklendiren ve şiirselleştiren bir güce sahiptir. Tahayyüli Akıl, soyut hakikatleri somutlaştırma yaparken semboller, simgeler ve şiirsel anlatılarla başvurur. Fakat tahayyüli aklın yapmış olduğu bu somutlaştırmaları Peygamberin kendisi mi meydana getirmektedir? Yoksa Faal akıl tarafından bizzat mı kendisine verilmektedir? Farabi sembollerin peygamberin tahayyüli aklı tarafından kendi kültürel malzemesinden*

---

178 Metin, Aydınlanma Felsefesinde Din Sorunu, s.45.
179 Emre Dorman, **Modern Bilim "Tanrı Var"** İstanbul Yayınevi, 12. Baskı, Nisan 2016, s. 195.
180 Reçber, Tanrıyı Bilmenin İmkânı ve Mahiyeti, s.64.
181 Reçber, Tanrıyı Bilmenin İmkânı ve Mahiyeti, s.125.
182Tokat, Dinde Sembolizm, s.178.

yararlanarak toplumsal kabuller, ihtiyaçlar vb. dikkate alınarak oluşturulduğunu söylemektedir.[183]

Yine Farabi'nin dediği gibi, soyut alanın bilgisinin(felsefi bilginin) somutlaştırılıp, sembolleştirilerek(dini bilgi olarak) aktarılması, gerçekliğin eksiltilerek anlatılmasına sebebiyet verecektir. Dini anlatıların aktarmış olduğu tanrı tasavvurlarının, dini anlayışların kültürel kabul ve ihtiyaçlar etrafında oluşturulduğu aşikârdır. Bu sebeple Farabi, dinlerin sunmuş olduğu anlatıları gerçekliğin bizatihi bilgisi olarak değil, dolaylı anlatısı olarak kabul etmektedir. Bu kabul ise dinin sunmuş olduğu bilgilerin epistemik değerini düşürmektedir. Toplumların değişmesiyle birlikte ise dini anlatıların örnek, tanrı tasavvurlarının ve dini kabullerin değişmesi ihtiyacını ortaya çıkarmaktadır.[184]

Tanrının varlığını fark edebileceğimiz veya bilebileceğimizi fakat tanrının mahiyeti hakkında bir bilgimizin bulunamayacağını ileri süren anlayışa karşı şu soru yöneltilebilir: Bizlere tanrının var olduğunu düşündüren nedir? Hangi gerekçeler ile tanrının var olduğunu iddia etmekteyiz? Peki, tanrının ontolojik olarak bilinebileceğini savunup epistemolojik açıdan bilinemeyeceğini savunmamın tutarlılığı nasıl sağlanmaktadır?[185]

Tanrıya dair tasavvurlarımızın oluşmasında din ve bilimin etken sebepler arasında olduğunu gördük. Bu sebeple bilim ve dini daha yakından tanımak ve tanrıya dair düşüncelerimizi nasıl etkilediğini görmekte fayda olacağını düşünüyoruz.

1.3.BİLİM-DİN İLİŞKİSİ

Böyle bir başlık açmamızın nedeni şundan kaynaklanmaktadır. Özellikle mantıkçı pozitivistlerin ortaya attığı "doğrulanmayan şeyler anlamsızdır" ilkesi, birçok alana ait ifadelerin boş ve geçersiz olduğunu iddia etmektedir. Buradan hareketle metafiziğe ve dine ait ifadeleri anlamsız olmakla itham etmişlerdir.

[183] Aydın Işık, **Bir Felsefi Problem Olarak Vahiy ve Mucize**, Elis Yayınları,1.Basım, Kasım 2006 Ankara, ss.99-112.
[184] Işık, Bir Felsefi Problem Olarak Vahiy ve Mucize, ss.99-112.
[185] Reçber, Tanrıyı Bilmenin İmkânı ve Mahiyeti, s.55.

Metafizik ve dinin en önemli fenomenlerinden bir tanesi olan tanrı kavramının ve ona ait ifadelerin durumunun ne olacağı tartışılmıştır. Yine din dilinin "tanrı hakkında konuşmak"[186] dan başka bir şey olmadığını ileri süren düşünceden hareketle din ve dine dair ifadelerin epistemik değerinin ne olduğu önemli bir hal almaktadır.

Gerek bilim[187] gerekse din, ortaya koydukları ifadeler üzerinden kişilerin tanrı tasavvurlarını şekillendirmektedirler.[188] Bu sebeple bu iki alanın ne olduğu veya ne olmadığının bilinmesinin konumuz açısından önemli olduğunu düşünmekteyiz. Bu nedenle bilim ve dinin, tanrı tasavvurlarımızı şekillendirme noktasında etkilerini net görebilmek adına tanımlarını, sınırlarını, aralarında çatışmanın bulunup bulunmadıklarını; bu sahada çalışan kişilerin dogmatik ve ideolojik sebeplerle hareket edip etmediklerini ortaya koymaya çalışacağız.

1.3.1.Bilim Nedir/ Ne Değildir?

1.3.1.1.Tanımı

Klasik sözlüklerde Bilim "bir şeyi gerçek yönüyle kavramak, gerçekle örtüşen keskin inanç(itikat),bir nesnenin şeklinin zihinde oluşması, nesneyi olduğu gibi bilmek, nesnedeki gizliliklerin ortadan kalkmasıdır.[189]. Russell'ın ifadesi ile "gözleme ve gözleme dayalı uslama(akıl yürütme) yoluyla önce dünyaya ait olguları, sonra bu olguları birbirine bağlayan kanunları bulma çabasıdır.[190]Başka bir tanım ile bilim, maddi dünyada var olan şeylerin yapısını, bu yapılar arasındaki neden-sonuç ilişkisini ve buradan hareketle, sistemin nasıl işlediğini anlamak için gerçekleştirilen faaliyetlerdir.[191]

Descartes ise "Bilimi bir ağaca benzeterek, kökünün metafiziği, gövdesinin fiziği ve dallarının da öteki bilimleri simgelediğini ve bu dallardan üç büyük dalın da

---

186 Koç, Din Dili, s.19.
187 Tekin, Tanrı Kavramı ve Toplumsal İzdüşümü, s.485.
188 Tekin, Tanrı Kavramı ve Toplumsal İzdüşümü, s.75.
189 İlhan Kutluer, TDV İslam Ansiklopedisi, "İlim" md. cilt 22, İstanbul, 2000, s.109-110.
190 Hasan Özalp, **Bilim Din İlişkisinde Uzlaşmacı Yaklaşımlar**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı,(doktora tezi) İstanbul 2012, s.5.
191 Fatih Topaloğlu, **Modern Bilim Üzerine Bir Eleştiri**, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı: 36, Erzurum 2011, s.120.

tıp, mekanik ve ahlak olduğunu söylemiştir." [192]Bilimin hammaddesi görünür âlemdir.[193]Bu sebeple bilimi en kısa ifade ile tanımlarsak, görünür âlemi deney ve gözlem yoluyla araştırmaya tabi tutarak bilgi haline getirme çabasıdır.[194]

Görünür âlemi açıklamaya çalışan bilim, bu yolculuğunu gerçekleştirirken yöntemli bir şüphe ile olgulara dayalı olarak, deney, gözlem, ölçme ve sınama yoluyla, eleştiri ve tartışmaya açık, nesnel ve akılcı bir yaklaşımla hareket eder.[195]

Bilim, bilgilerin terkibinden oluşur. Ortaya atılan bir yargı başkaları tarafından doğrulanabiliyor veya yanlışlanabiliyorsa o şeye bilgi 'denir. Bilgi bizlere kısıtlı bir alanı açarken, bilim ise elde edilen bilgileri birleştirip pergelin sınırları genişleterek bizler için büyük bir sahanın açıklamasını yapmaktadır.[196]

1.3.1.2. Bilimin Sınırı, Yöntemi, Amacı

Biz bu noktada doğa bilimlerini dikkate alarak açıklamalarımızı gerçekleştireceğiz. Çünkü sosyal disiplinler arasında bulunan etik, sosyoloji, estetik vb. alanlarının kendilerini bilim sahası içerisinde gördüğü ve bu konunun tartışmalı olduğu görülmektedir. Doğa bilimleri için düşünüldüğünde bilimin sınırları; araştırdığı konu bakımından tecrübemize giren maddi evrendir. Yöntem olarak ise "deney ve gözlem" takip edilmektedir. Amacı bakımından ise bilim, evreni ve orada işleyen süreci araştırma ve ortaya koymadır.[197]Yani bilimin amacı "nasıl" sorusunun araştırmasını yaparak cevaplamaya çalışmaktadır.[198] Görüldüğü gibi mesaisini doğa üzerine harcayan bilimin değer alanı ile yani "niçin" sorusu ile ilgilenmesi beklenmez. Eğer bilim insanı, bilimin var olan sınırını ihlal edip "niçin" sorusuna yani metafizik alanın sorularına bilimsel bir tavırla cevap vermeye çalışırsa[199], bilimsellikten uzaklaşıp ideolojik bir tutum içerisine girmiş olmaktadır.[200]

---

192 Adnan Adıvar, **Bilim ve Din**, Remzi Kitapevi, İstanbul 1980.s.20.
193 Duralı, Felsefe-Bilim Nedir, s.49.
194 Özalp, Bilim Din İlişkisinde Uzlaşmacı Yaklaşımlar, s.6.
195 Özalp Bilim Din İlişkisinde Uzlaşmacı Yaklaşımlar, s.9.
196 Duralı, Felsefe-Bilim Nedir, ss.42-43.
197 Özalp, Bilim Din İlişkisinde Uzlaşmacı Yaklaşımlar, ss.16-17.
198 Özalp, Bilim Din İlişkisinde Uzlaşmacı Yaklaşımlar, s.22.
199 Bilimcilik: Bilimsel bilgiyi her şeyin üstünde tutan, tek geçerli bilgi türünün bilimsel bilgi olduğunu iddia eden, bilimin insana ait bütün problemleri çözebilecek yeterliliğe sahip olduğunu savunan görüş.(Bkz. Ulaş, Felsefe Sözlüğü, s.229).
200 Özalp, Bilim Din İlişkisinde Uzlaşmacı Yaklaşımlar, s.23.

“Bilimin sınırı var mıdır?” sorusuna yönelik yapılan çalışmalarda, özellikle mantıkçı pozitivistlerin getirmiş olduğu “ doğrulanmayan şeyler anlamsızdır” ilkesi ile bilimin sınırlarını genişletmiş ve bütün hayata karşı tek geçerli açıklamanın hakkında doğrulanabilen ifadelere indirgenmiştir.[201]Böylece, deney ve gözlem yolu ile iş tutmayan alanların ortaya koymaya çalıştığı şeylerin anlamsız olduğu iddia edilmeye başlanmış ve bu ifadelerin anlamsız olduğu savunulmuştur. [202]

Bu ilkenin insan hayatını dar bir çerçeveye indirgeyeceği ortadadır. Bu sebeple bilimin, maddi evren dışında örneğin; etik, estetik, değer, sanat gibi alanlarda amacı ve kullandığı yöntemler itibariyle sessiz kalması gerektiğini ileri süren düşünürler vardır. Bir örnek vermek gerekirse, meydana gelen büyük bir deprem sonucunda, yaralılara canı pahasına yardım etmeye çalışan kişinin sergilemiş olduğu davranışın bilimsel değeri nedir? Bu soruya bilimsel anlayış herhangi bir cevap veremeyecektir.[203]

Bilimin niçin bu dünyada olduğumuza, hayatın anlamının ne olduğu, iyi ve kötünün, güzel ile çirkinin neler olabileceğine dair konuşacağı kelamı yoktur.[204] Çünkü onun dünyası olgular dünyasıdır, değerler dünyası bilimin sınırları itibariyle giremeyeceği bir dünyadır.[205] Bilimin, bir resmin diğerinden daha güzel, bir yemeğin diğerinden daha lezzetli, bir müziğin diğerinden daha hoş ve anlamlı olduğu üzerine söyleyeceği bir şeyler yoktur.[206]

İnsanlar belirli duygular ve mensubiyetlere sahiptirler ve bunlar aracılığıyla yaşarlar. Her insan gibi bilim insanlarının da sahip olduğu duyguları ve mensubiyetleri bulunmaktadır. Bundan dolayı bilim sahasında mesai harcayan kişilerin, sözünü ettiğimiz duygu ve mensubiyetlerinin etkisinde kalmayacaklarını bizlere gösterebilecek bir bilimsel kanıtları bulunmakta mıdır? Bilim sahasında araştırma yapan kişileri tüm duygulardan uzak robot varlıklar olarak görmemizi sağlayan rasyonel dayanağımız nedir? İmdi bilim sahasında çalışan kişilerin duygu ve mensubiyetlerinin etkisinde nasıl kaldıklarına birkaç örnek gösterelim.

---

[201] Koç, Din Dili, ss.139-160.
[202] Koç, Din Dili, s.138.
[203] Özalp, Bilim Din İlişkisinde Uzlaşmacı Yaklaşımlar, ss.17-18.
[204] Kütük, Ateizm Yanılgısı, s.80.
[205] Bilgili, Bilim Ne Değildir? s.78.
[206] Bilgili, Bilim Ne Değildir? s.87.

Thomas Kuhn'un bilim sahasında çalışan kişiler hakkında söylediği sözleri ifade edecek olursak, o bu konuda özetle şunları ileri sürmektedir: Bilim insanları topluluğunun sanıldığı kadar özgür düşün(e)mediklerini, içinde bulundukları paradigmanın ve aldıkları eğitimin etkisi ile bilimsel teorileri sorgulamadan kabul ettiklerini; sadece devrim zamanlarında bilimsel teorileri geçek bir sorgulamaya tabi tuttuklarını belirtmiştir."[207]

Bir başka örnek ise Max Born'un bu konudaki açıklamalarıdır. Born özetle şunları demektedir.20.yüzyıl fizikçileri dahi geçmiş kurucu ve otoriter fizikçilerin oluşturmuş oldukları fizik anlayışlarına bakışın şüpheden uzak, eleştirilmeden kabul edildiğine hatta ortaya çıkan keşifleri yorumlarla otoriter fizikçilerin görüşleriyle uyumlu hale getirme çabasında oldukları görülmektedir.[208]

Yukarıdaki bu açıklamalar bilim sahasında çalışmakta olan kişilerin belirli duygu ve mensubiyetlerin etkisinde kaldıklarının ve dogmatik[209] bir tutum sergilediklerinin göstergeleridir. Hâlbuki bilim insanının görevi gerçekliğin, ideolojik, siyasi, dini ve menfaat kaygılarıyla üzerinin örtülmesine engel olmak ve gerçeğin ortaya çıkmasını sağlamaktır.

Bilimin tek doğru kabul edilip, tek rehber ilan edilmesi sanat, müzik, resim ve din sahalarının anlamsızlaşmasına sebebiyet verecektir. Bilimin, kendi yöntem ve metotları ile elde edemediği şeyleri anlamsız kabul etmesi hayatı çok sığ bir alana hapsedecektir. Bu noktaya dair düşüncesi bulunan İngiliz bilgin A. S. Eddington sözlerini özetle vermek gerekirse o şöyle demektedir: Bilim dışında gerçeklik kabul etmeyen bilim insanları, denize belirli büyüklükteki ağlarla açılan balıkçılara benzer. Balıkçının ağına takılanlar dışında başka balıkların olamayacağını düşünür. Kendi metotları ve ilkeleriyle elde edemediği gerçeklikleri yok kabul eden bilim insanın durumu balıkçının durumundan farklı değildir, der.[210] Bu sebepledir ki insan için daha açık ve anlamlı bir evren resmi sadece bilimin metotlarıyla bakmak ile değil farklı alanların metotları ile baktığımız vakit mümkün olabilir.

---

[207] Bilgili, Bilim Ne Değildir? s.26.
[208] Bilgili, Bilim Ne Değildir? s.66.
[209] Dogmatik: Sorgulama, araştırma ve eleştiriye kapalı olarak, bir fikri veya düşünceyi kabul etmek.(Bkz. Ulaş, Felsefe Sözlüğü, s.403).
[210] Aydın, Din Felsefesi, s.279.

1.3.2.Din Nedir/ Ne Değildir

1.3.2.1.Dinin Tanımı

Din kelimesinin, Arapça "deyn" kökünden isim olduğu ileri sürülmektedir. Cevheri dinin "adet, ceza, gelenek, görenek, mükâfat ve itaat" gibi anlamlara geldiğini söylemektedir.[211] İbn Sina dini, yüce olan tanrının, peygamberleri aracılığı ile insanlara ilettiği kurallar bütünü olarak tarif eder.[212]Bir başka tanımla din: Tanrıya, insanlara ve kendimize yönelik gerçekleştirmemiz gereken kurallar bütünüdür.[213] Genel bir tanımla, bireysel ve toplumsal alana sahip, düşünce uygulama açısından bir sisteme ulaşmış, kendisine bağlı olanlara bir hayat tarzı oluşturan ve inananlarını bir düşünce etrafında birleştiren yapıdır.[214]

Maturidi'ye göre din "Organlarla gerçekleştirilen ameller olmayıp zihinde ve kalpte yer tutan inançlardan ibarettir, diye tanımlar.[215]Din, tevhit inancının kabulüdür.[216] Din, aklın bulmuş olduğu doğruları harekete geçiren bir duygudur, bir motivasyondur.[217] Genellikle de bunu mükâfat(Cennet, Rıza-ı İlahi)ve ceza(cehennem)ile sağlar. Kısaca din bir hayat görüşüdür.[218]

3.2.2.Dinin Sınırı, Yöntemi, Amacı

Dinin amacı; "Niçin buradayız? Hayatın anlamı nedir?" gibi sorulara cevaplar oluşturarak insanın hayatına anlam katabilmeyi düşünmektedir. [219]Hayata anlam

---

[211] Günay Tümer, **"Din"**, İslam Ansiklopedisi Türkiye Diyanet Vakfı, İslam Ansiklopedisi Yayınları, İstanbul 1994,Cilt:9 ,s.312.
[212] Özalp, Bilim Din İlişkisinde Uzlaşmacı Yaklaşımlar, s.34.
[213] Günay Tümer, **Çeşitli Yönleriyle Din**, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt:28, Sayı:1, D01: 10,1501. T:1987, s. 224.
[214] Aydın, Din Felsefesi, s.6.
[215] Düzgün, Dini Anlama Kılavuzu, s.131.
[216] Hanifi Özcan, **Maturidi 'de Dini Çoğulculuk**, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları,3.Baskı, Şubat 2013,İstanbul, s.38.
[217] Düzgün, Dini Anlama Kılavuzu s.171.
[218] Latif Tokat, **Dünya Görüşü Din İlişkisi**, Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2006/1, c. 5, Sayı:9, s.41.
[219] Tokat, Dünya Görüşü Din İlişkisi, s.61.

katma ve pratik faydayı sağlama amacı ile ilkeler oluşturan dinin, bilimsel ve tarihsel bilgi verme amacı bulunmamaktadır.[220]

Dinin sahip olduğu dil, inananlarının hayatlarını şekillendiren, onlara değer katan bir içeriğe sahiptir. Bu sebeple din dili, deneysel olmayıp kişinin iç dünyasına yönelik oluşturulan bir dildir.[221] Bu sebeple dini bilgiler doğrulanabilme özelliğine sahip olmayan, anlaşılabilir ifadelerdir.[222]Bu noktadan hareketle şunu ifade edebiliriz ki din dili mahiyeti itibariyle rasyonelliğini, deney ve gözleme dayalı olan doğrulanma ilkesine uygunluğu sebebi ile değil gerekçelendirme ve epistemik ihtimaliyete[223] dayanmaktadır.[224]

1.3.2.3.Din-Kültür İlişkisi

Farabi, dilin kültürel bir olgu olduğunu ifade eder. Kültürün sahip olduğu dil kalıplarını kullanarak bir manayı ifade etmekte kültürel olmaktan kurtulamayacaktır. Kendisini bir kültür içerisinde ifade eden din, ilkelerini kültürün dil kalıpları içerisinde ortaya koyacağı için kültürün etkisinden kendini kurtarabilmesi zor gibi gözükmektedir.[225]Bu sebeple Farabi dinleri bölgesel oluşumlar olarak görme eğilimindedir.[226]

Kültürün dil kalıpları içerisinde varlık sahasına çıkan dinin, farklı kültüre ve farklı zamanlara ait muhatapları tarafından anlaşılması da kolay olmayacaktır. Bu sebeple dinin anlaşılabilirliği noktasında "dinin ne dediğine değil ne demek istediğine bakılmalıdır" ilkesi bağlı kalarak, dini metinlere yaklaşılmalıdır.[227] Bu noktada lafızcı bir yaklaşım sergilemek, var olan dini ifadeleri tarih üstü görmek din sahasında ciddi problemler çıkaracaktır.[228]Dine lafızcı yaklaşımı eleştiren Tillich, bu

---

220 Tokat, Dinde Sembolizm, s.185.
221 Koç, Din Dili, s.17.
222 Koç, Din Dili, s.176.
223 Epistemik İhtimaliyet: Herhangi bir konu hakkında aklın, tecrübenin ve bilimsel açıklamaların bir önermeyi diğerlerinden daha fazla beklenile bilir bir sonuç seviyesine çıkarmasıdır. (Bkz. CAFER Sadık Yaran, **Günümüz Din Felsefesinde Tanrı İnancının Akliliği**, Etüt Yayınları,1.Baskı,2000 Samsun, s.63.)
224 Mehdiyev, Tanrı İnancının Rasyonelliği, s.25.
225 Tokat, Dinde Sembolizm, s.197.
226 Tokat, Dinde Sembolizm, s.255.
227 Hüseyin Atay, **"Dinde Reform",** Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: XLIII, (2002), sayı:1 s.13.
228 Tokat, Dinde Sembolizm, s.178.

konuda şu eleştiride bulunur: Lafızcı yaklaşım, dine karşı işlenecek bir suçtur.[229]Yine bu bağlamda "sosyolojik zorunluluğu teolojik zorunluluk(Allah'ın mutlak emri) telakki etme"[230] anlayışı da belirli sosyal şartlar içinde var olan dini, sosyal şartlarından bağımsız okumak çeşitli problemlerin ortaya çıkmasına neden olabilir.

Dini ifadelerin içerdikleri bilgiler sebebi ile karşılaşabileceği muhtemel problemlerden dolayı, dinin içerisinde bazı ayrımlara gidilmiştir. Bu ayrımlardan bir tanesi din[231] ve şeriat[232] ayrımıdır. Din, taşıdığı özellik itibariyle değişmez ve tektir.[233] Şeriat ise sahip olduğu insani yapısı gereği değişikliklere açık ve çoktur.[234] Din amaçladığı hedefler bakımından evrensel(ed-Din),kullandığı araçlar bakımından ise kültürel ve yereldir. Bu ise değişen zaman ve mekâna dayalı olarak araçlar(şeriat) alanının güncellenmesinin ihtiyacını ortaya çıkaracaktır.[235]

1.3.2.4.Din- Akıl İlişkisi

Dini alanda, akıl ile vahiy arasındaki ilişki önemli bir konuma sahiptir. .Maturidi'ye göre, akıl dinde temel kaynaktır,[236]bu nedenle akla ve bilgiye dayalı olmayan iman değersiz, akla ve delile dayalı iman ise değerli görmektedir.[237] Yine Ebul Hasan el-Eş'ari'nin 'Akla dayalı olmadan kabul edilen ve inanılan imanın geçersiz olduğu ve böyle kişilerin mümin sıfatını alamayacağını'[238] ifade etmesi iman konusunda temel taşın akıl ve delile dayalı olduğunu bizlere açıkça göstermektedir.

---

[229] Tokat, Dinde Sembolizm, s.197.

[230] Adil Çiftçi, **Din Sosyolojisi ve İslami Modernizm,** Ankara Okulu Yayınları,1.Basım: Aralık, Ankara 2016,s.27.

[231] **Ed-Din:** Hz. Âdem ile Hz. Muhammed arasında gelen bütün peygamberlerin vaaz ettiği ortak, evrensel ilkeler. 'Allah, Nuh'a emrettiği, sana da emrettiği vahyettiğimiz, ayrıca İbrahim'e, Musa'ya ve İsa'ya emrettiğimiz dini, sizin için de din kıldı'…Şura,42/13.

[232] **Şeriat:** Evrensel dinin indiği toplumun sosyolojik durumu dikkate alınarak kültürel malzemeler ile ete kemiğe büründürülmesidir. 'Ey İnsanlar! Bilin ki Biz, sizden her bir toplum için ayrı bir şeriat; hukuk düzeni ve bir yol yöntem belirledik…'Maide,6/48. Din ve şeriat ayrımı konusunda detaylı bilgi için bakınız. 'Hanifi Özcan; Maturidi'de Dini Çoğulculuk', 'İlhami Güler: Sabit Din Dinamik Şeriat'

[233] Özcan, Maturidi 'de Dini Çoğulculuk, s.55.

[234] Özcan, Maturidi 'de Dini Çoğulculuk, s.33.

[235] Editör, Sönmez Kutlu, **İmam Maturidi Ve Maturidilik**, Otto Yayınları, Hazırlayan: Sönmez KUTLU, 5.Baskı, Ankara 2015, s.54.

[236] Sönmez Kutlu, **Türk Müslümanlığı Üzerine Yazılar**, Ötüken Yayınları,2017 İstanbul, s.262.

[237] Recep Alpyağıl, **Din Felsefesi Açısından Maturidi Gelen-Ek-i**, İz Yayıncılık, İstanbul 2016,s.201.

[238] Alpyağıl, Din Felsefesi Açısından Maturidi Gelen-Ek-i, s.357.

Tanrı tarafından yaratılmış saf aklın yine tanrı tarafından gönderilmiş saf vahiy ile çatışması mümkün değildir.[239] Bu sebeple akıl ile vahiy bir uyum içerisindedir.[240] Sicistani, akıl ile vahyi bizleri gerçekliğe götüren farklı araçlar[241] olarak tanımlamaktadır. Hatta bir adım daha ileri gidilerek "Akıl, Allah'ın insanoğluna vermiş olduğu sözsüz, lafızsız bir vahyidir" anlayışı dillendirilmiştir.[242] Yapılan bu açıklamalardan hareketle şunu ileri sürebiliriz ki din alanı, inananların hiçbir gerekçe göstermeden bilinçsizce bağlandıkları kör bir nokta değildir.[243]Bir şeye, gerekçe göstermeden ve aklen tutarlı bulmadan bağlanmak neyi ifade etmektedir?[244]Bu bağlamda Swinburne şunu ileri sürmektedir. "Bir takım doğru inançlar olmaksızın bırakınız Cenneti, Londra'ya bile varamazsınız" der.[245]

Dinin körü körüne bir bağlılık olmadığını göstermesi bakımından Hanifi Özcan'ın Epistemolojik Açıdan İman kitabının ortaya koyduğu içerikler önemlidir. Özcan kitabında, dinde iman noktasına gelebilmek için 'İlgi, Şüphe, Zan, İnanç, Bilgi, İman'[246] süreçlerinin gerçekleşmesi gerektiğini vurgular. Bu süreçler özetle şunu aktarmaktadır. Kişi karşılaşmış olduğu farklı seçenekler arasında ilgisine konu olan durumu diğerlerinden ayırmaktadır. İlgi alanına girmiş olan bu şeye dair henüz bir araştırma yapmadığı için kişi şüphe ile yaklaşmaktadır. Çünkü doğru olma ihtimali de vardır, yanlış olma ihtimali de. Ardından bir adım daha atarak şüphe duyduğu durum hakkında olumlu anlamda zanna dayalı bir kabul gerçekleştirir. İçinde ihtimalde barındırsa bir taraf alma gerçekleşmiştir. Zannı takip eden süreç inançtır. İnanç duyuların, aklın ve tecrübenin insana verdiği kabullerdir. Bilgi kesinliğinde olmayan inanç, bilginin alt basamağıdır. Çünkü doğrulanmış ve ispatlanmış inanca biz bilgi adını vermekteyiz. İspatlanmış bir bilginin karşısında iman inşa edilmez. İman, inancın yanlışlanmadığı ve aklı-kalbi bir tercihle doğruluğuna güvenilen bir durumun sonucunda ortaya çıkmaktadır.[247]Özcan'a göre,

---

239 Metin, Aydınlanma Felsefesinde Din Sorunu, s.61.
240 Metin, Aydınlanma Felsefesinde Din Sorunu, s.42.
241 Özcan, Maturidi 'de Dini Çoğulculuk, s.25.
242 Hüseyin Atay, **"Akıl ve Vahiy"** Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, İkinci Din Şurası Tebliğ ve Müzakereleri(23-27 Kasım 1998), 1, Ankara, 2003,s.186.
243 Aydın, Din Felsefesi, s.19.
244 Mehdiyev, Tanrı İnancının Rasyonelliği, s.120.
245 Yaran, Tanrı İnancının Akliliği, s. 57.
246 Özcan, Epistemolojik Açıdan İman, s.42.
247 Özcan, Epistemolojik Açıdan İman, s.39-112.

ancak bu süreçleri geçirmiş bir iman karşılaşacağı soru ve eleştirilere karşı sağlam kalabilecektir.[248]

1.3.2.5.Din Dili'nin Önemi

Mantıkçı pozitivistler "Doğrulanmayan şeyler anlamsızdır." ilkesinden hareketle din dilini bu çerçeveye girmediği için eleştiriye tabi tutmuşlardır. Doğrulanmayan şeyleri anlamsız kabul eden bu ilkenin kendisi, ileri sürülen ilkeye uygun mudur? Bazı düşünürler mantıkçı pozitivistlerin ortaya attığı ilkenin, doğrulanma imkanına sahip olmadığını ileri sürmüşlerdir. [249]

Özellikle din diline yönelik takınılan bu sert tavra karşı, Wittgenstein'in din dilinin kendi içerisinde bir anlam örgüsünün bulunduğunu savunarak dine nefes alma fırsatı vermiştir. O özetle şöyle der: Nasıl ki farklı oyunları oynayan kişilerin birbirlerine zıt hareketler etmeleri çelişki oluşturmuyorsa; örneğin basket oyununda topa elle dokunmanın serbest ayakla dokunmanın yasak olduğu, futbolda ise oyunun ayak ile oynanması ellerin kullanılmaması bir çelişki doğurmamaktadır. Her oyunun kendi içerisinde kuralların bulunduğunu dikkate alındığında oynanan oyunun aynı olduğu bir yerde birbirinden farklı hareketlerin yapılması çelişki doğururken farklı oyunlarda bir birinden farklı hareketlerin yapılması bu çelişki meydana getirmeyecektir.[250]

Bu sebeple bir dini metnin ne dediğini veya ne demediğini anlamak için amacını, ayetlerin iniş sebebini, bağlamını, hangi sosyolojik zeminde indiğini, muhataplarının zihin dünyasını vb. iyi bilinmesi gerekir. Din dilinin de anlamlı, anlaşılabilir oluşu ancak ona içerden bir bakış ile mümkün olabilmektedir. Aksi takdirde sadece dışsal bir bakış, olaylara yeterince eğilmeme, kendine has bir üslubunun bulunacağını düşünmeme, ayetleri bağlamsız okuma vb. çoğaltılabilecek durumları dikkate almama sağlıklı bir bakış oluşturmayacaktır.[251]

Wittgenstein, anlamı kelimelerin kullanıldığı bağlama yerleştirmiştir.[252] Sözcükler, anlamını kullanımlarından alıyor ise her hangi bir ifadenin diğerinden

---

[248] Özcan, Epistemolojik Açıdan İman, s.51.
[249] Blackstone, Dinsel Bilgi Sorunu,s.27.
[250] Koç, Din Dili, s.227.
[251] Koç, Din Dili, s.226.
[252] Blackstone, Dinsel Bilgi Sorunu, s.35.

anlamlı veya anlamsız, doğru ve yanlış olarak ayrılması nasıl mümkün olabilir?[253]Bu nedenle mantıkçı pozitivistlerin ortaya attığı doğrulanmayan şeyler anlamsızdır ifadesi doğru bir yaklaşım olamayacaktır.[254]

İmdi bilimin ve dinin ne olup olmadığını ve sınırlarının nerede başlayıp nerede bittiğini açıkladıktan sonra ele alınması gereken bir diğer nokta bilim ve dinin arasındaki ilişkidir. Bu ilişkinin dört başlık altında sınıflandırılabileceğini ifade edenler bulunmaktadır. Bu ilişkiler, çatışma, ayrışma, entegrasyon ve diyalog olarak kategorize edilebilir.[255]

1.3.3.Çatışma

Çatışma fikrini savunanların en önemli argümanı kilise ve bilim insanları arasında meydana gelen çekişmeler gösterilebilir. Örneğin, bazı ayetlerden yola çıkarak dünyanın düz olduğunu savunan kilise ile yaptığı araştırmalar sonucu dünyanın düz değil yuvarlak olduğunu ileri süren bilim insanları arasındaki ilişki bilim ile dinin arasındaki çatışma bir örnek olarak verilmektedir. [256] Kilisenin bilimsel araştırmaları sonucu bazı bilim insanlarını cezalandırması ve araştırmalarına engel olması görünürde bir çatışmanın olduğunu bizlere göstermektedir.[257]

Yine kutsal metinlerdeki ifadeleri lafızcı bir yaklaşımla ele alan düşünürler, ayet ile bilimsel bilgilerin çatıştığını ifade ederek aralarında ciddi çatışmaların bulunduğunu ifade ederler. Bu noktada gerek bilim sahasının sergilediği tutum gerekse dini alana ait kişilerin gösterdiği tutumlar sebebi ile çatışma meydana gelmektedir. Bilim insanlarından bazılarının, bilimsel bilgi dışında doğru kabul etmemeleri ve hemen her şeyi materyalizme bağlı kalarak açıklamaya çalışmaları buna karşın dinin sözcülerinden bazılarının var olan ayetlere lafızcı yaklaşarak ifade edilen her söylemin doğru ve gerçek olduğunu ifade edilmesi problemlerin çıkışını tetiklemektedir.[258]

---

[253] Zikri Yavuz, Din Felsefesi El Kitabı, s.266.
[254] Koç, Din Dili, s.178.
[255] Özalp, Bilim Din İlişkisinde Uzlaşmacı Yaklaşımlar, s.84.
[256] Yavuz, Din Felsefesi El Kitabı, s.370.
[257] John C. Lennox, **Aramızda Kalsın Tanrı Var**, Ufuk Yayınları, Çeviri: Reşit Şahin-Sare Levin Atalay,5.Basım, Mart 2014 İstanbul, s.30-34.
[258] Özalp, Bilim Din İlişkisinde Uzlaşmacı Yaklaşımlar, ss.86-87.

Dini metinlerde dünyanın yaratılışına dair anlatıların mevcut bilim ile çatıştığını ve kabulünün mümkün olmadığını ifade ederler. Aşkın bir varlığın gönderdiği bir kitapta gerçeklikten uzak bu tarz bilgilerin bulunmaması gerektiği kanaatini taşırlar.[259]

Bilim ile din arasında var olduğu ifade edilen bu çatışmanın asıl sebebinin, bilim ile din arasında gerçekleşmediğini; aksine çatışmanın bilimi ve dini kendi alanları dışına çıkaran insanlar nedeni ile gerçekleştiğini vurgulamaktadırlar.[260] Yine meydana gelen sosyal olayları tek bir nedene indirgeyip ele almak, bizleri yanlışa sürükleyecektir. Kilisenin hem dini hem de siyasi otoriteyi bünyesinde taşıdığı dikkate alındığında verdiği tepkileri tek bir alana indirgemek zor olacaktır.[261]

1.3.4. Ayrışma

Bilim ile din arasında çatışma fikrini savunanların aksine, bu iki farklı alanın hem kullandıkları yöntemler hem de aradıkları cevaplar noktasında birbirlerinden çok farklı alanlarda konuştuklarını, bundan dolayı aralarında bir çatışmanın mümkün olmayacağını ifade ederler.[262] Bu düşünceye göre bilim ve din kendi sınırları içerisinde kalmalı ve sınırlarının dışında konuşturulmamalıdır.

Bilim maddi evren üzerine araştırma yaparak bilinmezliği ortadan kaldırmaya çalışmakta, din ise değer alanına ait ifadelerle insanın manevi dünyasına ait bilinmezliği ortadan kaldırmaya çalışmaktadır. Görüldüğü gibi bilim ve din farklı konular üzerinde farklı yöntemler ile araştırma yapmaktadır.[263] Her iki alanda kendine ait sınırları ihlal etmediği sürece, aralarında çatışma çıkması düşünülemez.[264]

1.3.5.Entegrasyon

[259] Bilgili, Bilim Ne Değildir?, s.90.
[260] Lennox, Aramızda Kalsın Tanrı Var, s.48.
[261] Yavuz, Din Felsefesi El Kitabı, s.371.
[262] Kütük, Ateizm Yanılgısı, s.75.
[263] Tokat, Dünya Görüşü Din İlişkisi, s.50.
[264] Özalp, Bilim Din İlişkisinde Uzlaşmacı Yaklaşımlar, s.87.

Bilim ile din arasında çatışmanın bulunmadığını, bu iki alanın birbirlerini dışarda tutmadığını, aksine bilim ile dinin birbirlerine katkı sağlayacağını savunan düşünce. Böylece bilimsel bulgular ışığında dini ifadeler yeniden ele alınmalı ve rasyonel hale getirilmelidir.[265] Bu anlayışa göre bilim ve din birbirini tamamlayan iki farklı alandır.[266]

Entegrasyonu savunan düşünürlerin temel aldığı dini söylem süreç fikridir. Var olan bütün durumları dinamik bir temelde açıklamaya çalışan bu düşünce, tabiat içerisindeki varoluşu evrimsel süreçler ile açıklamaya çalışmaktadır. Bu yaklaşım dini ifadelerin değişmez bir kabul olmadığını, yapılan bilimsel çalışmalar ile dini ifadelerin yeniden oluşturulabileceğini savunması bakımından birbirleriyle etkileşim halindedirler.[267] Bilim ile din arasındaki entegrasyonu "doğal teolojiye, doğa teolojisine ve sistematik sentez" bağlamaktadır. Doğanın sergilediği işleyiş ile tanrı arasında ilişki kurma, yapılan çalışmaların tanrı-âlem ilişkisi hakkındaki tanrı tasavvurumuzu şekillendirmesi, evrim teorisinin ileri sürdüğü düşüncelerin dini anlayışı şekillendirmesi bilim ile din arasındaki entegrasyona örnek olarak verilebilir.[268]

1.3.6.Diyalog

Bilim ve din arasında çatışmayı reddeden, bu iki alanın sahip oldukları özellikler sebebi ile birbirlerini desteklediklerini ileri süren düşüncedir. Sınırları sebebi ile gerek bilim gerekse din bazı sorulara cevap verme gücüne sahip olamamaktadır. Bu noktada bilim ve din birbirlerinin sessiz kaldığı alanlarda birbirlerinden yararlanarak açıklamalarda bulunabilirler.[269]

Bilim ve dine dair söylemlerin, metotların varlığı, iki alanın kendisini yeniden yapılandırmasına etki edebilmektedir. Bilimsel teorilerin ortaya koyduğu yaklaşımların, örnek olarak Big Bang teorisi veya evrim teorisi gibi, tabiat ve canlılar hakkında bilgiler sunan bilimsel açıklamalar ile dini alana ait doğal teoloji veya süreç

---

[265] Özalp, Bilim Din İlişkisinde Uzlaşmacı Yaklaşımlar, s.90.
[266] Yavuz, Din Felsefesi El Kitabı, s.382.
[267] Yavuz, Din Felsefesi El Kitabı, s.383.
[268] Nebi Mehdi, **Bilim-Din İlişkisi Problemine Süreççi Yaklaşım ve Ian G. Barbour'un Dörtlü Tipolojisi**, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 23(2002/2), ss.72-74.
[269] Yavuz, Din Felsefesi El Kitabı, s.384.

felsefesinin ileri sürdüğü açıklamaların aynı temel mantık ile açıklamalar da bulunması, bu iki alanın birbirleri ile uyum içerisinde olduğunu göstermektedir.[270]

1.4. TEODİSE(KÖTÜLÜK) PROBLEMİ

Yaşadığımız evren içerisinde çeşitli kötülüklerin varlığını tecrübe etmekteyiz. Tecrübe edilen bu kötülüklerin kaynağının ne olduğu sorusu hep tartışıla gelen bir problemdir. Ateizm, kötülük meselesini tanrının yokluğu hakkında önemli bir delil olarak görmektedir. Tanrıya inanlar ise çeşitli açıklamalar etrafında kötülüğün tanrı düşüncesi ile çatışmadığını göstermeye çalışmaktadır. Din felsefesinin önemli konularından birisi olan kötülüğün ne olduğu, tanrı düşüncesi ile uyuşup uyuşmadığı ve çeşitlerinin neler olduğu üzerinde tartışmalar devam etmektedir.

1.4.1. Kötülük Probleminin Tanrı Fikrinin Karşısına Çıkışı

Taşıdığı sıfatlar ve özellikler düşünüldüğünde, Tanrı fikri ile içinde bulunduğumuz dünya sisteminde meydana gelen kötülüklerin nasıl bir arada bulunabileceği akıllara takılan bir soru olmuştur.[271] Bu soruyu hemen her düşünür dolaylı veya direkt olarak ele almış ve incelemeye çalışmıştır. Bu düşünürlerden bir tanesi olan Epicurus, kötülük problemini tanrı inancı karşısında bir problem olarak ortaya atan ilk düşünür kabul edilir. Epicurus, kötülüklerin varlığını, dünyanın tanrılar tarafından meydana getirilmediğine bir kanıt olarak ileri sürmektedir. Aksi halde bu kadar kötü oluşun tanrıların meydana getirdiği sistem içerisinde bulunmaması gerektiğini ifade etmektedir. Epicurus'a göre tanrılar, gerek dünya gerekse insanlar ile ilişki kurmamaktadırlar. Onlar, kendi makamlarında huzurlu bir hayat sürerler. Dünyada meydana gelen işleyişle ise ilgilenmediklerini ifade eder.[272]

Kötülük problemi üzerine eğilen bir başka düşünür ise David Hume'dur. Hume, Epicurus 'un kötülük üzerine sorduğu soruları sistemli hale getirerek şöyle demektedir:

---

[270] Tokat, Dünya Görüşü Din İlişkisi, s.50.
[271] Necip Taylan, **Din Felsefesinde Kötülük Problemi**, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı: 11-12, 1993-1994, İstanbul- 1997, s.48.
[272] Aydın Topaloğlu, **"Kötülük Problemi"**(yayınlanmamış) s.4.

- Tanrı kötülüğü önlemek istiyor da gücü mü yetmiyor; o halde O güçsüzdür.
- Yoksa gücü yetiyor da önlemek mi istemiyor; o halde O kötü niyetlidir.
- Eğer Tanrı hem güçlü hem de kötülüğü ortadan kaldırmak niyetinde ise bunca kötülük nasıl oldu da var oldu.[273]

Görüldüğü gibi bu ve benzeri soruların temelinde ilim, kudret ve iyi özelliklerine sahip olan tanrı fikri ile kötülüğün bir arada olamayacağı kabulü bulunmaktadır. Yaşamın, hemen her çağda gerek insana gerekse diğer bütün varlıklara çeşitli yollardan zarar verdiği, onları yaraladığı, sakat bıraktığı veya öldürdüğü gözlemlenmektedir. Tüm bu olaylara maruz kalan insan, meydana gelen kötülükleri, tanrının yokluğuna bağladığı gibi, tanrının dışında bir gerçeklik olarak kabul edip ona tapınmayı da seçme yoluna gitmiştir. Bu davranışın en açık göstergelerinden bir tanesini Zerdüşt dininde bulunan Ehrimen adlı kötülük tanrısında görmekteyiz.[274] Bu inanışa paralel olarak şeytana tapınmayı ifade eden satanizm de bu çerçeve içine alınabilir. Bu inanışların zemini, kişinin kendisine kötülük karşısında güvenli liman arayışı olarak görebiliriz.

1.4.2. Kötülük Çeşitleri

Çevremizde veya bizden uzaklarda meydana gelen olay ve olgular insanların zihninde kötülük probleminin oluşmasına neden olmaktadır. Bu kötülükler bazen insanın yapıp etmelerine dayalı olarak bazen de doğanın ortaya çıkardıklarına bağlı olarak meydana gelmektedir. Kötülüğün farklı alanlara bağlı olarak ortaya çıkması düşünürlerin bazı sınıflandırmalar yapmasına neden olmaktadır. Kabul edilen yaygın görüşe göre kötülük üç sınıfa ayrılmaktadır. Bunlar: Metafiziksel, doğal ve ahlaki kötülükler olarak isimlendirilmektedir. Bunlardan metafiziksel ve doğal kötülük tanrıya dayandırılırken; ahlaki kötülük özde insana, dolaylı olarak ise tanrıya dayandırılmaktadır. İmdi sırasıyla bu kötülük çeşitlerini tanımaya çalışalım.

---

[273] Aydın, Din Felsefesi, s.213.
[274] Topaloğlu, "Kötülük Problemi", s.2.

1.4.2.1. Metafiziksel Kötülük

İster fizik dünyadan kaynaklı bir kötülük olsun isterse insanın özgür iradesini kötüye kullanımından kaynaklı bir kötülük olsun sonuç itibariyle sistemin kurucu ilkesi olan tanrı, gerek dünyayı gerekse insanı eksik yaratarak bu kötülüklerin ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Nedensellik zincirinin başında tanrının bulunması tüm bu kötülüklerin meydana gelmesini fizik ötesine bağlamaktadır. Bu sebeple Leibniz metafiziksel kötülüğü, varlıklarda bulunan sınırlılık ve sonluluğa bağlı olarak meydana gelen eksiklikler olarak tanımlamaktadır.[275] Bu kemale ulaşmamış varlıkların kötülüğü ortaya çıkarması ise beklenilebilir bir sonuç olmaktadır.

1.4.2.2. Doğal Kötülük

İnsani bir müdahaleye bağlı olmadan[276] doğanın kendi ontolojik yapısı gereği meydana çıkardığı; deprem, sel, volkanik patlama, kıtlıklar, hastalıklar, sakat doğumlar vb. durumları içeren kötülük çeşididir.[277]

Bazı düşünürlere göre ise doğal kötülükler, insanın yapmış olduğu isyankâr tavırlarının, hatalarının veya günahlarının bir sonucu olarak tanrının bu insan veya toplumları cezalandırmak için meydana getirdiği doğal afetler olarak tanımlanmaktadır.[278]

Burada gözden kaçırılmaması gerek en önemli noktalardan bir tanesi, kötülüğün tanrının özünden mi kaynaklı olduğu, yoksa maddenin özünden mi kaynaklı olduğu iyi tespit edilmelidir. Mükemmel varlık ve ekmel varlık olarak tanımlanan tanrı dışında ortaya çıkmış her varlık az ya da çok eksik olmak zorundadır. Farabi'nin de deyimiyle, maddenin yetkinliği kabul etmemesi kötülüğün varoluş sebebini teşkil etmektedir.[279]Buda zorunlu olarak sınırlı ve eksik olan maddeye dayalı dünya sisteminde kötülüklerin oluşumunu meydana getirmektedir.

Yine bizler için kötü olan doğal afetlerin varlığı mıdır yoksa meydana getirdiği sonuçları mıdır? Genel kabul, kötülüğün doğal afetlerin varlığından çok

---

[275] Cafer Sadık Yaran, **Kötülük ve Theodise**, Vadi Yayınları, 1.Basım 1997 Ankara, s.27.
[276] Ögcem, "Ateizmden Deizme Antony Flew", s.67.
[277] Yaran, Kötülük ve Theodise, S.28.
[278] Ögcem, "Ateizmden Deizme Antony Flew" s.67.
[279] Aydın, Din Felsefesi, s.152.

meydana getirdiği olumsuz sonuçlardan kaynaklandığı yönündedir.[280] Alınacak tedbirler doğal afetler sonucu meydana gelebilecek birçok kötü durumdan bizleri uzaklaştıracaktır.

1.4.2.3. Ahlaki Kötülük

İnsanın iradesini iyi olandan yana değil kötü olandan yana tercih etmesi sonucunda meydana gelen kötülüklerdir. Leibniz'e göre ahlaki kötülük, insanda bulunan özgürce irade edebilme potansiyeline bağlı olarak ortaya çıkmaktadır.[281] İnsanın iradesini kötü olana yöneltmesinde kendisinde taşımış olduğu bazı duyguların etkisi büyüktür. Özellikle kıskançlık, nefret, bencillik vb. duyguların insanda hâkim olması, insan kaynaklı ortaya çıkan kötülüklerin temel sebepleri olarak ifade edilebilir.[282]

İnsanın özgür iradesine bağlı olarak ortaya çıkan ahlaki kötülük konusunda bazı sorular sorulabilir. Tanrı, insanlarda kötülüğü tercih edecek bir irade niçin yaratmıştır? Tanrı, insanların iradelerini kötü olandan yana kullanmaları esnasında neden onlara engel olmamaktadır?[283]

Sonuç olarak denilebilir ki ister maddi olanın doğal yapısından kaynaklı olarak ortaya çıkan kötülük olsun, isterse insanın iradesine dayalı olarak meydana gelmiş bir kötülük olsun, insanlar karşı karşıya kalmış oldukları bu kötülükleri anlamaya ve anlamlandırmaya çalışmışlardır. Bazı düşünürlere göre, dünyada azımsanmayacak oranda kötülük vardır. Kötülüğün bu varlığı yadsınamaz derecede açıktır. Bu sebeple tanrı ve kötülüğün bir arada bulunabilmesi mümkün değildir. Bu ve benzeri gerekçelerle tanrının varlığını yok sayarak ateizm anlayışına gitmektedirler.[284] Bazı düşünürlere göre ise tanrı ile kötülük düşüncesi; maddenin kemal oluşu kabul etmeyişi,[285] kötülük olmadan iyiliğin bilinemeyeceği,[286] belirli

---

[280] Yaran, Kötülük ve Theodise, s.28.
[281] Metin Yasa, Din Felsefesi El Kitabı, s.195.
[282] Metin Yasa, **Tanrı ve Kötülük**, Elis Yayınları, Ankara 2014, s.20.
[283] Yasa, Tanrı ve Kötülük, s.21.
[284] Aydın, Din Felsefesi, 151.
[285] Aydın, Din Felsefesi, 152.
[286] Yasa, Din Felsefesi El Kitabı, s.203

kötülüğün insanı olgunlaştıracağı,[287] vb. açıklamalar ile tanrı ve kötülük arasında bir bağlantı kurmaya çalışmışlardır.

[287] Yasa, Din Felsefesi El Kitabı, s.206.

İKİNCİ BÖLÜM
ANTONY FLEW VE RİCHARD DAWKİNS'İN TANRI TASAVVURLARININ İNCELENMESİ VE KARŞILAŞTIRILMASI

Bu bölümde Richard Dawkins ve Antony Flew'un tanrıya dair tasavvurlarını incelemeye çalışacağız. Bu bağlamda tanrıya dair tasavvurlarımızın oluşmasında etkili olan nedenleri açıkladığımız birinci bölümümüzde, aile, kültür, din, bilim, insan, psikolojik nedenler gibi etkenlerin önemli bir güce sahip olduğunu görmüştük. Bundan dolayı sistematik gidebilmek adına öncelikle düşünürlerimizin kısaca hayatlarını açıklamayı ve bunun tanrı tasavvurlara etkisini irdelemeye çalıştık. Ardından iki düşünürümüzün tanrıya dair genel tasavvurlarını ortaya koyduk. Daha sonra düşünürlerimizin, tanrı kanıtları ve din dili hakkındaki fikirlerini tanıyarak tanrı tasavvurlarına etkilerine değindik. Son olarak konumuzun daha iyi anlaşılabilmesi için ahlak ve bilinç konusunda düşünülenlerimizin ileri sürdükleri görüşlerini inceledik.

2.1. ANTONY FLEW'UN HAYATI

Antony Flew 1923 tarihinde İngiltere'nin Londra şehrinde dünyaya gelmiştir. Ailesi Hristiyanlığın içerisinde ortaya çıkmış Metodist[288] gruba bağlı inançlı insanlardır. Eğitimine StFaith's Preparatory School'da başlamıştır. Buradan mezun olduktan sonra lise eğitimi için Metodist Kilisenin kurucusu da olan John Wesley'nin kurmuş olduğu Kingswood School adlı okula giriş yapmıştır.[289] Okul sadece Metodist vaizlerin oğullarının eğitimi için kurulmuş bir yerdir.

Bu okula Hristiyanlık dinine bağlı biri olarak girdiğini söylemektedir. Her ne kadar dinine bağlı birisi olsa da inancı gereği yapmakta olduğu ibadetlerin niçin

---

[288]Metodist: John Wesley'in düşünceleri etrafında şekillenen İngiltere'de kurulmuş Hristiyan mezhebinin adıdır. İbadetlerde sergilenen yeni formlar, yapılan düzenli hapishane ziyaretleri, ihtiyaç sahibi çocukların bakımı, dine ait ibadetler esnasında sergiledikleri belirli kurallar sebebi ile kendilerine Metodist denmektedir. Metodistler çoğunlukla gruplar halinde varlığını sürdürmektedir. Kutsal kitaba bağlılığı önemseyen bu mezhebe göre "araf inancı" bulunmamaktadır. Metodistlerin sayıları 25- 30 milyon civarındadır.(Bkz. Abdurrahman Küçük, Günay Tümer, Mehmet Alparslan Küçük, **Dinler Tarihi**, Berikan Yayınevi, 4. Baskı, Ankara 2014, ss.481483). Detaylı bilgi için bkz. Bayram Polat, **Metodist Kilisesi Hakkında Bir Araştırma**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, (Yayınlanmış Doktora Tezi), Ankara 2006.

[289]Ögcem, Ateizmden Deizme Antony Flew, s.16.

yapıldığına dair bir anlam veremediğini ve okunan ilahilerden tat almadığını ifade etmektedir. Flew 'ün söylemiyle dini kitaplar, dine dair ritüeller ve dine dair hemen her şey istemeden yaptığım sorumluluklarımdı demektedir. Dine dair bu isteksiz tavırlarının ise bir sebebinin olmadığını ifade etmektedir. Her ne kadar bu okula girerken inançlı bir kişi olduğunu ifade etse de okuldan mezun olduğunda bahsi geçen inançların kalmadığını ve yok olduğunu söylemektedir.[290]

Yine ailesiyle, babasının yapmış olduğu iş dolayısıyla çıkmış oldukları gezilerde karşılaşmış olduğu durumlar onun inanç değiştirmesinde etkili olmuştur. Bu gezilerde bazı şehir ve kütüphanelerin girişlerinde "Yahudiler giremez.", "Burada Yahudiler istenmiyor." cümlelerini görmesi, kendisine anlatılan merhametli, adaletli vb. tanrı inancının fikri görmüş olduğu manzaralarla uyuşmadığını ve bu bağlamda tanrı-kötülük ilişkisinin kendisinde tanrıya karşı bir tavır alma durumunu gerçekleştirdiğini söylemektedir.[291]

Lise eğitimi esnasında baş gösteren ikinci dünya savaşına tanık olmuştur. Savaş sonrasında burslu olarak St. John' Colleg'e giriş yapmıştır. Okula başladığı yıl içerisinde tanrı ve ölüm sonrası hayat ile ilgili düşünceleri terk ettiğini ve böylece ailesinin inançlarından ayrıldığını ilan etmiştir.[292] İnanç alanındaki bu değişiminin tam anlamıyla hangi gerekçelerle ve ne zaman başladığı konusunun belirsiz olduğunu söylese de Immanuel Kant'ın "zihnin, bilgeliğe aykırı olmayan şevki" sözünün inancını değiştirmede azımsanmayacak bir etkisinin olduğunu vurgulamaktadır. Babası ve kendisinin "bilgelik" konusunda istekli olduğunu söylemektedir.

İçinde büyüdüğü evde bilgeliğe olan isteğin kazanılması ve araştırmaya olan merakın öğretilmesi Flew 'ün babasının inancından ayrılmasına kadar kendisini götürdüğünü ifade etmektedir. [293] Aslımda Flew 'ün bu tutumu onun hayatının temel argümanının bir izdüşümüdür. Ona göre Sokrates felsefesi olan "Delil her neye götürürse götürsün, onun peşinden gitmeliyiz" fikri kendi yaşamını üzerine inşa ettiği temel paradigmadır. Flew bir sözünde bu ilkeyi şöyle açımlamaktadır: "Akıl, kendi

[290] Antony Flew, **Yanılmışım Tanrı Varmış**, Profil Kitap, Çev. Hasan Kaya-Zeynep Ertan, 10. Baskı, Eylül 2017 s.26.
[291] Flew, Yanılmışım Tanrı Varmış, s.s.28-29.
[292] Ögcem, Ateizmden Deizme Antony Flew, s.17.
[293] Flew, Yanılmışım Tanrı Varmış, ss.27-28.

rahatını bozma tehlikesi olduğunda ve grup bağlılığının getirdiği baskılarla karşılaştığında mücadeleyi terk etmemelidir."[294]

St. John' Colleg üniversitesinden mezun olduktan sonra aynı üniversitenin "John Look" bursunu kazanarak yükseköğretimine başlamıştır. Flew aynı üniversite içerisinde zihin felsefesi üzerine çalışmaları olan Gilbert Ryle'nin öğrencisi olmuştur. Ryle'nin Flew'un düşünce ve felsefe dünyasına önemli katkıları olmuştur.[295] Hocası olan Ryle'nin de takip ettiği linguistik felsefeden etkilenmiş ve devamında bu felsefenin savunucusu haline gelmiştir. "Mantık ve Dil" adlı iki ciltlik bir antolojinin editörlüğünü yaparak bu felsefeyi çoğu kişi tarafından beğenilen bir alan haline getirmiştir. Felsefeci olan Flew'un bu alanda yapmış olduğu en önemli işlerden bir tanesinin Wittgenstein'ın linguistik çözümlemelerinden yola çıkarak felsefenin geleneksel problemlerini bu alan içerisinde çözmeye çalışması olmuştur.[296]

Flew lisansüstü eğitiminden sonra Oxford'da Felsefe öğretmenliği yapmıştır. Oxford 'ta bulunduğu süre içerisinde üniversite bünyesinde aktif olan Sokratik Kulüp'ün yapmış olduğu tartışmalara katılmıştır. Sokratik Kulüp'de inanç olarak Hıristiyanlığı benimseyen konuşmacılar ile ateizm düşüncesini benimsemiş olan kişiler arasında karşılıklı tartışmalar yapılıyordu. Bu tartışmaların Flew üzerinde büyük bir etkisi olmuştur.[297] Flew'un fikir dünyasında David Hume'un da yeri büyüktür. "Hume'un İnanç Felsefesi" ve " David Hume: Ahlak Bilimi Filozofu " adlı kitapları kaleme alan yazarımız Hume felsefesi üzerinde çalışanlar arasında bir otorite olmuş bir kişidir.[298]

Flew uzun bir süre ateizm inancını benimsemiş ve bu alanda çeşitli yazılar yazmıştır. Yapmış olduğu çalışmalar Flew'un ateist çevrelerce tanınmasını sağlamış ve hatta zamanla ateistlerin fikir öncülüğünü yapan biri haline getirmiştir. Ateizm inancını 60 yıla yakın taşıyan Flew, 2004 yılında katılmış olduğu New York Üniversitesindeki bir konferans esnasında artık tanrıya inandığını ifade ederek ateist düşünceyi bıraktığını söylemiştir. Flew'un uzun süredir giymiş olduğu ateizm gömleğini çıkararak yerine deist gömleği giymesinin tabi ki nedenleri vardır. Bu

[294] Antony Flew, **Dosdoğru Düşünmenin Yolu Eleştirel Akıl Yürütmeye Giriş**, çev. Hakan Gündoğdu, Liberte Yayınları, Ankara 2008, s.12.
[295] Ögcem, Ateizmden Deizme Antony Flew, s.17.
[296] Flew, Dosdoğru Düşünmenin Yolu Eleştirel Akıl Yürütmeye Giriş, ss.10-11.
[297] Ögcem, Ateizmden Deizme Antony Flew, s.18.
[298] Flew, Dosdoğru Düşünmenin Yolu Eleştirel Akıl Yürütmeye Giriş, s.10.

değişimde modern bilimin, DNA üzerinde ki araştırma ve bulguları, dünyaya yönelik ortaya koyduğu bulgular[299] ve David Connway'in "Bilgeliğin Yeniden Keşfi. Sophia'nın Peşinde Günümüzden Antik Çağlara" adlı eserinin etkilerinin büyük bir yerinin olduğunu ifade etmektedir.[300] 8 Nisan 2010 tarihinde ise yaşamını yitirmiştir.

2.2.RİCHARD DAWKİNS'İN HAYATI

Richard Dawkins 1941 yılında Kenya'da dünyaya gelmiştir. 8 yaşına kadar burada yaşayan Dawkins daha sonra ailesiyle beraber İngiltere gelmiştir. Kendisinin Hristiyanlığın içerisinde bulunan Anglikan[301] inancına eğitildiğini ifade etmektedir. Başlangıçta samimi bir inançlı olan Dawkins zamanla dünya içerisinde birden fazla dini görüşün olduğunu fark edince bir şüphe içerisine düşmüştür. Kendisinin Hristiyan inancına sahip olmasının tamamen tesadüf olduğunu ve fakat dünyanın başka bir bölgesinde gözlerini açsaydı muhtemelen o bölgenin inancını taşıyacağını düşünmüştür. Bu düşünceler sahip olduğu dini inanca karşı bazı soruları zihninde oluşturmuştur. Mevcut inancından ayrılma sürecinin ise Darwin'in görüşleriyle tanıştıktan sonra yaklaşık on altılı yaşlarda meydana geldiğini ifade etmektedir. [302]

Kendisinin yönelmiş olduğu alanlar ise evrimsel biyoloji, etoloji[303] ve yazarlıktır. Ateizm içerisinde yeni şekillenen "yeni ateizm" grubu içerisinde yer alan Dawkins aynı zamanda hümanisttir[304]. Çalışma alanı biyoloji olan Dawkins özellikle

---

[299] Hakan Gündoğdu, **Felsefe Ansiklopedisi**, Ebabil Yayınları, Editör. Ahmet Cevizci, Cilt: 4, Ankara 2006, s.676.
[300] Flew, Yanılmışım Tanrı Varmış, s.92.
[301] Anglikanizm: Hristiyanlık içerisinde bulunan Protestanlığın İngiltere has yaşanılış biçimine verilen isim. Yani İngiltere'de ortaya çıkan Hristiyan mezhebinin adıdır. Reform sonrası ortaya çıkan bu mezhebin temel tutumu hoş görü ve " orta yol" dur. Papalık müessesini kabul etmezler. Bu mezhebin başında Kral ya da Kraliçe bulunmaktadır. İngiliz devletinin resmi mezhebi haline gelen Anglikanlar, yapmakta oldukları ibadet ve ritüellerde milli bir tutum sergilemektedirler.(Bkz. Abdurrahman Küçük, Günay Tümer, Mehmet Alparslan Küçük, Dinler Tarihi, ss.473-474). Detaylı bilgi için bkz. Mehmet Şahin, **Anglikanizm Öncesi İngiltere ve Anglikanizm'in Doğuşu**, İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı, Cilt: 22,mİstanbul 2000.
[302]Sonnur Günaydın Asan, **Richard Dawkins 'in Tanrı Yanılgısı Kitabındaki Mantık Yanlışlıkları**, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe Ve Din Bilimleri Anabilim Dalı,(Yüksek lisans) Samsun 2016,s.10.
[303] Etoloji: Hayvanların sergilediği davranışları araştırma konusu yapan zooloji alanının alt dallarından bir tanesidir. Bu noktada etoloji, hayvanların davranışlarını incelemeye alan, bu davranışları şekillendiren etkenleri incelemeye çalışan bilim sahasıdır.(Bkz. Günaydın Asan, Richard Dawkins'in Tanrı Yanılgısı Kitabındaki Mantık Yanlışları, s.8).
[304] Hümanizm: İnsanı merkeze alan, ahlaki konularda doğaüstü bir varlığa yer vermeyen, insanın kendi aklı ile olayları çözebilecek yeterlilikte gören, ahlakın ve adaletin kaynağına insanı yerleştiren düşüncedir.(Bkz. Cevizci, Felsefe Sözlüğü, s.217).

tanrı ve din alanları konularında yazmış olduğu kitaplar, yapmış olduğu TV programları ve konferanslarla adından bir hayli söz ettirmiştir. Dawkins ‘in zihin dünyasının şekillenmesinde Charles Darwin, Bertrand Russell, David Hume gibi kişilerin etkisini görmek mümkündür. Antony Flew, Bertrand Russell’ın Dawkinsin fikir dünyasının şekillenmesinde çok büyük bir paya sahip olduğunu ifade etmektedir.[305]

Dawkins, bugün ateizm denilince akla gelen baş isimlerden bir tanesi olmuştur. Pozitif ateizm[306] içerisinde bulunan Dawkins, tanrının yokluğu ve dinlerin tutarsızlığı üzerine yoğun bir zaman harcamaktadır. Kendisini “ateizm savaşçısı”[307] olarak tanımlaması da bunu açık bir şekilde göstermektedir. Darwin’e hayranlık duyan ve coşkulu bir takipçisi[308] olan Dawkins aynı zamanda evrim teorisini tutku ile savunan bir bilim insanıdır. Özellikle Viyana ekolünün pozitivist[309] düşünce sisteminin etkisinde kalan Dawkins için, doğruluğun veya gerçekliğin kıstası deney ve gözlemle incelenebiliyor olmasıdır. Deney ve gözlemle incelenemeyen, hakkında bulgular elde edilemeyen şeylerin bir gerçekliğinin bulunmadığını savunmaktadır.

Gen Bencildir, Genişletilmiş Fenotip, Kör Saatçi, Cennetten Akan Irmak, Olasılıksızlık Dağına Tırmanmak, Gökkuşağını Çözmek, Ataların Hikâyesi, Bir Şeytanın Papazı, Tanrı Yanılgısı, Yeryüzündeki En Büyük Gösteri, Gerçeğin Büyüsü, Merak Tutkusu, Ruhtaki Bilim[310] adlı eserlerin sahibidir. Tanrı ve din konuları üzerine eğilerek yazmış olduğu temel kitabı ise Tanrı Yanılgısı kitabıdır.

Antony Flew ve Richard Dawkins’i kısaca tanıdıktan sonra bu iki bilim insanının Tanrıya dair oluşturmuş oldukları argümanlarını ve eleştirilerini tanımaya çalışalım.

---

[305] Flew, Yanılmışım Tanrı Varmış, s.15.
[306] Pozitif Ateizm: Tanrı fikri karşısında düşünceleri, çalışmaları ve eleştirileri ile tanrının olmadığını ortaya koymaya çalışan ateizm türüdür. Pozitif ateizmde tanrıyı reddetme durumu belirli gerekçelere dayandırıldığı için bilinçli bir karşı duruş bulunmaktadır.(Bkz. Reçber, Din Felsefesi El Kitabı, s. 158).
[307] Erhan Ayşan, **Yanılgılar ve Tanrı**, Kavim Yayıncılık, 1.Baskı, İstanbul 2011, s.27.
[308] Richard Dawkins, **Gen Bencildir**, Çev. Tunç Tuncay Bilgin-Uygar Polat, Kuzey Yayınları, 4. Baskı, Aralık 2017,s.211.
[309] Pozitivizm: Evrenimize veya dünyamıza yönelik bilgilerimizin sadece deney ve gözleme dayanması gerektiğini vurgulayan ve bu sebeple deney ve gözlem dışındaki bilgi kaynaklarını anlamsız çabalar olarak gören anlayıştır. Metafizik bilgiyi mümkün görmeyen pozitivizm, dinin ve metafiziğin insanlığın ilerlemesi noktasında ki en büyük engeller olduğunu düşünen görüştür.(Bkz. Cevizci, Felsefe Sözlüğü, s.357).
[310] Dawkins, Tanrı Yanılgısı, s.10.

2.3.ANTONY FLEW VE RİCHARD DAWKİNS'İN TANRI HAKKINDAKİ DÜŞÜNCELERİ

Tanrı fikri insanlığın üzerinde en fazla mesai harcadığı, kafa yorduğu ve araştırmalar yaptığı alanlardan bir tanesidir. Hemen her bilim sahasından insanın dolaylı veya dolaysız olarak tanrı fikrini ele aldığı görülmektedir. Bu ele alışlar bazen tanrının yüceliğini ortaya koymak amacıyla olabilirken bazen de tanrı fikrinin eleştirisini yapma noktasında olabilmektedir. Araştırmamızda inceleyeceğimiz Antony Flew ve Richard Dawkins' de tanrı fikrini ele alan, tanrının varlığı ve yokluğu üzerine çalışmalar yapıp argümanlar oluşturan tanınmış bilim insanlarıdır.

Tanrı fikrini ele alış ve inceleme noktasında benzerlikleri bulunan bu saygın bilim insanlarının birbirlerinden farklı metotları da bulunmaktadır. Felsefeci olan Antony Flew, tanrı fikri üzerine konuşurken daha çok felsefenin metotlarını ve yanlışlanmayan şeylerin anlamsız olduğu ilkesiyle hareket ederken Richard Dawkins daha çok pozitivizmin prensibi olan "Deney ve gözleme dayanmayan bilgiler anlamlı değildir." düşüncesi üzerine bir sistem inşa etmiştir. Yürütmüş oldukları bu metotların ele almış oldukları tanrı fikri üzerinde uygulanışlarında ne tarz avantaj veya dezavantaj oluşturduğunu göreceğiz.

Kısaca ifade etmek gerekirse bu iki bilim insanı Hristiyan kültürü içerisinde gözlerini açmış ve belirli yaşa kadar Hristiyan inancını taşımış kişilerdir. Genel olarak tanrı hakkında ortaya koymuş oldukları argümanlar, Hristiyan inancındaki tanrı fikri olsa da diğer dinlere ait tanrı fikirlerini de çeşitli yönleriyle incelemeye almışladır. Erken yaşta ateizm fikrine geçiş yapan bu bilim insanları ateizme dair ortaya koymuş oldukları fikirlerle isimlerinden söz ettirmeyi başarmışlardır. Antony Flew atmış yılı aşkın ateizm inancından ayrılarak bir tanrının varlığını kabul ettiğini açıklamış ve yaşamının son zamanlarında deist bir tanrı fikrini benimsemiş ve 2010 yılında hayatını kaybetmiştir. Richard Dawkins ise ateizm inancını hali hazırda sürdürmekte ve yaşamına devam etmektedir. Bu kısa girişten sonra bilim insanlarımızın tanrı fikri üzerindeki düşüncelerini daha yakından tanımaya başlayabiliriz.

2.3.1.Antony Flew'un Tanrı Tasavvuru Ve İncelenmesi

Antony Flew 'ün tanrı inancı hakkındaki tutumu genel olarak üç aşamadan meydana gelmektedir: Birinci aşamada ailesel ve kültürel inanç kodlarını kabul etme ve ona göre yaşamaya çalıştığı çocukluk dönemi. İkinci olarak sahip olmuş olduğu tanrı fikrinin gerçek hayatta meydana gelen olaylar arasında ortaya çıkarmış olduğu tutarsız sonuçlardan dolayı uzun bir zaman dilimi boyunca ateist olarak yaşadığı dönem. Üçüncü olarak ateizm inancını terk ederek tanrı inancını benimsemiş olduğu deist dönem ve tüm bu fikirsel değişmelerine eşlik eden bir ilke " kanıtın götürdüğü yere gitmek."

Kabul edilebilir bir nokta var ki Flew 'ün tanrı inancından ateizme devamında ise ateizmden deist tanrı fikrine geçerken ortaya koymuş olduğu nedenlerin rasyonelliği ve ikna ediciliği tartışılabilir. Sormuş olduğu sorularda sebep sonuç zincirini kurarken eksik veya yanlış tercihlerde bulunmuş olabilir ve bu noktaları eleştirilebilir. Fakat Flew 'ün Aristo prensibi olan " kanıtın götürdüğü yere gitmek" ilkesine sıkı sıkıya bağlılığı bir felsefeciden beklenen tutarlılıkla uyuşmaktadır. İmdi Flew 'ün bu üç ayrı dönemdeki tanrı tasavvurunu tanımaya çalışalım.

2.3.1.1.Antony Flew'un Tanrı Tasavvurunun Oluşmasında Kültürünün Etkisi

Antony Flew'un tanrıya dair ilk düşünceleri içinde büyümekte olduğu aile ortamında şekillenmiştir. Metodist bir ailede dünyaya gelen Flew, ilk olarak ailesinin var olan inancını kabul ederek inanç alanına girmiştir.[311] Flew 'ün zihninde oluşmuş ilk tanrı tasavvuru kudretli, yaratmış olduğu varlıkları seven üstün bir güç[312] olarak şekillenmiştir. Fakat bu tanrı fikri ile çevresinde meydana gelen olaylar arasında tutarsızlık gören Flew, tanrı inancını sorgulamaya başlamıştır. [313]

Görülmektedir ki Flew, Hristiyan inancının benimsemiş olduğu tanrı fikri ile sıkıntılar yaşamaktadır. Tanrının çevresinde olup bitene karşı sessiz kalma durumu, ilk etapta Flew'un tanrıya dair inancına şüphe düşürmüştür. Özellikle tanrı ve

[311] Flew, Yanılmışım Tanrı Varmış, s.25.
[312] Flew, Yanılmışım Tanrı Varmış, s.29.
[313] Flew, Yanılmışım Tanrı Varmış, s.30.

kötülük arasındaki ilişki üzerine düşünceler, inanan zihinler için makulleştirilip anlamlı hale getirilmemesi sebebiyle genelde tanrının yokluğu ile sonuçlanmaktadır. Yahudilere yapılan sert söylemler, kötülük meselesi[314], tanrının sıfatları ile dışarda meydana gelen olaylar arasındaki uyuşmazlık,[315] gibi nedenlerden dolayı Flew'un, genç yaşta yaptığı inanç değişikliğinin temelinde, felsefi gerekçelerin mi yoksa tepkisek gerekçelerin mi etkili olduğu sorgulanmalıdır.

2.3.1.2.Antony Flew'e Göre Tanrı Hakkında Konuşmanın Tutarlılığı

Flew'e göre bir ifadeyi anlamlı kılan unsurlar şunlardır: Ortaya atılan iddia bazı şeyleri ihtimal dışı bırakmalı,[316] belirli bir delille desteklenmeli veya yanlışlanabilir olmalıdır.[317] İmdi "Tanrı insanları sever." iddiasında bulunduğumuzda çevremizdeki olayları incelediğimizde ortaya atmış olduğumuz savın bir gerçekliğinin bulunmadığını gözlemlemekteyiz. İnsanlığın içinde bulunmuş olduğu sıkıntılar, acılar ve problemlerin varlığı, yaratmış olduğu canlıları seven bir tanrı fikri ile uyuşmamaktadır.[318]

Bu sebeple bir tanrı fikrine sahip olabilmemiz için bu düşüncenin insanlara makul, tutarlı ve belirli kanıtlarla sunulması ve bu kanıtların sorumluluğunun ise tanrının var olduğunu ortaya koymaya çalışan kişilere ait olduğunu ifade etmektedir. Fakat tanrı fikri insanların zihninde makulleştirilemiyor ve tutarlı bir zemine indirilemiyorsa tanrıya olan inancı devam ettirmenin bir gerekçesi kalmamaktadır.[319] Tanrının zihinler için makulleştirilemediği böyle bir durumda tanrı fikri karşısında alınması gereken en iyi tavrın negatif ateizm[320] veya agnostisizm olacağını ifade etmektedir.[321]

Flew'un yukarıda yapmış olduğu açıklamalar yerinde bir eleştiridir. Eğer özellikleri sıralanan tanrı tasavvuru ile karşılaşılan olaylar arasında tutarsızlık

314 Flew, Yanılmışım Tanrı Varmış, s.28.
315 Flew, Yanılmışım Tanrı Varmış, s.30.
316 Ergin Ögcem, "Antony Flew 'ün Tanrıyı İnkârı Ve Gerekçeleri" Dumlupınar Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, s.143.
317 Ögcem, "Antony Flew'un Tanrıyı İnkârı Ve Gerekçeleri" s.139.
318 Flew, Yanılmışım Tanrı Varmış, s.30.
319 Flew, Yanılmışım Tanrı Varmış, s.58.
320 Negatif Ateizm: Tanrının varlığını kabul etmemekle birlikte, tanrının yokluğunu ortaya koyabilmek adına deliller ileri sürmeyen ateizm türü.(Bkz. Kütük, Ateizm Yanılgısı, s.95).
321 Flew, Yanılmışım Tanrı Varmış, s.61.

meydana geliyorsa şüphe içine düşmek doğru bir yaklaşımdır. Fakat gözden kaçırılmaması gereken bazı noktalar vardır. Örneğin; bir dine ait tanrı tasavvuru, belirli bir kültür içerisinde, belirli bir bilinç seviyesine sahip insanların belirli ihtiyaçlarına karşılık verebilecek şekilde oluşturulmaktadır. Belirli bir kültürel ortam içerisinde oluşturulmuş olan tanrı tasavvurunu mutlaklaştırıp tarih üstü bir konuma çıkarmak elbette ki sonraki kuşakların mevcut tanrı tasavvuru ile karşılaşılan olaylar arasında çelişmeler görmesini ortaya çıkaracaktır. [322] Bunun sebepleri arasında kültürel zeminin değişmesi, insanların bilinç seviyelerinin değişmesi ve yükselmesiyle sormuş oldukları soruların cevapsız kalması, ihtiyaç alanlarının farklılaşması sıralanabilir. Bu konu hakkında Tillich'in belirli kültürde, belirli ihtiyaçlar etrafında oluşturulan tanrı anlayışının, gerçek tanrı için reddedilmesi gerektiğini vurgulamaktadır.[323] İmdi olaya bu çerçeveden bakıldığında Flew'un uzaklaşmış olduğu tanrı fikrinin Hristiyanlığın tanrı anlayışı olduğu ortaya çıkmaktadır.

2.3.1.3.Antony Flew'e Göre Soyut Tanrı Anlayışının İmkânı

Tanrının tanımlanırken "O herhangi bir bedene sahip olmayan cisimsiz bir varlıktır. Her zaman ve her yerde bulunma gücü ve kudretine sahiptir." gibi açıklamalar Flew için tanrı fikrinin mantıksız olduğunun göstergeleridir. Ona göre bedene sahip olmamak böyle bir varlığın gerçekliğinin olmadığına yönelik ciddi bir şüphe doğurmaktadır.[324] Bu konuda ileriye sürmüş olduğu 'bahçıvan anlatımı' konuyu daha iyi anlamamıza katkı sağlayabilir. Anlatım özetle şöyledir:

İki gezgin, insanların daha önce hiç uğramadığı bir ormanda yürüyüş yapmaktadırlar. Yürüyüşleri esnasında orman içerisinde bahçeyi anımsatan bir alan ile karşılaşan gezginler bazı açıklamalarda bulunurlar. Gezginlerden bir tanesi bu bahçenin bir bahçıvanının olması gerektiğini düşünüyorum der, diğer gezgin ise ortalıkta kimselerin görünmediğini ifade eder. Kimin haklı çıkacağını görmek için orada beklemeye karar verirler. Belirli bir zamanın geçmesine rağmen kimseciklerin gelmediği gözlenmektedir. Bu durum karşısında gezginlerden bir tanesi beklenilen

---

[322] Tokat, Dinde Sembolizm, s.172.
[323] Tokat, Dinde Sembolizm, s.200.
[324] Flew, Yanılmışım Tanrı Varmış, s.138.

bahçıvanın görünmez olabileceğini ifade eder. Bahçıvanı yakalayabilmek adına çeşitli yollar denenerek süreç devam eder fakat hiç birisi bahçıvanın ortaya çıkmasını sağlamamıştır. Tüm bu olanlara rağmen bir bahçıvanın olabilirliğini savunan gezgin şöyle söyler; Bu bahçenin bir bahçıvanı var olmalı ama bu bildiğimizin biraz dışında özelliklere sahip bir bahçıvan; bedeni, kokusu vb. şeylerin bulunmadığı fakat bir şekilde bahçeye gelerek orayı düzenleyen bir bahçıvan. Diğer gezgin söz alarak şunları söyler; Başlangıçta iddia etmiş olduğun açıklamadan geride ne bıraktın? Görünmez, her türlü önleme rağmen kendisini gizlemeyi başaran bir bahçıvan ile kurgulanmış ve tahayyül edilmiş bir bahçıvan arasındaki far nedir der? [325]

Flew, yanlışlanma ilkesine bağlı olduğu için, zamandan ve mekândan aşkın, maddi boyutu bulunmayan bir tanrı düşüncesini geçerli kabul etmemektedir.[326]Dine ait ifadeleri farklı bir alanın metodu içerisinde ele almak ve incelemek, doğru bir ilişkinin kurulabilmesinin önündeki en büyük engellerden bir tanesini oluşturmaktadır. [327]

Swinburne, insanların bedenlerini yönetmesi üzerinden maddeye sahip olmayan tanrının evren üzerindeki etkisini ortaya koymaya çalışır. Ona göre, nasıl ki bizler bedenlerimizi kontrol edebiliyor ve yönlendirebiliyoruz, aynı şekilde tanrıda evrene etki etmektedir. Fakat tanrı, insanların sahip olduğu maddi bir bedene sahip olmadan bu etkisini gerçekleştirmektedir.[328]Burada ifade edilmesi gereken önemli nokta bulunmaktadır. Tanrının varlığını savunan kişi, savunduğu varlık hakkında gerekçeler oluşturmakta ve nedenler ortaya koymaktadır. İnançlı kişi, örneğin beş kafalı insanlar gibi hayali bir ifade ortaya atıp hakkında suskunluğa gömülmemektedir. Aksine varlığını savunduğu tanrı düşüncesi hakkında deliller ortaya koymaktadır.[329]

2.3.1.4.Antony Flew'e Göre Âlemden Tanrıya Gitmenin Çıkmazları

[325] Ögcem, Ateizmden Deizme Antony Flew, s.36.
[326] Ergin Ögcem, Antony Flew'de Tanrıya Dair Paradigma Değişikliği, **İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi, Cilt:1/Sayı:2, Haziran 2015**,s.219.
[327] Ögcem, Ateizmden Deizme Antony Flew, s.44.
[328] Richard Swinburne, **Tanrı Var Mı?** Arasta Yayınları, Çev. Muhsin Akbaş, Bursa 2001, s.36.
[329] Kütük, Ateizm Yanılgısı, s.96.

David Hume'un, nedensellik zincirine yönelik eleştirisi, benzer yönleriyle Flew felsefesinde de görülmektedir. Hume, nedensellik anlayışının tanrı düşüncesi için uygulanabilir olmadığını ifade eder. Gerekçe olarak şunları ileri sürmektedir: Nedensellik anlayışı, deneyim sonucunda oluşturulacak bir akıl yürütmedir. Bundan dolayı neden ve sonucun ikisininde deneyimimize girmiş olması gerekir. Fakat bizler ne tanrıyı, ne de tanrının ilk olarak evreni nasıl yarattığını tecrübe edebildik. Evrene ait kısıtlı tecrübemizden hareketle, tecrübe alanımıza girmeyen bir alanın çıkarımında bulunmamız mümkün gözükmemektedir.[330]

Hume'un fikirlerinden etkilenen Flew'e göre, evrenin dışında onu meydana çıkarmış bir güç aramak için yeterli gerekçemiz yoktur. Bu sebeple doğanın kendisine tanrıya atfedilen yaratıcı özellikleri yükleyerek dış bir etkene gerek olmadığını ve her şeyin sebebinin içinde bulunduğumuz evren olduğunu savunmaktadır. [331]Flew evrenin ezeli ve ebedi bir yapıda olduğunu, canlılığın ve türlerin ortaya çıkmasının ise cansız maddeden uzun bir zaman diliminde evirilerek meydana geldiğini düşünmektedir.[332]

Yukarıdaki açıklamalar dikkate alındığında Flew'un evrendeki düzenli yapı için evrenin dışında bir güce ihtiyaç olmadığını, eğer uzun zamanlı bir süre verilirse maddenin evrim yolu ile içinde bulunduğumuz yapıyı ortaya çıkaracağını savunmaktadır. Fakat Flew 'ün, akılsız maddenin akıllı maddeleri ve hassas dengeler üzerine inşa edilmiş bir düzenli yapıyı hangi yollarla ortaya çıkardığını açıklaması gerekmektedir. Swinburne göre, akıllı olmayan hiçbir yapı amaçlılık gösteremez. [333]

Gördüğümüz düzenli işleyişi cansız varlıkların uzun bir zaman zarfında ortaya çıkardığını iddia etmek rasyonel bir açıklama mıdır? Evrenimizde düzenli bir hayatın başlayabilmesi için belirli yasalara sahip olması gerekir. Evrendeki yasaların tesadüfen oluştuğunu kabul etsek dahi niçin bunca geçen yıl içerisinde tesadüfen var olan yasalar değişip farklılaşmamıştır?[334]

---

[330] Hume, Din Üstüne, ss.191-198.
[331] Ögcem, "Antony Flew'un Tanrıyı İnkârı Ve Gerekçeleri" s.148.
[332] Flew, Yanılmışım Tanrı Varmış, s.74.
[333] Swinburne, Tanrı Var Mı? S.49.
[334] Kütük, Ateizm Yanılgısı, s.127.

Canlılığın ortaya çıkması için uzun zamanları ve evrimsel süreçleri ileri süren görüş, bu sürecin işlemesi için evrende bulunan yasaların canlılığı ortaya çıkarabilecek hassas değerlerde bulunmasını nasıl açıklamaktadır.[335]

Sahilde dalgaların gelgitleri sonucu bazı şekillerin oluşması şans ile açıklanabilir veya herhangi bir çekilişte şanslı numaranın bizim biletimize çıkması şans faktörü ile açıklanabilir. Fakat yüz defa tekrarlanan bir çekilişte her defasında şanslı biletin bize çıkmış olması şans faktörü ile açıklanabilecek bir durum değildir. İmdi Flew'un cevabına dönersek, uzun bir süre içerisinde akılsız maddenin akıllı ve hassas dengeler üzerine kurulu düzenli bir yapıyı ortaya çıkarabileceğini ifade etmesinin rasyonel bir değeri var mıdır? Açıklayamadığımız alanları büyük sayıların sihri içinde cevaplamaya çalışmak rasyonel anlamda bir açıklama mıdır?[336] Fakat görülmektedir ki Flew, evrendeki düzenli yapıyı açıklamak adına tanrı cevabını makul görmez iken akılsız maddenin uzun zaman içerisinde bunu gerçekleştireceğini iddia etmektedir. Flew'un bu cevabı vermesinde, fikirlerinden oldukça etkilendiği David Hume'un tanrısız evren açıklamalarının tesirinde oldukça fazla kaldığını söyleyebiliriz.

Antony Flew, tanrı bahse konu edildiğinde üç temel meselenin makul bir şekilde açıklanması gerektiğini vurgulamaktadır:

Birinci olarak " tanrının nasıl tanımlanması gerektiği",

İkinci olarak, bir bedene sahip olmayan soyut tanrı fikrine karşı somut terimlerle açıklamalar yapmanın nasıl sağlanacağı,

Üçüncü olarak, tanrıyı açıklayan ve bizlere tanıtan ifadelerin çevremizde meydana gelmekte olan olaylar karşısındaki tutarsızlığının hangi yollarla açıklanıp makulleştirileceği.[337]

Görülmektedir ki Flew için tanrı hakkında konuşmaya başlamanın asgari sınırı, zihinler için makul hale getirilmiş, çevremizde meydana gelmekte olan olaylarla uyumluluk gösteren ve tutarlılığı bulunan bir tanrı inancıdır.[338]

---

[335] Yaran, Tanrı İnancının Akliliği, s.99.
[336] Kütük, Ateizm Yanılgısı, s.130.
[337] Flew, Yanılmışım Tanrı Varmış, s.58.
[338] Flew, Yanılmışım Tanrı Varmış, s.57.

2.3.1.5.Antony Flew'e Göre Tanrı İnsan Zihninin Ürettiği Bir Fenomen midir?

Flew, tanrı fikrinin var olduğu düşünülen gerçek bir tanrıdan bizlere doğru gelen bir inanç olmanın ötesinde, kişinin tanrıya dair beslediği ve büyüttüğü düşünce dünyasının bir ürünü olarak anlaşılabileceğini vurgulamaktadır. Tanrı fikrinin var olma durumu, kişinin belirli delil ve yöntemlerle tanrının varlığını ispatlıyor oluşuna değil kişilerin tanrının varlığa yönelik beslemiş oldukları kabullerinden kaynaklandığını vurgulamaktadır.[339]

Flew'un tanrı hakkındaki bu açıklamaları, Hristiyan kültür havzası içerisinde büyümüş ve fikirler ortaya atmış Feurbach ve Freud'un tanrıya dair düşünceleriyle benzerlikler göstermektedir. Feurbach, insanın arzu ettiği, kendisinde bulunmasını istediği ama sınırlı yapısı gereği asla ulaşamadığı özellikleri, zihninde kurmuş olduğu varlığa yükleyerek tanrı fikrini oluşturduğunu ifade eder.[340] Yine Freud, çocukların çekmiş olduğu acı ve sıkıntılardan onları kurtaracak bir baba modelinin yüceltilmiş haline tanrı dendiğini ifade eder.[341] Hem Feurbach hem de Freud'un yapmış olduğu bu tanrı açıklamaları Hristiyan kültüründeki "baba" figürünün, 'Tanrı insanı kendi suretinde yaratmış' ayetinin ve 'Tanrının yeryüzüne İsa bedeninde inmesi' anlayışlarının oluşturmuş olduğu insan biçimci tanrı algısının bu düşüncelerin oluşmasında önemi büyüktür. Fakat bu açıklamalar ciddi eleştirilere maruz kalmıştır.

Feurbach'ın tanrı eleştirisine karşı bir eleştiri olarak; Tanrıyı insanın ideal varlığı olarak tanımlamanın her din için geçerli olamayacağını, özellikle çok tanrıcılığın bulunduğu Yunan ve Mısır Dinleri için kabul edilebilir, fakat İslam dini için kabul edilemez bir fikir olduğunu ifade ederler. İslam'ın Tanrı fikri ile Arabistan'daki bir kişinin idealleri arasındaki farkları düşünmek bu Tanrı eleştirisinin zayıflığını bizlere kolayca gösterebilmektedir. [342]

Freud'un tanrı eleştirisine karşı eleştiri olarak ise çocuğun yaptığı hatalar ve yaramazlıklar karşısında babasından gelecek tepkilere karşı korku ve rahatsızlık duyması bir şekilde babasının varlığından kurtulma, onun yok olmasını isteme

339 Ögcem, "Antony Flew 'ün Tanrıyı İnkârı Ve Gerekçeleri" ss.155-156.
340 Aydın, Din Felsefesi, s.221.
341 Aydın, Din Felsefesi, s.222.
342 Aydın, Din Felsefesi, s.222.

duygusuna götürmektedir. Yaptığı hata ve kötü davranışlardan dolayı öte bir hayatta tanrı ile karşılaşmaktan korkan kişinin tanrının olmamasını arzulaması beklenilebilecek bir sonuçtur.[343]

İmdi Hristiyan inancı üzerine doğup Hristiyan tanrı inancını eleştiren Flew'un kendi kültürel düşünce dünyasındaki fikirlerin etkisinde kalması doğal karşılanabilir. Fakat Hristiyanlığın dışındaki bazı dinlerin tanrı tasavvuru dikkate alındığında tanrıya dair yapılan bu eleştirilerin büyük oranda güçlerini kaybedeceği ortadadır.[344]

Tüm bu açıklamalara ek olarak "din dilini" bilimin dili olan deney ve gözlemle anlamaya çalışmak ve fakat bilimin belirlemiş olduğu metotla, varlığına dair bir delil bulamadığımız alanları yok saymak insanın düşünce ve kültür dünyasını kısırlaştırmaktan başka bir şey değildir. Wittgenstein'ın "Anlam bağlamda yatar."[345] sözü ile Tillich'in; lafızcı yaklaşım dine karşı işlenecek bir suçtur[346], anlayışını dikkate aldığımızda "din dili" ne ait cümleleri veya anlatıları örnek; 'cisimsiz tanrı tasavvuru' nu anlamsız bulmak ve bu gerekçeden onun yokluğuna gitmek büyük bir hata olacaktır.

2.3.1.6.Antony Flew'e Göre Tanrı Fikri Özgür İradeyi Kısıtlar mı?

Flew içinde yaşamakta olduğumuz evreni var kılan sebep olarak tanrı cevabını vermenin, peşinden bazı açmazları getireceğini ifade etmektedir. Bu açmazların başında ise 'özgür irade' konusu gelmektedir. Tanrının var kıldığı bir yapıda insanın tercihlerinde özgür olamayacağını, hatta insanın evren karşısındaki konumunun "misafirlik"ten başka bir şey olamayacağını vurgulamaktadır. Misafirin fillerini özgürce yapamadığını ifade ederek insanında tanrının yaratmış olduğu yapı içerisinde tercihlerinde özgür olamayacağını iddia etmektedir.[347]

İlk olarak, yukarıdaki ifadelerin özellikle bazı varoluşçu filozofların insanın özgürlüğünü sağlayabilmek adına tanrının yokluğunu iddia etme gerekçelerine[348] benzerliği gözden kaçırılmamalıdır. Bu felsefeye göre kişinin varoluşu özünden önce

---

[343] Aydın, Din Felsefesi, s.221.
[344] Aydın, Din Felsefesi, s.232.
[345] Blackstone, Dinsel Bilgi Sorunu, s.35.
[346] Tokat, Dinde Sembolizm, s.197.
[347] Ögcem, Ateizmden Deizme Antony Flew, s.50.
[348] Aydın, Din Felsefesi, s.224.

gelmektedir ve böylece kişi kurulu bir saat gibi irade dışı hareketler yapmamakta aksine özünü kendi tercihleriyle belirleyerek mutlak anlamda özgürlüğünü elde etmiş olmaktadır. [349]

Görülmektedir ki Hristiyanlığın ortaya çıkarmış olduğu teolojik sıkıntılardan kurtulabilmek adına, örneğin "asli günah"[350] inanışı sebebiyle tanrıyı ölüme mahkûm etmek, acelece alınmış bir karar gibi durmaktadır. Hristiyan kültür atmosferinde yetişen kişilerin özgür iradenin nefesini kesen bu asli günah anlayışından kurtulabilmek adına almış oldukları tavrı bir noktaya kadar anlayabilsek de buradan hareketle tanrı inancının yokluğunu temellendirmelerini eleştirilmeye açıktır.

İkinci olarak insan bir kültür içinde doğar, büyür ve ölür. Yani insan, tarihsel bir kültürün çocuğudur. O kültürün kendisine yüklemiş olduğu değer yargılarıyla görür, duyar ve hisseder. Bu sebeple insanın gerek almış olduğu kararlarda gerekse fiil ve hareketlerinde mutlak anlamda özgür olması beklenemez. Sonuç itibariyle böyle bir dışsal etkiden kaçınmak insan için mümkün değildir. İmdi ister tanrısal bir yaratma olsun isterse evrenin kendi kendine inşa ettiği bir yapı olsun kişi kendi özgür iradesine dayalı olarak kararlar alsa da bazı dışsal etkenler kararını etkileyebilmektedir.

Üçüncü olarak, büyük dinlerin genel inanç sistemlerine bakıldığında tanrı, yaratmış olduğu insandan, bazı davranışları yapmasını bazılarından ise kaçınmasını istemiştir. Fakat bu tanrısal isteğin iradeyi zorlayan bir durum olmayıp onu ikna etmeye çalışan bir yapıda olduğu hemen hemen hepsinde görülen bir özelliktir. Kişi tüm bu istekler karşısında istediğini seçme güç ve kudretine, sınırlı da olsa, sahiptir. Eğer tanrı insanı sadece bir eğilime yönelik var etmiş yani sadece iyiliği ya da sadece kötülüğü tercih etme eğilimde yaratmış olsaydı o vakit insanın sınırlı bir özgürlüğünden bahsedebilirdik fakat tanrı iyi ve kötüyü tanıtmış fiilin ise tercih noktasını insanın kendisine bırakmıştır.

---

[349] Sartre, Varoluşçuluk, çev. Asım Bezirci, s.8.

[350] Asli Günah: Âdem ve Havva'nın cennete kendilerine Tanrı tarafından yasak kılınmış ağacın meyvesini yemeleri dolayısıyla, cennetten dünyaya düşüşlerine sebep olan günahı ifade etmektedir. Aziz Pavlus tarafından bu 'düşüş miti' cennetten kovuluşun değil, günahın ve kötülüğün dünyaya nasıl geldiğini anlatan bir hikâye' ye evirilmiştir. Böylece her doğan insan bu 'asli günah' ile doğmaktadır. İnsanları bu asli günah'tan kurtarmak adına Tanrı, İsa bedeninde yeryüzüne inerek kendisini çarmıhta insanlık için feda etmiştir. Böylece Âdem ile düşmüş insanı sembolize eden anlatı, İsa ile tekrardan insanın yükselişini sembolize etmeye başlamıştır. Detaylı bilgi için bkz. Cengiz Batuk, **Mitolojik ve tarihsellik Hıristiyanlığın Asli Günah Mitinin Tarihsel Dönüşümü**, İz Yayıncılık, 2016.

[350] Fatr,35/18.

İfade etmeye çalıştığımız bu durum Flew'un özgür irade tanımlamasına uygun gelmektedir. Flew'e göre özgür irade; İnsanın karşısındaki seçenekler arasında bir tercihte bulunurken baskıya veya etkiye maruz kalmadan kendi almış olduğu kararla bir seçimde bulunması veya bulunmaması durumunu ifade eder.[351] Flew 'ün bu tanımı ile tanrının iyi ve kötüyü tanıttıktan sonra kişiyi birçok tercih arasında kendi iradesiyle alacağı kararlar noktasında serbest bırakması arasında bir fark yoktur.

2.3.1.7.Antony Flew'e Göre Tanrı Hakkında Konuşma İmkânı Olarak Vahiy

Flew, Teistlerin tanrı fikri üzerine konuşabilme imkânı hakkında sadece bir yolunun bulunduğunu söylemektedir "Bize göre vahiy, inanç sahibi birisinin Tanrı hakkında bilgi sunmasına imkân tanıyabilecek tek kaynak(gibi durmaktadır) durumundadır.[352] Flew her ne kadar tanrı ile konuşma imkânını vahye indirgemiş gibi görülse de bu söyleminin teistlere bir kapı açmaktan çok kendi tanrı ve din eleştirisine bir kapı açmak olduğunu unutmamak gerekir.[353] Bu açıklamayı yapmamızın sebebi Flew 'ün bilgi konusunda takınmış olduğu tutumudur. Ona göre "Yanlışlanmayan şeyler anlamsızdır." ifadesi ile pozitivist zihnin "Doğrulanmayan şeyler anlamsızdır." tutumu arasında büyük bir benzerlik vardır ve bu tutum metafiziği, teolojiyi ve dini dışarda tutmaktadır. Bilginin anlamlı olabilmesi noktasında uygulamaya çalıştığı bu metot ile din alanındaki açıklamaları eleştiriye tabi tutarak bu alanın insanlar karşısında saygınlığını kaybetmesini sağlamaya çalışmaktadır.[354]

Bu noktada ele alıp incelemeye çalıştığı nokta "dini tecrübe"[355] kavramıdır. Flew dini tecrübe kavramı ile gerçekte neyin kastedildiği noktasının belirsizlik taşıdığını ifade etmektedir. Deneyimlemesi sadece kişinin kendisine ait olan ve kendi dışındakilere kapalı kalan bu tecrübenin onu bizzat yaşayıp tecrübe edenin dışında

---

[351] Ögcem, Ateizmden Deizme Antony Flew, s.77.
[352] Ögcem, Ateizmden Deizme Antony Flew, s.59.
[353] Ögcem, Ateizmden Deizme Antony Flew, s.59.
[354] Ögcem, Ateizmden Deizme Antony Flew, s.60.
[355] Dini Tecrübe: Tanrı ile bir olmak demektir. Yüce varlığın aracısız bir halde tecrübe edilmesidir. "Birlik tecrübesi"dir. (Ayrıntılı bilgi için bakınız. Abdüllatif Tüzer, **Dini Tecrübe ve Mistisizm**, Dergâh Yayınları, 1. Baskı, Aralık 2006).

kalanlar için bir bağlayıcılığının olmasını istemek zordur. Bunu zorlaştıran sebepler ise kişinin gerçekten bu olayı tecrübe edip etmediğinin bizler tarafından bilinemeyecek olması ve bu tecrübeyi herkesin farklı şekillerde yaşamış olmasıdır. Flew'e göre bunun sebebi ise kişilerin sahip olmuş olduğu eğilimlerin, bilgilerin, zihinsel süreçlerinin ve kültürel atmosferlerinin birbirinden farklılık arz etmesidir.[356]

Flew 'ün Hristiyan inancını taşıyan bir felsefeci olan Prof. Thomas B. Warren ile yapmış olduğu tartışmada kullanmış olduğu cümleleri aslında onun savunduğu "Yanlışlanmayan şeyler anlamsızdır." ilkesiyle büyük oranda çelişmektedir. Bu tartışmada "Bir tanrı olmadığını biliyorum"[357] cümlesini kullanmıştır. Fakat sahip olmuş olduğu ilke gereğince hareket etse "Bir tanrı olmadığına inanıyorum." demeliydi. Nasıl ki tanrının varlığı meselesi her ne kadar bazı akıl yürütmeler veya kanıtlarla zihinler için makul hale getirilmeye çalışılsa da bir bilgi konusu değil inanç konusudur. Aynı şekilde tanrının yokluğu meselesi de belirli akıl yürütme ve kanıtlarla zihinler için makul durumu getirilse de yine de bilgi konusu değil bir inanç konusu olarak kalmaktadır. Flew 'ün bu ifadesi hem kendi ilkesine aykırı bir söz söylemesine hem de belirli bir ideolojin etkisinde kaldığının bizlere göstergesidir.

2.3.1.8.Antony Flew'un Deizme Giden Yolculuğu

Flew ateizm inancını taşıdığı zamanlarda tüm bu görmekte olduğumuz evrenin, canlılığın ve yaşamın sebebi olarak sorulan sorulara nedensellik zincirini evrende durdurmak kaydıyla cevap verme yolunu benimsemiştir. Bunun sebebi olarak o günlerde evrenin başlangıcının ve sonunun olmadığına yönelik taşımış olduğu inancını görmekteyiz. Bu kabulle ilk neden olarak evrenin kendisine yaratıcı vasıflar yüklemesi ve evrenin dışında bir yaratıcı zekâ aramak için nedenlerin olmaması bu iddianın kabulünü kolaylaştırıyordu, demektedir. Fakat Big Bang teorisi [358] ile beraber evrenin başlangıcında ne vardı sorusunun sorulması nedensellik

[356] Ögcem, Ateizmden Deizme Antony Flew, s.61.
[357] Flew, Yanılmışım Tanrı Varmış, s.74.
[358] Big Bang Teorisi: İçinde bulunduğumuz ve hassas deneğeler üzerine kurulu olan evrenimizin nasıl oluştuğunu açıklayan teorinin adına Big Bang denir. Bu teori en genel anlamda şunu ifade etmektedir: Başlangıçta çok sıcak ve çok yoğun bir ortamın bulunduğu ve devamında bu ortamda meydana gelen bir patlama ile enerjinin belirli bir hızda dağıldığı ve bu yoğun sıcaklığın soğuyarak zamanla evrenimizi ve çerisindeki gezegenleri ortaya çıkardığı düşüncesini açıklayan teoridir. Bu teorinin

zincirinin tekrardan gözden geçirilmesine sebep olmuştur. Büyük patlama teorisinin inançlı insanların ilk nedene dair kabul etmiş oldukları tanrı cevabını kuvvetlendirme eğiliminde olması sebebiyle sahipleneceğini iddia etmektedir.[359] Görülmektedir ki Flew, Big Bang teorisiyle beraber hayatın kaynağına yönelik benimsemiş olduğu evren cevabının artık yeterli gelemeyeceğini, aksine inanç sahasına ait tanrı fikrinin güç kazanacağını dolaylı olarak ifade etmektedir. Bu da ileride tanrı inancına geçerken ifade etmiş olduğu 'Bu değişimim bilimin yeni bulgularının üzerine yapılmış olan uzun süreli bir akıl yürütmenin sonucudur.' açıklamasıyla da uyumluluk göstermektedir.

Flew katılmış olduğu New York Üniversitesindeki bir sempozyum da kendisine sorulan; bilim insanlarının yaşamın başlangıcına yönelik yapmış olduğu araştırmaların kendisinde tanrının varlığına dair bir düşünceyi tetikleyip tetiklemediği sorusuna karşılık olarak Flew şöyle cevap vermiştir; Artık akıllı bir yaratıcının varlığına inanıyorum ve bunu sağlayan neden DNA üzerine yapılan araştırmalardır. Hayatı ortaya çıkaracak sistemin karmaşıklığı ve bu birden fazla yapının düzenli bir şekilde bir arada işleyebiliyor olmasının tesadüflere değil akıllı bir yaratıcıya işaret ediyor oluşudur.[360]

Fakat Flew 'ün ateizmden ayrılışının nedeni yirmi yılı aşkın bir süre içerisinde doğa üzerine yapılan çalışmalar ve açıklamalar hakkında yapmış olduğu zihinsel mesainin bir sonucu olduğunu ifade etmektedir.[361] Bu sebeple tanrı inancını kabulünün " inancın değil, muhakemenin bir yolculuğu"[362] olduğunu ifade etmektedir. Flew 'ün bu inanca giden yolculuğun benzerlerini Maturidinin ' Kişi vahye muhatap olmasa da aklı ile tanrıyı bulabilir.' ilkesi ile uygunluk göstermektedir.[363] Flew evreni ortaya çıkaran, yaşamı ve çeşitliliği sağlayan, fizik yasalarını meydana getiren,[364]başlangıcı ve sonu olmayan, her yerde bulunabilen, her

oluşmasında Lemaıtre, Alexander Friedmann ve Hubble önemli bir konuma sahiptir. (Bkz. Caner Taslaman, **Big Bang ve Tanrı**, İstanbul Yayınevi, 22. Baskı, İstanbul 2017, ss.62-64).

[359] Flew, Yanılmışım Tanrı Varmış, ss.127-128.
[360] Flew, Yanılmışım Tanrı Varmış, s.79.
[361] Flew, Yanılmışım Tanrı Varmış, s.90.
[362] Flew, Yanılmışım Tanrı Varmış, s.93.
[363] Evkuran, İslam Düşünce Geleneğinde Tanrı Tasavvuru, s.45.
[364] Flew, Yanılmışım Tanrı Varmış, s.89.

şeye gücü yeten ve cisimsiz olan bir yaratıcı aklın var olduğuna inandığını ifade etmektedir. [365]

Bilimsel araştırmalar üzerine yapmış olduğu zihinsel mesai sonucu tanrı inancına yönelen Flew'e göre içinde yaşamakta olduğumuz doğal dünyanın tanrının varlığına ışık tutan üç özelliği taşıdığını ifade etmektedir. Bu üç özellik:

- Fiziki kanunlara uygunluk gösteren doğa
- Maddenin çeşitliliğe rağmen bir amaca yönelik sergilemiş olduğu uyumlu davranış
- Doğanın kendi öz varlığı[366]

Flew Tanrının varlığına yönelik yapmış olduğu tüm bu açıklamalarından sonra ateizm inanışını savunanlara yönelik temel bir soru yönlendirir: "*En azından üstün bir Zihnin varlığını düşünmemiz için bir neden oluşturmak üzere ne olması ya da ne olmuş olması gerekir.*"[367]

2.3.2.Richard Dawkins'in Tanrı Düşüncesi Ve İncelenmesi

Çalışmamıza konu edindiğimiz Dawkins'in tanrı hakkındaki düşüncelerini daha doğru bir şekilde anlayabilmek için takınmış olduğu tavırların iyi bilinmesi gerekmektedir. Tanrıya dair düşüncelerinde genellikle Hristiyan inancının tanrı tasavvuru ile derdi olmakla beraber genel olarak tanrı fikrini de eleştiriye tabi tutmaktadır. Bu eleştirilerine pozitivist anlayışın metodunu kullanarak hatta bazen onu da aşan bir katılıkla yapmaya çalışmaktadır. Yani deney ve gözlem ile elde edilemeyen bilgi sahaları anlamsızdır. Aynı zamanda Dawkins'in Darwin'e olan hayranlığı, kendisini bir "ateist savaşçı" olarak tanıtması, ateizm misyonerliğine soyunması ve tüm bunları yaparken dogmatik, ideolojik ve yer yer var olanı kendi anlayışını kuvvetlendirecek şekilde yanlış da olsa yeniden yorumlaması onun düşünce hayatının en büyük yanlışlarını oluşturmaktadır. Bu giriş cümlesinden sonra Dawkins'in tanrı hakkındaki düşüncelerini incelemeye çalışalım.

Richard Dawkins'in tanrı fikri üzerindeki düşünce serüvenini iki döneme ayırmak mümkündür. İlk olarak ailesinin inanmakta olduğu ve sürdürdüğü Anglikan

---

[365] Flew, Yanılmışım Tanrı Varmış, s.145.
[366] Flew, Yanılmışım Tanrı Varmış, s.90.
[367] Flew, Yanılmışım Tanrı Varmış, s.90.

Hristiyanlarının inanç sistemi, ikinci olarak ise erken yaşta seçmiş olduğu ve hala sürdürmekte bulunduğu asıl düşüncesi olan ateizm dönemidir.

2.3.2.1.Tanrının Bilinmezliği Konusu

Dawkins'e göre tanrı fikri bilimsel bir iddiadır ve prensipte varlığının kanıtlanması mümkün olan bir alandır.[368] Her ne kadar tanrı fikrinin kesin olarak varlığı veya yokluğu kanıtlanamasa da bilimsel anlamda yapılacak olan araştırmalar ve bulgular ve bunlar üzerinde aklın gerçekleştireceği çıkarımlar sonucu ihtimaller içerisinde de olsa da tanrı fikri hakkında konuşmamız mümkün kılacaktır. Dawkins'e göre ileride bir gün tanrının varlığı ve yokluğu hakkında bilimsel olarak daha net konuşabileceğimizi düşündüğünü ifade etmektedir.[369]

Tanrının varlığı ve yokluğu hakkında bilinemezciliğin iki türünden[370] bahseden Dawkins yapmış olduğu bu tanımlamalarda kendisini GGB sınıfına dâhil etmektedir. Bu kabulünden yola çıkarak tanrının varlığı ve yokluğu hakkında ihtimallere dayalı olarak şu inanç seviyelerinin ortaya çıktığını savunmaktadır.

1- Tanrının var olma olasılığına yüzde yüz inanan kişi. Tanrı var bilirim.

2- Tanrının var olma olasılığını yüzde yüz görmese de buna yakın bir seviyede inanan kişi.

3- Tanrının var olma olasılığını yüzde 50'den birazda olsun fazla olarak görüp inanma eğiliminde bulunan kişi

4- Tanrının varlığı ve yokluğunu yüzde 50 olasılıkla eşit olduğunu savunan kişi.

5- Tanrının olmama olasılığını yüzde 50'den biraz fazla olarak görüp ateizm eğiliminde olan kişi.

---

[368] Dawkins, Tanrı Yanılgısı, ss.56-57.
[369] Dawkins, Tanrı Yanılgısı, s.54.
[370]**Gerçekte Geçici Bilinemezcilik(GGB):** Araştırılmakta olan konu hakkında olumlu veya olumsuz anlamda kesin cevapların bulunduğu, fakat bu cevaba ulaşmak için şuan elimizde yeterli kanıtımızın veya zamanımız olmadığı ve bu sebeple kararsızlığın var olduğu durum. .(Bkz. Dawkins, Tanrı Yanılgısı, s,55).
Prensipte Kalıcı Bilinemezcilik(PKB): Araştırılmakta olan konunun bilimin konusu olmadığını, başka bir sahanın içinde bulunup hakkında ne kadar bilimsel kanıt oluşturulursa oluşturulsun yine de var veya yok olduğu hakkında bir şeyler söyleyemeyeceğimizi savunan fikir.(Bkz. Dawkins, Tanrı Yanılgısı, s,56).

6- Tanrının olmama ihtimalini yüzde 100 görmese de buna yakın bir seviyede görüp ateizm eğilimde olan kişi.

7- Tanrının olmama olasılığını yüzde 100 gören ateizm kişi. Tanrı yok bilirim.

Bu kategorileri sıralayan Dawkins kendisinin 6. gruba dâhil etmekle beraber 7. gruba meyilli biri olduğunu ifade eder.[371]

Dawkins'in tanrının varlığını bilimsel bir konu olarak ele almasını Flew şu açıdan eleştirmektedir. Pozitivist düşünürler tanrı fikrinin asla bilimsel bir araştırma konusu olamayacağını, bu sebeple de anlamsız olduğunu söylemelerine rağmen Dawkins bu düşünceyi de aşarak tanrıyı bilimin konusu yapmaya çalışmasını "saflık" olarak görmektedir.[372] Tanrı: En temel anlamda başlangıcı ve sonu olmayan, her şeye gücü yeten, her şeyin nedeni, cisimsiz, her zaman ve her yerde bulunabilen bir varlıktır. [373]Tanımı gereği tanrı bilimin konusu olamaz. Bir bilim insanı olan Dawkins' in tanımı gereği bilimin araştırma alanında olmadığı açıkça belli olan bir kavramı bilim sahası içerisine dâhil edip incelemeye çalışması bilim insanı kimliğini düşündüğümüzde anlamakta zorladığımız türden bir davranıştır.[374]Tanrı ontolojisi gereği bilimin araştırma alanı dışında bulunurken, sıfatları ve fiillerinin ortaya çıkarmış olduğu sonuçlar noktasında bilimin sahasında incelemeye alınabilir. Tanrının varlığı ve yokluğu hakkında ihtimaller içerisinde konuşabileceğimiz en temel zemin ise eseri olarak kabul edilen Evren'dir. Bu noktada Dawkins'in tanrının varlığı ve yokluğu hakkında yapmış olduğu kategori sisteminin tutarlı olduğunu fakat tanımı gereği tanrının varlığı ve yokluğu hakkında 1. ve 7. gruba dâhil olmanın mümkün olamayacağını ifade etmek gerekir. Dawkins kendisini 7. gruba meyilli olduğunu ifade etmesi kendisinin de ısrarla eleştirdiği inanç sahasına girdiğinin bir göstergesidir. Dawkins' in tanrının yüzde 100 oranında olmadığına yönelik meyilli oluşu kendisinin bilim anlayışından uzaklaşarak kararlar verdiğinin bir göstergesidir.

2.3.2.2.Boşluklar Tanrısı

[371] Dawkins, Tanrı Yanılgısı, ss.56-57.
[372] Flew, Yanılmışım Tanrı Varmış, s.13.
[373] Cevizci, Felsefe Sözlüğü, ss.412-413.
[374] Ayşan, Yanılgılar ve Tanrı, s.66.

Dawkins bilimsel anlamda yapılacak olan araştırmalar sonucunda tanrı hakkında daha net bir şekilde konuşulacağına yönelik bir inanç taşımaktadır. Bu sebeple şuan mevcut bilimsel araştırmaların açıklamakta zorlandığı veya sessiz kaldı noktaları tanrı cevabı ile doldurmanın tam anlamıyla bir "boşlukların tanrısı" oluşturmayı ifade ettiğini söylemektedir. Bu cevabı bilimsel araştırmaların sessiz kaldığı arazilerde büyüyen bir "yabani ot" olarak görmektedir. Fakat bilimin ilerlemesiyle beraber oluşturulmuş olan bu "boşluklar tanrısının" sığınacağı bir alanın kalmayacağını ifade eder. Bilimin şuan için açıklayamadığı alanlarda tanrı cevabına sarılan insanların bir gerekçe göstermeden bunu yaptıklarını iddia etmektedir. [375]

Boşluklar tanrısını var eden zihnin, meydana gelen olaylar karşısında nasıl tavır takındığını Dawkins yapmış olduğu bir alıntıyı aktararak şu şekilde anlatmaktadır: "Bir şeyin nasıl çalıştığını anlamazsanız, bunu dert etmeyin; sadece pes edin ve bunu Tanrı yaptı deyin. Sinir dürtülerinin nasıl çalıştığını bilmiyor musunuz? Güzel! Hatıraların beyinde nasıl saklandığını anlamıyor musunuz? Harika! Fotosentez oldukça kafa karıştıran karmaşık bir süreç midir? Şahane! Lütfen problem üzerinde çalışmaya başlamayın, sadece vazgeçin ve Tanrıya başvurun."[376]

Dawkins 'in de ifade ettiği gibi eğer tanrının varlığına inanan kişiler hiçbir gerekçe ve kanıt göstermeden bilimden arda kalan bütün boşlukları "entelektüel bir tembellik"[377] olarak tanrı ile doldurma yoluna gidiyorlarsa eleştirisinde haklıdır. Fakat tanrıya inandığını ifade eden kişiler boşlukları gerekçe ve kanıtlar sunarak tanrı ile dolduruyorlarsa böyle bir durumda Dawkins, var olanı gizlemeye veya yanlış göstermeye çalışarak bilim insanına yakışmayacak bir tavır takınmış olmaktadır.[378]

Yukarıdaki açıklamalar göstermektedir ki dünya makinesinin içerisinde var olan belirli işleyişler mevcuttur. İmdi bir makinenin hangi süreçlerden geçerek çalıştığını öğrenmeden fakat içerisinde barındırdığı düzenlilikten hareketle arkasında akıllı bir güç olduğunu düşünmek bu makinenin nasıl bir sistem ile çalıştığını öğrenmemize neden engel olsun? Dawkins 'in yapmış olduğu şey bir makinenin hangi mekanizma ile çalıştığını öğrenmektir. Fakat Dawkins'in gözden kaçırmış

[375] Dawkins, Tanrı Yanılgısı, ss.125-126.
[376] Dawkins, Tanrı Yanılgısı, s.132.
[377] Lennox, Aramızda Kalsın Tanrı Var, s.63.
[378] Kütük, Ateizm Yanılgısı, s.96.

olduğu nokta “ Bir mekanizmanın varlığı o mekanizmayı tasarlayan bir öznenin olmadığını göstermez.” oluşudur.[379] Bu konu üzerinde düşünceleri bulunan fizik alanında çalışmaları olan Sir John Hougton şunları söylemektedir: Bir makineyi(saat, buzdolabı, bilgisayar vb.) makine yapan parçaların makinenin düzenli olarak çalışması için nasıl dizayn edildiğini öğrenmek, nasıl ki bu makinanın bir ustasının olmadığını zorunlu kılmaz, aynı şekilde içinde yaşamakta olduğumuz evrenin işleyen sistemlerinin çalışma planını öğrenmek tasarımcı bir yaratıcının var olma durumunu ortadan kaldırmaz.[380]

Bu konuda Richard Swinburne’nün öne sürmüş olduğu açıklama şöyledir: Bilimsel çalışmaların olayı açıklayamadığı ve nasıl oluştuğunu bizlere sunamadığı noktalarda bir boşluklar tanrısı yaratıp ona inanıyor değilim, aksine bilimin yapmış olduğu açıklamaları ve olayları açıklayabilme nedenlerini anlamlı şekilde açıklayabilmek için tanrı fikrini savunuyorum.[381]

İnsan tüm karmaşıklığına rağmen düzenle işleyen sistemlere tanık olduğunda arkasında akıllı bir etken arama eğiliminde bulunan bir varlıktır. Bu akılsal yolculuğumuzu öncelikle insani tecrübelerimizden hareketle yaparız. İmdi bir akıl yürütme yapacak olursak: Teknoloji çağında yaşamakta olan bizler robotlaşma noktasında ilerleme halinde olan ve zamanla çok daha ileriye gidebilecek bir süreç içerisindeyiz. Tamamen insanların tasarlayıp var kıldığı robotlar kendilerine yüklenen programlarla birçok makine meydana getirebiliyorlar. Meydana çıkarılan bu makinelerde çok farklı bağlantıların bir birine uyumu sonucunda çalışmaktadır.(TV, araba, uçak vb.) Tüm bu teknoloji araç ve gereçlerin imal edildiği fabrikaya tarihi çağlardan bir insan getirdiğimizi hayal edelim. Fabrikadan içeri giren kişi ofis diyeceğimiz yerde bir TV karşısına geçiriliyor ve buzdolabından getirilen soğuk bir içecek içiriliyor. Gördükleri karşısında şaşkınlığını gizleyemeyen kişi içeceğini içip TV biraz baktıktan sonra fabrikanın içerisine doğru yol alıyor. Görmüş olduğu tüm bu garip araçların kendi türü olan akıl sahibi insanın bir işi olduğunu düşünmektedir. Fakat fabrika’nın imalat bölümüne girdiğinde tüm bu gördüğü araçların robotlar tarafından yapıldığını görmektedir. Robotları biraz inceleyen kişi bunların canlı

---

[379] Lennox, Aramızda Kalsın Tanrı Var, s.120.
[380] Lennox, Aramızda Kalsın Tanrı Var, s.122.
[381] Richard Swinburne, **Tanrı Var Mı?** Çev. Yrd. Doç. Dr. Muhsin Akbaş, Arasta Yayınları, Bursa 2001, s.61.

olmadığını anlamaktadır. Daha önce makinelerde görmüş olduğu karmaşıklıklar içerisindeki düzenden hareketle bunları var edenin akıllı bir yapıya sahip olması gerektiğine yönelik yapmış olduğu akılsal yürütmeyi şimdi robotlar içinde yapmaktadır. Belirli hedefleri gerçekleştiren bu cansız robotlar bir bilinç tarafından oluşturulmuş olmalıdır. Her ne kadar makineler ve robotlar içerisinde insanı görmese de insanın yüklemiş olduğu programlar cansız varlıkları belirli şeyleri ortaya çıkaracak doğrultuda harekete geçirmektedir. Bazen gözlemlediğimiz şeylerde onları ortaya çıkaran varlıkları gözlemleyemeyebiliriz. Fakat onların izlerini sürebiliriz. Bundan dolayı bir makinenin nasıl çalıştığını çözmek o makineyi tasarlayan tasarıcı'nın varlığını dışlamaz.[382]

Dawkins'in inananları hiçbir gerekçe ve kanıt göstermeden tanrı fikrine inandıklarını ve bu inançlarını devam ettirdiklerini vurguladığını söylemiştik. Dawkins, Amerikalı Julia Sweeney adlı kişinin ateizm düşüncesine geçiş sürecinden derinden etkilendiğini ve genç ateistler için bir rol model olabileceğini söylemiştir. Peki, kendisi komedi yazarı olan Sweeney nasıl ateist olmuştu? Olay kısaca şöyle gerçekleşmiştir:

Sweeney işinden eve dönerken evinin bahçesine geldiği vakit aklında bir sesin yankılandığını hissetmiştir "tanrı yok". Fakat bu sesi duymamaya, bastırmaya çalıştıkça yankısının daha fazla artarak devam ettiğini söylemektedir. "Tanrı yok, tanrı yok". Bu durumun kendisini çok fazla etkilediğini ve dengesini bozduğunu ifade etmektedir. Bir yandan tanrı olmadan nasıl yaşayabileceğini ve ona çok ihtiyacı olduğunu düşünmekle beraber ardından sakinleşerek tanrının olmadığını bir an kabul edip etrafa o gözle bakmayı denediğini söylemektedir. Yapmış olduğu bu denemenin kendisini utandırdığını ifade eden Sweeney ardından bir soru sorar. Tanrı yoksa dünya boşlukta nasıl durmaktadır? Sanki dünya düşecekmişçesine onu yakalamayı düşündüğünü ifade eder. Ardından aklına şu yasa gelir; "ah tabi, çekim kuvveti ve açısal moment, güneş etrafındaki dönüşümüzü büyük ihtimalle çok çook uzun zaman sürdürtecek"[383]

Evet, Dawkins'i derinden etkileyen ve genç ateistler için rol model olarak gördüğü olay ve kişinin ateizme geçiş süreci tamamıyla bu anlatıda gerçekleştiği gibidir. Gerçekleşen bu olayın bilimsel veya mantıksal olduğu tartışmaya açıktır.

[382] Lennox, Aramızda Kalsın Tanrı Var, s.123.
[383] Dawkins, Tanrı Yanılgısı, s.310.

Görüldüğü üzere tanrı inancını paylaşanları kanıtsız inanç sahipleri olarak gören Dawkins, ateizme geçiş yapan bu komedyenin bilimsel akıl yürütmesi derinden etkilemiştir.

2.3.2.3.Çoklu Evrenler Teorisi

Dawkins "boşlukların tanrısı" kavramı içerisinde artık evreni var kılan sebep olarak tasarımcı cevabının verilemeyeceğini çünkü zamanla bu tanrı fikrinin arkasına saklanacağı bir alanın kalmayacağını ifade eder. Tasarım cevabına eleştiriler yönelten Dawkins 'in Evren'in başlangıcı için yapmış olduğu açıklama şöyledir: Dünyamızdaki hayatın ve çeşitliliğin cevabı olarak "birikimli seçilim"in[384] anahtar kavram olduğunu, bu sistemin çalışması için ilk hücrenin var olması gerektiğini söylemektedir. Fakat bu ilk hücrenin kendi başına rastlantısal bir şekilde var olma durumunun olasılıksızlığı'nın çok yüksek olduğunu hatta bunun evrenin şimdiki yaşını milyon defa toplasak yine de olasılıksızlığı'nın değişmeyeceğini ifade etmektedir. Tüm bu açıklaması yapılan olasılıksızlığa rağmen birikimli seçilimin işi devrala bilmesi için bir kereye mahsus olmak üzere bu kadar büyük bir olasılıksızlığın şans eseri gerçekleştiğini bilimsel herhangi bir açıklamada bulunmadan ve delil göstermeden ispatsız bir şekilde kabul etmekten kaçınamayacağımızı söylemektedir.[385]

Evrenin başlangıcı için ispatsız bir cevabı kabul eden Dawkins, bunun şu şekilde mümkün olabileceğini söylemektedir: "Sonsuz zaman verildiğinde veya sonsuz fırsat, her şey mümkündür."[386] Yaşamın ortaya çıkmasının bir milyar kere milyar ihtimaller içerisinde var olma durumunu hesaba katan Dawkins, büyük

---

[384] Birikimli Seçilim: Evrimsel süreç içerisinde ilkel hücreden insan gibi karmaşık varlıklara yolculuğun nasıl oluştuğunu açıklayan teoridir. Bunu şu şekilde gerçekleştir: DNA kopyalama işlemini gerçekleştirirken bazı hatalar yapar. Yapılan her hata bir sonraki neslin 1 oranında değişimine sebep olmaktadır. Gerçekleşen bu 1 oranındaki kopyalama hatalarının küçük adımlarla değişimler meydana getirerek yeni nesle aktarılması ve bu olayın çok uzun zaman dilimleri içerisinde meydana gelmesi, ilkel varlıktan gelişmiş varlıklara uzanan yolculuğun açıklamasıdır. Meydana gelen bu küçük adımlı değişimler muazzam derecede iyi tasarlanmış gibi gözüken göz organı vb. gibi şeylerin var olma durumunu mümkün kılan süreçtir. Bu yolculuğun adına birikimli seçilim adı verilmektedir. (Detaylı bilgi için bakınız. Richard Dawkins, **Kör Saatçi**, çev. Melisa Miller-Barbaros Efe Güner-Tunç Tuncay Bilgin, Kuzey Yayınları,1. Baskı, İstanbul 2017, s.170).

[385] Dawkins, Kör Saatçi, s.170.

[386] Dawkins, Kör Saatçi, s,170.

sayıların sihrine başvurarak yüksek sayıda gezegen(çoklu evrenler teorisi)[387] arasından bir tanesinde kendi ifadesiyle "böylesi saçma şekillerdeki düşük ihtimallere rağmen"[388] yaşam yine de başlamış olabilir. Yaşamın bu kadar olasılıksızlığa rağmen gerçekleşme ihtimalini, hiçbir delil göstermeden yaratıcı bir akıl ile doldurma ihtimalinden daha anlaşılır bulmaktadır.[389]

Dawkins' in yaşamın başlangıcı üzerine açıklamalarda bulunurken kullanmış olduğu yüksek sayıdaki evren hakkında birkaç şey söylemek gerekmektedir. Dawkins' in çoklu evrenler açıklamasına John Polkinghorne şu şekilde karşılık vermektedir: Çoklu evrenler fikrine inanmamız için bilimsel anlamda hiçbir sebep bulunmamaktadır. Bu sebeple yapılan bu açıklamalar bilim yapmaktan uzak tamamıyla metafizik yapma durumudur.[390]

Çoklu evrenler açıklamasına yönelik Richard Swinburne'nün yapmış olduğu açıklamalar ise şöyledir: İçinde yaşamakta olduğumuz düzenli yapıyı ortaya çıkaran sebep olarak tek bir tanrıyı kabul etmek yerine, yüksek sayıda evrenler kabul etme eğiliminin rasyonellikten uzak tam anlamıyla irrasyonel durumunun son noktası olduğunu vurgulamaktadır.[391]Evrenimizdeki işleyişi ve kanunları açıklamak adına verilecek olan birden fazla evren fikrinin "ürkütücü" bir metafizik anlayış olacağını savunanlarda bulunmaktadır.[392]

Antony Flew büyük sayıların sihrine tutunarak evrenin başlangıcına yönelik yaptığı açıklamalar dolayısıyla Dawkins'i şu sözlerle eleştirmektedir: Büyük sayıların gücüne dayanarak büyük olasılıksızlıkları ortaya çıkarmayı gerçekleştirebiliyorsak, istediğimiz hemen her şeyi bir yerlerde ortaya çıkarabiliriz.[393] Büyük sayıların sihri ile her şeyi mümkün kategorisine sokmaya

---

[387] Çoklu Evrenler Teorisi: Evrenimizdeki hassas değerlerin tanrı dışında bir açıklamasını yapabilmek adına ortaya konmuş olan bu teori en genel anlamıyla şunu savunmaktadır. Sonsuz sayıda evrenin var olduğunu kabul ettiğimizde, var olan bu evrenlerden bir tanesinde sonsuz olay ve sonsuz zaman içerisinde şuan içinde bulunduğumuz evren gibi hassas dengeler üzerine işleyen bir sistemin oluşması mümkündür. Temel nokta sonsuz evrenler içerisinde, sonsuz zaman ve oluş düşüncesine izin vererek hemen her şeyin ortaya çıkabileceğinin mümkün olduğunu göstermektir. (Bkz. Kütük, Ateizm Yanılgısı, ss.279-280).
[388] Dawkins, Tanrı Yanılgısı, s.137.
[389] Dawkins, Tanrı Yanılgısı, s.138.
[390] Lennox, Aramızda Kalsın Tanrı Var, s.101.
[391] Swinburne, Tanrı Var Mı? s.60.
[392] Kemal Batak, **Naturalizm Çıkmazı, Dennette'den Dawkins'e Yeni Ateizm'in Felsefi Temelleri ve Teistik Eleştirisi**, İz Yayıncılık, 2. Baskı, İstanbul, 2017, ss.33-34.
[393] Flew, Yanılmışım Tanrı Varmış, ss.160-161.

çalışmak bilimsellikten uzak olup aranan soruya yönelik bir cevap olma gücüne sahip değildir.[394]

Evrendeki düzeni ve hassas dengeleri açıklamak için yüksek sayıda evren kabul edip problemi çözmeye çalışmak, başlangıçta aramış olduğumuz cevabı ötelemekten başka bir şey değildir. Çoklu evrenler cevabına yönelik şu sorular sorulabilir: Peki, bu çoklu evrenler hangi temel yasalar ile yönetilmektedir ve temel yasaları kim ortaya çıkarmaktadır? Bu konu hakkında Paul Davies'in görüşü şöyledir: Evrenimizdeki kanunların sebebi olarak çoklu evrenler cevabı verenlerin çoklu evrenlerdeki fizik yasalarının nasıl ortaya çıktığını açıklamaları gerekmektedir,[395] diyerek olayın çoklu evrenler düşüncesi ile çözülmeye çalışılmasının bir cevap olmadığını vurguluyor.

Flew çoklu evrenler açıklamasına yönelik eleştirisinde şunları söylemektedir: Bir evrende var olan sistemin nasıl çalıştığını açıklamaya çalışmak, yüksek sayıdaki evrenlerde var olan sistemleri açıklamaktan çok daha kolay olacaktır. Çoklu evrenler düşüncesinin, cevabı aranan soruyu daha da büyüttüğünü söylemektedir.[396]Dawkins'in evrende işleyen sistemi açıklamak için tanrı cevabını verenlere yönelik yaptığı eleştiri şöyledir: Evrenimizi meydana çıkaran neden olarak tanrıyı kabul etmenin, başlangıçta cevabını aramakta olduğumuz sorudan daha karmaşık ve büyük bir sorun ortaya çıkardığını ileri sürerek reddetmektedir.[397] Fakat Dawkins evrenimizdeki işleyen sistemi açıklayabilmek adına başlangıçta cevabını aradığımız sorudan daha karmaşık ve büyük açıklamalar isteyecek bir cevap veriyor "Çoklu evrenler ve sihirli sayılar."

Dawkins'in inançlıların üretmiş olduğu tanrı cevabını eleştirme gerekçesini düşündüğümüzde vermiş olduğu cevabın, eleştirisini yapmaya çalıştığı tanrı cevabından metafizik bir açıklama olması açısından farkının bulunmadığı rahatlıkla anlaşılacaktır. Yani Dawkins'e göre evrenimizdeki sistemli işleyişin sebebi olarak evrenimizden daha büyük açıklamaya ihtiyacı olan tanrı cevabına hayır! Daha büyük açıklama ihtiyacı olan çoklu evrenler fikrine evet! Takınılan bu tutum, tutarsızlık ve ideolojik düşüncelerle fikir yürütmenin bir göstergesi gibi durmaktadır.

---

[394] Kütük, Ateizm Yanılgısı, s.290.
[395] Flew, Yanılmışım Tanrı Varmış, s.115.
[396] Flew, Yanılmışım Tanrı Varmış, s.129.
[397] Dawkins, Tanrı Yanılgısı, s.120.

Bilimsel alanda gözden kaçırılmaması gereken önemli noktalardan bir tanesi de bilinen ve görünenden hareketle bilinmeyeni ve görünmeyeni açıklamaya çalışmaktır. İmdi hassas dengeler üzerine kurulmuş dünya sisteminin açıklaması için bilinmeyen evrenlerden bahsederek şans veya tesadüf cevaplarına sığınarak açıklamalarda bulunmak bilim sahasının değil inanç sahasının cevabı olarak durmaktadır.[398]

Dawkins'in inanç sahiplerini tembellikle suçlayıp, bulmuş oldukları her boşluğu tanrı cevabı ile doldurmalarını "boşluklar tanrısı" olarak ifade ettiği söylemiştik. İmdi bilimsel anlamda cevabını bulamadığı alanların sorularını şans, tesadüf ve büyük sayıların sihri ile cevaplamaya çalışan Dawkins "boşlukların şansı, tesadüfü ve büyük sayıları" meydana çıkarmaktadır.[399] Tanrı hakkında konuşulanları bilimsellikten uzak metafiziksel açıklamalar olarak gören ve eleştiren Dawkins'in, eleştirisini yaptığı alanın metoduyla kendi tezini temellendirmeye çalışması tam anlamıyla tutarsızlıktır.

Dawkins'in başlangıca yönelik bu açıklamalarını dikkate aldığımızda şu sonuçlar da ortaya çıkmaktadır: Öncelikle tanrının var olduğuna inanıyorum diyen bir kişi sadece sözel olarak bunu ifade etmemektedir. İnandığını ifade ettiği tanrının varlığı için evrenden hareketle yapmış olduğu gözlemler ve mantıksal akıl yürütmeler ile belirli kanıtlar oluşturmaktadırlar. Kanıtların ikna gücü tartışılabilir fakat tanrıya inandığını söyleyen kişilerin kanıt göstermeden bu inancı taşıdıklarını ifade etmesi var olan bir durumu gizlemeye çalışmaktan başka bir şey değildir. İnanan kişi tanrının varlığı hakkında ihtimallide olsa yapmış olduğu akılsal çıkarımlarla açıklama yapmaya çalıştığında bilimden uzaklaşsa da akılsal çıkarım noktasından uzaklaşmamaktadır. Dawkins ise çoklu evrenler üzerinden evreni var etmeye çalıştığında hem bilimden hem de akıl sahasından oldukça uzaklaşmış olmaktadır.

Bir an Dawkins' in yapmış olduğu çoklu evrenler düşüncesini kabul ettiğimizi farz edelim ve şu soruları soralım:

1-Büyük bir şans eseri hassas deneğeler üzerine inşa edilen evren sisteminde, geçen 15 milyar küsur yıl içerisinde var olan hassas dengeler niçin hiç bozulmadan kalabildi?

---

398 Kütük, Ateizm Yanılgısı, s.284.
399 Kütük, Ateizm Yanılgısı, s.89.

2-Şans eseri gerçekleşen bir olayın yine şans eseri bozulmaya uğraması bozulmadan kalabilmesinden daha ihtimalli değil midir?

3-Evrene hâkim olduğunu bildiğimiz fizik yasalarını hangi kuvvetler işletmektedir?

2.3.2.4.Evrimsel Sürecin Var Ettiği Tanrı Anlayışı

Dawkins'in tanrı fikrinin bir yanılgı olduğuna dair öne sürdüğü açıklaması şöyledir: Tasarımcı anlamda bir tanrı fikrinin olsa olsa doğal seçilim sürecinin işletmekte olduğu evrimsel hareketin son üyesi olarak ortaya çıkabileceğini, bu nedenle evreni ortaya çıkaracak gücün tanrı olamayacağını ve bu tanrı fikrinin bu sebeple yanılgı olduğunu ifade etmektedir.[400]

Dawkins'in tanrı söz konusunu olduğunda yapmakta olduğu en büyük hatalar bir tanesi zihninde bir tanrı tasavvur edip sonrada bu tanrı fikrine cevap bulmaya çalışmasıdır. Ele aldığı ve eleştirdiği tanrı fikrini var olan tanımları üzerinden incelememesi, aksine sahte tanrı fikirleri ortaya çıkararak bunlar üzerinden eleştiri ve açıklamalarda bulunması, Dawkins'in en temel hatalarından bir tanesidir. Tanrı, tanımı gereği başlangıcı ve sonu olmayandır. Aksini iddia etmek tanrı olma sıfatını zorunlu olarak ortadan kaldıracaktır. Başka bir etkinin sonucunda ortaya çıkan ürünün tanrı olamayacağı zaten ortadadır.

2.3.2.5.Nedensellik Zinciri Eleştirisi

Dawkins, evreni var eden nedeni açıklamak üzere oluşturulmuş nedensellik anlayışını eleştirmektedir. Nedensellik anlayışı sunu savunmaktadır. Var olan şeyler hiçlikten ortaya çıkamaz. Bunları ortaya çıkaracak bir ilk sebebe ihtiyaç vardır. Bu sebebin ise bir şeye bağlı olmadan her zaman orada var olması gerekir. İnançlı insanlar nedensellik zincirini tanrı cevabında bitirmeye çalışırlar. Tanrıyı nedensellik zincirinin başlangıcı olarak görebiliyorsan niçin aynı şeyi evren içinde

[400] Dawkins, Tanrı Yanılgısı, s.38.

düşünemiyoruz. Evren hep vardı, hayat her zaman vardı veya DNA ezeli olarak vardı cevaplarını niçin kabul etmeyiz. [401]

İkinci olarak nedensellik zincirini evrende değil de tanrıda durduran düşünce cevabını aradığı "Evren nasıl var oldu?" sorusundan daha karmaşık ve daha fazla açıklama isteyen bir cevap vermiş oldu "Tanrı". Bu cevap şunu ortaya çıkarmaktadır ki evrenin kendi kendine bu düzeni ortaya çıkaramayacağını düşünenler, evreni de meydana getirdiğini düşündükleri ve evrenden daha karmaşık varlık olan tanrının tasarımcısının kim olduğunu nasıl açıklamaktadırlar?[402] Bu sebeple Dawkins, bir milyar kere milyar ihtimaller içerisinde de olsa evrenin tesadüfler içerisinde ortaya çıkmasını, tanrının oluşması için aranacak ihtimallerden daha az olacağı için daha anlamlı ve ihtimalli bulduğunu ifade etmektedir.[403]

Nedensellik zincirinin tanrı fikrinde durdurulması gerçekten bir tembellik göstergesi midir? Yoksa nedensellik zincirini tanrıda durduranlar belirli açıklamalar yapmakta mıdırlar? Özellikle Big Bang teorisinin kabul görmesi ile beraber maddenin bir başlangıcının olması gerektiği ortaya çıkınca, her şeyin nihai sebebi olarak ezeli madde yani evren cevabı gücünü yitirmiş olmaktadır. Stephan Hawking bu konu hakkında şunları söylemektedir: Başlangıcı var olduğu düşünülen bir evren modeli için yaratıcı zekâ fikrinin kabul edilebilir olduğunu düşünebiliriz. Ancak başlangıcı ve sonu olmayan bir evren modeli için yaratıcı bir zekâya ihtiyaç var mıdır?[404]

Başlangıcı olan her şey onu var eden dışsal bir nedene ihtiyaç duymaktadır. Nedensellik zincirini hangi noktadan sürdürürsek sürdürelim bir şeye ihtiyaç duymadan başlangıçta hep var olan bir şey kabul etmek zorundayız. Aksi takdirde hiçlikten bir şeylerin ortaya çıktığını savunur oluruz ki bu bilimselliğinde metafiziğinde ötesinde bir cevap olur.[405] Bu sebeple evren hep vardı veya DNA hep vardı gibi bir açıklama başlangıç için cevap olma gücünü ciddi anlamda kaybedecektir.

İlk hareket ettirici düşüncesine dönersek şunu diyebiliriz ki sebepler zincirinin bir noktada durabilmesi için ilk sebebin diğer sebepler zincirinden farklı

[401] Dawkins, Kör Saatçi, s.172.
[402] Dawkins, Tanrı Yanılgısı, s.146.
[403] Dawkins, Tanrı Yanılgısı, s. 138.
[404] Flew, Yanılmışım Tanrı Varmış, s.129.
[405] Kütük, Ateizm Yanılgısı, s.253.

bir ontolojisinin bulunması gerekir.[406] Maddenin başlangıcının olduğu kabul edildiğinde sebepler zincirini madde cinsinden olmayan bir ontolojiye sahip varlık da durdurmamız gerekmektedir. Bu konuda Flew şunları söylemektedir: Ateist ve teistler bir konuda artık aynı düşünmektedirler. Bu ortak noktaları ise her hangi bir şeyin var olabilmesi için ondan daha önce var olan bir şey olmalıdır düşüncesidir. Bu başlangıçtan bu yana var olan şey nasıl oluştu sorusuna karşı ise cevapları 'O her zaman vardı.' açıklaması olmuştur. Tercihte bulunun tanrı veya evren biri her zaman vardı![407]

John C. Lennox'ın, var olan düzenli işleyişin sebebi olarak evren açıklamasına karşı yöneltmiş olduğu eleştiri şöyledir: Lennox, geçmişte insanların doğadaki birçok varlığa, nesneye veya hayvana tanrısal özellikler yükleyerek dünyayı çok tanrıcı bir yapıya çevirdiklerini vurgulamaktadır. Bu anlayışı geçmişte peygamber ve filozoflar eleştiriye tabi tutmuşlar ve dünyayı çok tanrıcılıktan temizlediklerini söylemektedir. Fakat şimdi sürecin tekrar geriye döndürüldüğünü ve ilk hareket ettirici ne veya kimdir? Sorusuna evren cevabı verenlerin madde ve enerjiye yaratıcı özellikler yükleyerek dünyayı tekrar çok tanrıcılığa döndürdüklerini vurgulamaktadır.[408]

Dawkins'in, tanrı evreni ortaya çıkaran yaratıcı güç ise tanrıyı ortaya çıkaran yaratıcı güç ne veya kimdir?[409] sorusunu ısrarla vurgulamaktadır. Görüldüğü gibi Dawkins'in zihninde bir şey tarafından ortaya çıkarılmış tanrı fikri bulunmaktadır. Bu anlayış ise vahye dayalı dinlerin ileri sürdüğü tanrı anlayışı ile uygunluk göstermemektedir. Dawkins'in tanrı algısı kadim topluluklardaki tanrı anlayışına daha uygun olduğu söylenebilir. Hayatın kaynağına yönelik sürdürülen nedensellik zincirini ister evrende isterse tanrıda durduralım sonuç olarak ortak bir nokta var ki oda ezeli olan bir şey kabul etmeden zincirin anlamlı bir noktada durdurulamayacağıdır. İmdi ezeli evren fikrini kabul eden bilinç, nasıl oluyor da ezeli tanrı fikrini anlaşılmaz ve kabul edilemez bulmaktadır. "Tanrıyı kim yarattı?" sorusu sorulabiliyorsa aynı mantıkla "Evreni kim yarattı?" sorusu da sorulabilmelidir.

---

406 Kütük, Ateizm Yanılgısı, s.263.
407 Flew, Yanılmışım Tanrı Varmış, s.154.
408 Lennox, Aramızda Kalsın Tanrı Var, ss.65-69.
409 Dawkins, Tanrı Yanılgısı, s.120.

Dawkins'e göre ilk neden için evrenin kendi kendisinin sebebi olma durumunu kabul etmediğimizde verilen tanrı cevabının başlangıçta cevabını aradığımız sorudan daha büyük bir açıklama sahası doğurduğunu "Tanrı nasıl kendi kendine oluştu?" öne sürmektedir. Gerçekten de tanrı cevabı bir açıklama olma gücüne sahip değil midir veya tanrı fikrine sarılanlar tembellik sonucunda mı bu düşünceyi var etmişlerdir? Tam da bu noktada sorulması gereken kritik bir soru vardır: Açıklaması aranan bir alan hakkında verilecek cevaplarda kişiler öncelikle neyi dikkate almalıdırlar? Basit olan açıklamayı mı? Daha fazla açıklama gücüne sahip olan açıklamayı mı? Aradığımız soru hakkında tatmin olabilmek için öncelikle bizlere doyurucu bir bilgi vermesi gerekmektedir. Basit ama daha az açıklama gücüne sahip olan cevabı kabul ederek şüphelerimizi ortadan kaldırmamak yerine, karmaşıkta olsa daha ayrıntılı olan açıklamayı kabul etmemiz beklenilen bir durumdur. Unutulmamalıdır ki aranan şey, basit açıklamaya ulaşmak değil detaylı açıklamaya ulaşmaktır. Yukarıda yazmış olduğumuz açıklamalara bir örnek vermek gerekirse John C. Lennox şöyle demektedir: Bir maddenin yere düştüğünü gördüğümüzde buna yer çekimin sebep olduğunu hemen herkes bilmektedir. Fakat bu düşme olayını Newton'un ortaya koyduğu yerçekimi yasasının formülasyonuna göre açıklamaya çalıştığımızda alanında uzman olanlar dışında ki kişiler için çok karmaşık ve anlaşılmaz gelecektir. Eğer bu tarz karşılaştığımız olayları gerçek açıklamasının karmaşık ve zor anlaşılıyor olması sebebiyle kabul etmeyerek reddetseydik bilimsel sahanın altını dinamitle doldurmuş oluruz.[410]

Bu konunun daha iyi anlaşılması için bir başka örnek vermek gerekirse: Basit bir kulübe gördüğümüzü düşünelim. Bu kulübenin nasıl var olduğuna yönelik yapılacak açıklamaların farklılaşmadan bir insan tarafından ortaya çıkarıldığı cevabımı alacağızdır. Fakat insanı dikkate aldığımızda 3,5 milyar harfin dizilimiyle oluşan insan genomunu, trilyonlarca bilgi içeren 20 trilyon hücre, hayatımızı sürdürebilmemiz için gereken uygun organlar, beş dakikada bir vücudun kanını temizleyen böbrekler, binlerce farklı kokuyu ayırt edebilen burun, binlerce farklı tadı ayıran dil, yüzlerce farklı frekanstaki sesleri duyabilen kulak, oldukça yüksek

[410] Lennox, Aramızda Kalsın Tanrı Var, s.246.

kalitede görebilen bir göz vb. organlar herhangi bir komut almadan kendiliğinden işlemektedir.[411]

Basit bir kulübenin nasıl oluştuğunu açıklamak için insan cevabı vermek, Dawkins'in mantığı ile bakarsak mümkün gözükmemektedir. Çünkü insan dediğimiz varlık, kulübeden çok daha karmaşık ve hassas sistemleri bulunan bir yapıya sahiptir. İmdi, herhangi bir soruya yönelik verilmekte olan cevabın, aranan sorudan daha karmaşık olduğu gerekçesiyle reddedilmesi gerçekleştirilirse, hemen hiçbir konu üzerinde konuşma imkânını elde edemeyiz. Burada ortaya çıkan durum ilk olarak sorduğumuz soruya verilen cevabın aramış olduğumuz sorudan daha karmaşık olduğudur. Anlaşılmaktadır ki herhangi bir soruya cevap olarak vereceğimiz şey sorduğumuz sorudan daha fazla açıklama isteyebilir ve daha karmaşık olabilir, fakat bu sebepten hareketle biz onu cevap olamaz, diye nitelendiremeyiz.

2.3.2.6.Tanrı Düşüncesi Bir Yanılsama mı?

Dawkins, beyinlerimizin çok yüksek bir benzetim yapabilme potansiyeline sahip olduğunu vurgulamaktadır. Bazen bir bulutta insana veya başka bir varlığa benzer görünen şekiller bazen rüzgârın çıkarmış olduğu seslerde sanki bizlere bir şeyler söyleyen anlamlı sesler bazen dumanlar içerisinde meydana gelen garip şekiller… İşte tüm saydıklarımız insan beyninin yüksek benzetme eğilimin tipik örnekleridir.[412] Bu benzetme işlemlerinin uyanık iken ve uyurken ki açıklamalarının ise farklı olduğunu söylemektedir. Uyurken gerçekleşen benzetmelerin rüya, uyanık iken ise genelde hayal veya sanrı olduğunu ifade eder. İnsanların kişisel olarak gördüklerini ya da duyduklarını iddia ettikleri durumları görmezden gelmek mümkündür fakat aynı şeyleri gördüğünü veya duyduğunu ifade eden kişilerin yaşamış oldukları durumları görmezlikten gelmek mümkün değildir. Dawkins beynin bu benzetim gücünün tanrı düşüncesinin ortaya çıkmasında da büyük rolünün olduğunu ifade etmektedir.[413]

Dawkins çocukların "hayali arkadaş" fenomeninden bahseder "Binker". Binker; çocukların hayallerinde yaratmış oldukları arkadaş olup, bu arkadaşın

---

411 Swinburne, Tanrı Var Mı? s.50.
412 Dawkins, Tanrı Yanılgısı, ss.90-91.
413 Dawkins, Tanrı Yanılgısı, s.93-94.

kendileri ile ilgilendiğini, ona dertlerini anlatıp rahatladığını ve onun varlığıyla kendini güvende hissettiği bir şey olduğundan bahseder. Bu hayali arkadaşın yetişkinlik çağında da terkedilmemesinin sonucu olarak hayali olmaktan çıkıp gerçekliğinin olduğunu düşünen insanlar topluluğunun olacağından bahsetmektedir. İşte çocukluktaki "hayali arkadaşın- binkerin" terkedilememesi tanrı fikrinin ortaya çıkmasının temel nedenidir. Bu açıklamalar dikkate alındığında tanrı, ontolojik olarak gerçekliği bulunan bir varlık olmayıp, çocukluktaki hayali koruyucu meleğimizin terkedilmemesi sonucu psikolojik bir duygudaşlığın sebebiyet verdiği gerçek olmayan bir varlık olarak ortaya çıkmaktadır.[414]

Hemen her şeyi evrimsel süreç ile açıklamaya çalışan Dawkins'in, tanrı fikrinin ilk kez nasıl ortaya çıkmış olabileceğine yönelik açıklamasında da aynı eğilimi sergilediğini görmekteyiz. Ona göre tanrı fikri, gerçekte nasıl ortaya çıkmış olduğu bilinmiyor olsa da evrimsel döngünün ürünü olan insanlar arasında mutasyonlar sonucunda ortaya çıkma durumunun ihtimaller içerisinde olduğunu vurgulamaktadır ve insanın bu fikre tarih boyunca bu kadar bağlı kalmasının nedeni olarak evrim cevabını veren Dawkins şöyle demektedir: Tanrı fikrinin hayatta kalmasının en önemli sebebi insana sağlamış olduğu psikolojik faydadır. Tanrı fikrinin varoluşumuz ve belirsizlikler noktasındaki sorularımıza vermiş olduğu anlamlı cevaplar onun yaşam kaynağını oluşturan sebeplerdir. Niçin buradayız? Ölüm bir son mu, yeni bir başlangıç mı? Adaletsizlik yapanlar bunun karşılını bulacak mı? vb. sorulara tanrı fikrinin sunmuş olduğu cevaplar, insan zihninde tanrı fikrinin uzun zamanlar boyunca kayrılarak gelmesini sağlamıştır.[415]

Bu açıklamalar dikkatle incelendiğinde görülmektedir ki insan, kendisini koruyacak, onun her şeye rağmen dinleyecek, ona güven verecek bir varlığı istemeye eğilimli bir yapıya sahip. Fıtratı gereği buna ihtiyaç duyan insanın eğilimi nereden gelmektedir. Zamanla karşılaşmış olduğu olayların sonucu onda oluşan bir durum mudur? Yoksa bir yaratıcı var ve bu eğilimle onu var ettiği için midir?

Dawkins'in açıklamalarını incelemeye aldığımızda Hristiyan kültürünün tanrı algısı ve eleştirisinin kendisinde de bir hayli etkili olduğu ve bu zeminde bir tanrı inancı ve eleştirisi yaptığı görülmektedir. Tanrıyı "hayali arkadaş" veya "baba" figürü olarak gören Dawkins'in ileri sürdüğü düşüncesinin izlerine Feurbach ve

[414] Dawkins, Tanrı Yanılgısı, ss.330-335.
[415] Dawkins, Gen Bencildir, s.213.

Freud da denk gelmekteyiz. Aradaki benzerliklerin anlaşılabilmesi için kısaca bu iki düşünürün fikirlerini açıklamakta yarar vardır. Feurbach şu görüşü ileri sürmektedir: Tanrı, insanın arzu ettiği, kendisinde bulunmasını istediği ama sınırlı yapısı gereği asla ulaşamadığı özellikleri, zihninde kurduğu hayali varlığa giydirmesi sonucu oluşmuştur.[416] Yani tanrı düşüncesi tam anlamıyla bir yanılsamadır. Freud'a göre ise tanrı: İnsanlığın çocukluk döneminde çektiği sıkıntılar, problemler ve acılar karşısında oluşturmuş olduğu güvenlik alanıdır.[417] Yine Freud'a göre tanrı fikri, çocuğu koruyan ve her türlü ihtiyacını karşılayan baba modelinin bir yansımasıdır.[418] Bu açıklamalar ile Dawkins'in öne sürdüğü açıklamalar arasındaki benzerlikleri görmek zor olmasa gerekir. Bu düşüncelerin doğumuna sebep olan en önemli etkenlerden bir tanesi Hristiyan inancının kabul ettiği tanrı tasavvurudur. Hristiyan inancındaki "baba" figürü, 'Tanrı insanı kendi suretinde yaratmıştır' ve 'Tanrının İsa bedeninde yeryüzüne inmesi ve insanları asli günahtan kurtarması' inançlarının varlığı kişileri bu tarzda bir tanrı tasavvuruna yönelten en önemli etkenlerdir. İmdi bir kültürün içerisinde şekillenmiş tanrı tasavvurunu eleştirmek tanrıya dair yapılmış diğer tasavvurların gücünü düşürmemektedir. Yapılar eleştiriler tanrının ontolojisinden öte tanrı düşüncesinin psikolojik ve sosyolojik etkenlerinin üzerine olduğu görülmektedir.

Yapılmış olan bu eleştirilerin karşı eleştirileri de bulunmaktadır. Bu noktada gözden kaçırılmaması gerekilen yer yapılan eleştiriler tanrının ontolojisine mi yoksa sosyoloji ve psikolojik yönüne mi denk geldiğidir. İmdi Feurbach'ın yansıtmacı tanrı anlayışına bakarsak burada iki durum ortaya çıkmaktadır. Birinci olarak onun yapmış olduğu eleştirilerin mitolojik tanrı tasavvurlarına uygun düştüğünü söyleyebiliriz. İkinci durum ise yapılan eleştirilerin İslam'ın tanrı fikri ile uyuşmazlığıdır. Örneğin, İslam'ın tanrı fikri ile Arabistan'daki bir kişinin idealleri arasındaki farkları düşünmek bu tanrı eleştirisinin zayıflığını bizlere kolayca gösterebilmektedir. [419]

Yine Freud'un düşüncesindeki baba figürünün tanrıya transfer edilmesi yönündeki eleştirisini dikkate aldığımızda karşı eleştiri olarak şunlar söylenebilir: Çocuğun yaptığı hatalar ve yaramazlıklar karşısında babasından gelecek tepkilere

[416] Aydın, Din Felsefesi, s.221.
[417] Aydın, Din Felsefesi, s.219.
[418] Topaloğlu, Teizm Ya Da Ateizm, s.64.
[419] Aydın, Din Felsefesi, s.222.

karşı korku ve rahatsızlık duyması bir şekilde babasının varlığından kurtulma, onun yok olmasını isteme duygusuna götürmektedir. Yaptığı hata ve kötü davranışlardan dolayı öte bir hayatta tanrı ile karşılaşmaktan korkan kişinin tanrının olmamasını arzulaması beklenilebilecek bir sonuçtur.[420] Bu sebeple de tanrı düşüncesini baba figürünün bir aktarımı olarak kabul edip tanrı düşüncesinin istek ve korkularından kurtulmaya çalışmasının bir sonucu olarak görülebilmektedir.

Yine insan doğasının eğilimine bakacak olursak ‘tanrı bir ihtiyacın ürünü müdür yoksa gerçekliği bulunan bir varlık mıdır?’ sorularını dikkate alırsak şunları söyleyebiliriz. Tarih boyunca insanların bir birinden farklı özelliklere sahip olmakla beraber bir tanrı fikrine sahip olduğunu görmekteyiz. Tüm zamanlarda ve mekânlarda bu ortak düşüncenin varlığı bunun ihtiyaç duygusundan çok bizzat tanrı tarafından insanın içerisine koyulan bir duygu olduğu düşüncesini daha fazla kuvvetlendirmektedir. Aklı başında hiç kimse gerçekte yok olduğunu düşündüğü bir varlığı hayali olarak var kabul edip onun gölgesinde kendini güvende hissedemez. Çocukluk döneminde sığınılan bu hayali arkadaşın yetişkinlikte terkedilmesi beklenirdi. Bazılarının bu duygu dünyasından kurtulamadığını dikkate alalım, yine de çoğunluğun bu duygu durumundan kendisini kurtarması gerekirdi ve bu konuda çoğunluğun azınlık olan düşünceyi etkisi altına alması beklenirdi. Fakat tarihi süreç bunun tam tersi bir gidişatın varlığını bizlere haber vermektedir. Bu mantıkla hareket edecek olursak tanrının varlığının insanın yapısından kaynaklı bir doğal ihtiyaç olmaktan çok, tanrının, yaratmış olduğu varlığa bırakmış olduğu bir duygu fikrini daha fazla desteklemektedir.

Tanrı fikrinin yaşanılan hayat içerisinde psikolojik yönden insana büyük yarar sağladığı yadsınamaz bir durumdur. Hayatın başlangıcı ve sonuna yönelik oluşturduğumuz sorularımıza anlamlı cevaplar vermesi ve insanı psikolojik olarak rahatlatması, tanrı fikrinin insanlar arasında tutulmamasının en büyük gerekçelerinden bir tanesidir. Tarih boyunca insan ırkının temel eğiliminin tanrısal bir yaşam üzerine olduğunu görmekteyiz. İnsanlık kolektif bilincinin[421] tanrı fikri

---

[420] Aydın, Din Felsefesi, s.221.

[421] Kolektif Bilinç: Emile Durkheim’e göre; Bireylerin hayatlarına eşlik eden ortak değerler, düşünceler, eylemler, duygular ve inançların oluşturduğu ortak akıl veya bilinç.(Bkz. Adil Çiftçi, **Din Sosyolojisine Giriş ya da Meleklere Ağıt**, Ankara Okulu Yayınları, 1. Basım, Ankara 2017, s.93). C.G. Jung’a göre ise kolektif bilinç; İnsan neslinin ortaya çıkarmış olduğu tarihi ve kültürel mirasın saklı kaldığı ortak akıl.(Bkz. Işık, Bir Felsefi Problem Olarak Vahiy Ve Mucize, ss.158-163.

üzerinde yoğunlaşması göz ardı edilecek bir durum değildir. Dawkins'in de savunmuş olduğu evrim teorisinin ortaya çıkmış olduğu günden bu ana kadar toplam insanlık nüfuzu içerisinde yaklaşık kaç insanın fikir değişikliğine sebep olduğunu sormak gerekir. Örneğin, Dawkins'in kendi açıklamasına göre kendisinin savunmuş olduğu ve kanıtlamaya çalıştığı tanrısız yaşam açıklamasına inanan sadece bir kişi olmuştur: "Douglas".

Burada vurgulamak istediğim nokta şurasıdır: Elbette uzun zamanlı bir fikrin yeni bir fikirden daha fazla kabul görmesi veya çok daha fazla inananının bulunması normaldir. Fakat tanrı fikrinin nasıl ortaya çıkmış olabileceğine yönelik yürütmüş olduğu ihtimalli düşüncesinde de ifade ettiği gibi "psikolojik fayda" nedenine indirgemesi hatalı bir çıkarımdır. İstisnalar dışarıda tutulursa hiçbir aklı başında kişi gerçekliğine yönelik bir kanıt veya akılsal bir çıkarım bulundurmadığı hayali bir varlığı sadece kendisini psikolojik olarak rahatlattığı için tarih boyunca zihninde ve sosyal hayatında tutmaz. Aksine tanrının kendilerinden yapmasını ve yapmamasını istediği şeylerin insan nefsine zor gelmesi ve cehennem kavramı gibi korkutucu etkenlerin bulunması insanların tanrı fikrinden kurtulmaları için iyi bir nedendir. Fakat tarihi süreç bizlere göstermektedir ki insanlığın ortak eğilimi bir birinden farklıda olsa da her dönemde genellikle tanrısal sistemde sabit kalmıştır.

Yukarıda yapmış olduğumuz bu açıklamaları bir örnekle detaylandırmaya çalışırsak doğan her yavru annesini aramakta, ona dokunup onda sükûnete ermekte, ondan beslenip onun yanında kendini güvende hissetmektedir. Bakılınca henüz psikolojik korku veya ihtiyaçların oluşmazdan evvelinde yavru bu eğilimlere sahip bir donanımdadır. Büyüdüğünde aynı eğilimi devam ettirmesi halinde, bunu yavrunun korku ve ihtiyaçlarına indirgemek gerçekliği ıskalamak olacaktır. İmdi aynı şeyi insan için düşündüğümüzde şunu söylemektedirler: Tanrının insanı yaratırken ona kendi ruhundan üflemesi sebebiyle insanın tanrıya eğilimli bir yapıda yaratıldığını savunmaktadırlar. Tarihi süreçte bu görüşü savunanlar da olmuştur. "İlk yaratma aşamasında insanın vücut yapısını şekillendirdi. Ayrıca kendi ruhundan ona üfledi"[422] İmam Maturidi'nin, kişi bir vahye muhatap olmasa da tanrıyı aklı ile

[422]Secde,32/9.

bulması zorunludur[423]anlayışı ile Aydınlanma çağının Deist tanrısı bu düşüncenin yansımalarıdır.

2.3.2.7.Politeizm ve Monoteizm Arasındaki Çıkmaz

Dawkins'in tanrı tasavvuru konusundaki bir başka düşüncesi ise şöyledir. Eğer kendisine ateist olup olmadığı sorulursa şöyle cevap verdiğini söylemektedir: "Zeus, Apollo, AmonRa, Mithras, Baal, Thor, Wotan, Altın Buzağı ve Uçan Spagetti Canavar'ı hesaba katarak, soruyu soran kişinin de bu tanrılara inanmadığı için bir ateist olduğuna dikkat çekmeyi eğlendirici bir taktik olarak görüyorum. Benim inanmadığım tanrıların sayısı, soruyu soranın inanmadığı tanrıların sayısından sadece bir tane fazladır.[424]Dawkins Ibn Warraq adlı kişiden bir alıntı yaparak şunu söyler: Tek tanrı inancı yeri geldiğinde bir tanrı daha eksiltilerek yerini ateizme bırakacaktır.[425]

Açıklamalardan da anlaşılacağı üzere Dawkins'in vermiş olduğu cevapta gözden kaçırdığı bir nokta bulunmaktadır. Şöyle ki, insan ırkı tarihi sürç boyunca birbirinden farklı özelliklerde olsa da yaratıcı bir Zekâ fikrine hep sahip olarak gelmiştir. Sergilenen bu eğilimlerde temelde ortak olan nokta ise, her şeyi ortaya çıkaracak yaratıcı bir Zekâ düşüncesidir. Her ne kadar tarihi süreçte tanrının farklı nesnelerle veya varlıklarla özdeşleştirilmesi gerçekleşse de, bir birinden farklı özellikler taşıyan tanrı tasavvurları oluşturmuş olsa da bu süreçte bir nokta asla terk edilmemiştir: İlk nedenin Zekâ sahibi bir varlık olma durumu. İmdi Dawkins'in zamanı geldiğinde kalan tek tanrının da yok olup ateizm inancının herkes tarafından kabul edileceğine yönelik taşımış olduğu inancı ile insanların farklı özelliklerde tanrı inançları benimseyip onun dışındaki tanrı düşüncelerini yok saymaları farklı şeylerdir.

Bu konuda örnek vermek gerekirse: İnsanlar önceleri çamaşırlarını elleriyle yıkıyorlardı. Zaman içerisinde insan aklının bilimsel sahada göstermiş olduğu gelişim sonucu ilk çamaşır makinesi elde edilmiştir. Fakat zaman geçtikçe insan

---

423 Evkuran, İslam Düşünce Geleneğinde Tanrı Tasavvuru, s.45.
424 Dawkins, Tanrı Yanılgısı, s.59.
425 Dawkins, Tanrı Yanılgısı, s.38.

aklının ortaya koymuş olduğu makine daha sağlam ve problemleri çözecek şekilde yeniden üretilmiştir. Böylece gelinen son noktadan geriye doğru bakıldığında bir birinden farklı ama temelde aynı amaç ile üretilmiş birçok çamaşır makinesi bulunmaktadır. İnsanların zamanla eski olanı terk edip yeni ama kendileri için daha kullanışlı olan makinayı seçme durumları aynısı ile tanrı düşüncesinin tarihi süreçte izlemiş olduğu serüvenle benzerlik göstermektedir. İnsan aklı ortak temelde bir tanrı fikrine sahip olsa da bunlar kültürden kültüre, insandan insana farklılıklar arz etmektedir. Karşılaşılan problemler karşısında açıklama gücü bulunan tanrı fikri ayakta kalabilirken açıklama gücünü yitiren tanrı tasavvuru ise bırakılmaktadır. İmdi örneğimize dönersek hiç kimse yeni model çamaşır makinesi tercih ederken makineye biçmiş olduğu özelliği bırakmamaktadır: Çamaşırları yıkamak. Fakat Dawkins'in yapmış olduğu şey bir açıklama yapmaktan veya kanıt üretmekten çok kelime oyununa başvurarak kafa karışıklığı yaratmaktan başka bir şey değildir.

2.3.2.8.Evrim Teorisi ve Tanrı

Dawkins'in tanrının yokluğu üzerine oluşturduğu delillerden bir tanesi de Evrim teorisidir. Varlıkların tek bir hamlede, değişim ve dönüşüm geçirmeden ortaya çıkarılma fikrini eleştiren Dawkins, bu konuda Darwin'in sunmuş olduğu birikimli seçilim anlayışının gerçek bir açıklama sunabildiğini ve tanrı olmadan da çeşitliliğin ortaya çıkarılabileceğini vurgulamaktadır. Dawkins'in tanrının yokluğu hakkında kullanmış olduğu en büyük savı da yine evrim teorisidir.

Bu giriş açıklamalarından sonra Dawkins'in tanrısız sistemi nasıl açıkladığına bir bakalım. Doğadaki varlıkların çeşitliliği, sahip oldukları organlar ve özellikler onların birer tasarım sonucunda ortaya çıktıklarını bizlere göstermektedir. Fakat Darwin'in evrim fikrini ortaya atmasıyla beraber tasarım fikri gücünü ciddi oranda kaybetmiştir. Darwin'in yapmış olduğu şey en genel anlamda tanrısız bir yaşamın açıklamasını sunuyor olmasıydır. Ona göre türsel çeşitliliğin ve gelişmiş organların açıklaması "birikimli seçilim" kavramında cevabını taşımaktadır. Karmaşık ve gelişmiş organların uzun zamanlar içerisinde küçük adımları takip ederek bir amipten bir insana uzanan yolculuğun mümkün olacağını vurgulamaktadır. Bu yolculuk esnasında ufak değişimlerle(mutasyon) türsel çeşitliliğin ve tasarlanmışçasına

izlenim uyandıran organların bugünkü haline gelmesi sağlanmış olacaktır. [426]Bu süreçte doğal çevreye uyum sağlayan güçlü türlerin varlığını devam ettirebilirken zayıf kalıp doğal çevreye uyum sağlayamayanların ise eleneceğini yani yok olacağını söylemektedir. Tüm bu işlemleri gerçekleştiren evrim mekanizmasının ise ileriyi görme, plan yapma ve belirli amaçları gerçekleştirme özelliğinin bulunmadığını ve bu sebeple evrimin kör bir saatçi olduğunu vurgulamaktadır.[427]

Dünyamızdaki türsel çeşitlilik ve kullanışlı organların varlığını açıklayan hiçbir teorinin doğal seçilim kadar başarılı olmadığını ifade eden Dawkins, doğal seçilimin bu konudaki tek anlamlı açıklama olduğunu savunmaktadır.[428] Dawkins, tanrının işin içinde bulunduğu yaratma anlayışını ise "Orta Doğulu çoban kabilesi tarafından bir şekilde benimsemiş olandır." diye tarif ederek bu tür inançların aksini ispat edemeyeceğimizi ve bu alana dair açıklamaların lüzumsuz olduğunu vurgulamaktadır. Tanrı'nın işin içerisinde bulunduğu bir evrim düşüncesinin, evrimin ana noktasını iptal ettiğini ve böyle bir evrimin artık evrim adını alamayacağını ifade etmektedir.[429]

Fakat birikimli seçilimin işleyebilmesi için bir noktadan başlaması gerekmektedir. Bu başlangıç noktası için Dawkins'in açıklaması şöyledir: "DNA ve protein temelli kopyalama makineleri birlikte kendiliklerinden rastlantı eseri var oldukları"[430] ve bunun ihtimalinin yaklaşık olarak "evrenin şu ana kadarki yaşını milyon kez katlasak bile olasılıksızlığın değişmeyeceğini… Bundan dolayı birikimli seçilim için tek adımlık bir şans olayının gerçekleştiğini ispatsız olarak kabul etme ihtiyacından kaçamayacağımızı"[431] söylemektedir.

Dawkins'in evrim teorisi üzerinden yaptığı diğer bir eleştiri ise şudur: Evrimsel süreçte mutasyonların gerçekleştiğini ve hatta evrimin işleyebilmesi için bu ufak mutasyonların bulunması gerektiğini vurgulayan Dawkins, bu durumu şöyle değerlendirmektedir: Evrimsel süreçte organlar ileri doğru anlamlı gelişmeler sağlasa da bu süreçte bazı kusurlu kopyalamalarda gerçekleştirmektedir. "Evrimsel geçmişleri varsa bekleyeceğiniz ve eğer tasarlanmışlarsa beklemeyeceğiniz şey, tam

---

[426] Dawkins, Kör Saatçi, s.292.
[427] Dawkins, Kör Saatçi, s.42.
[428] Dawkins, Kör Saatçi, s.364.
[429] Dawkins, Kör Saatçi, s.363.
[430] Dawkins, Kör Saatçi, s.178.
[431] Dawkins, Kör Saatçi, s.292.

da budur" diyen Dawkins, bu konuda; "gırtlak siniri", "sırt ağrısı", "fıtık", "sarkık rahim" [432] gibi durumların örnek teşkil ettiğini savunmaktadır.

Dawkins'in evrim konusundaki bir başka eleştirisi ise bu kadar canlı türünün ve sahip olduğu özelliklerin bir anda ortaya çıkamayacağını ifade etmesidir.[433]

Dawkins'in yapmış olduğu açıklamalarını inceleyecek olursak temel cümle olarak şunu söyleyebiliriz ki bu konuda yapılan en büyük hata işleyen bir mekanizmayı çözdüğümüzde bunun kendiliğinden bu halde işlediğini bizlere düşündürecek bir nedenin olmamasıdır. İmdi dünya hayatındaki canlılığın nasıl oluştuğunu evrim teorisiyle açıklamaya çalışan Dawkins'in buradan hareketle artık tanrıya ihtiyacın kalmadığını ileri sürmesi çok ciddi bir akıl yürütme hatası olarak karşımızda durmaktadır. Bugün hiç kimse bir saati, telefonu veya bilgisayarı çalıştıran mekanizmayı çözdüğünde bunların artık bir yapıcısının olmasına gerek kalmadığını savunma eğilimi göstermemektedir.[434] Fakat Dawkins, bir gerekçe dışında neredeyse gerekçe göstermeden canlılığın nasıl çeşitlendiğini açıklayarak artık tanrıya ihtiyacın kalmadığını savunmaktadır. Aslında bu durum onun ne kadar büyük bir tutku ile evrim teorisine sarıldığını ve hatta onu nasıl ideoloji haline getirdiğini bizlere göstermektedir. Dawkins'in bu konudaki tek gerekçesi tanrısal yaratmayı düşündüğümüzde evrimsel sistemde niçin kusurlu kopyalama işlemlerinin meydana geldiğinin açıklamasız kalacağıdır. Ona göre tanrısal tasarım ile tasarlanmış bir sistemde her şeyin kusursuz bir şekilde ilerlemesi gerekmektedir, oysaki evrimsel süreçten de bilindiği kadarıyla kusurlu kopyalamalar gerçekleşmektedir.[435]

Evrim teorisinin[436] ortaya çıkması ile birlikte artık tanrıya ihtiyacın kalmadığını savunan Dawkins'in aksine, evrim fikrini tanrının yaratma yöntemi olarak kabul eden düşünürlerde bulunmaktadır. Her ne kadar bugünkü gibi sistemli

---

[432] Dawkins, Tanrı Yanılgısı, s.133.
[433] Dawkins, Tanrı Yanılgısı, s.121.
[434] Lennox, Aramızda Kalsın Tanrı Var, s.120.
[435] Dawkins, Tanrı Yanılgısı, s.133.
[436] Evrim teorisini farklı şekillerde yorumlayanlarda bulunmaktadır. "Darwin'in Tanrısı" adlı eserinde Cornelius G. Hunter özetle şunları söylemektedir. Kötülük probleminin varlığı, DNA sisteminde meydana gelen yanlış kopyalamalar ile tasarımcı bir tanrı fikri nasıl uzlaşabilir. Ortaya çıkan bu tutarsızlıklar, kişilerin tanrı düşüncesinden uzaklaşmalarına sebebiyet vermektedir. Darwin böyle bir dönemde, tanrıyı tüm bu olumsuzluklardan kurtarabilmek adına, evrenimizdeki işleyen bütün sistemi doğal yasalara bağlamaya çalışmaktadır. Böylece tanrı, evrende meydana gelen kötülük ve hataların sebebi olarak görülmeyecektir. Darwinin amacı evrim üzerinden bir tanrısızlık inşa etmek olmayıp, aksine tanrı düşüncesini problemler karşısında kuvvetli hale getirebilmek için deist bir düşünce ortaya koymak olarak görebiliriz. (Bkz. Cornelius G. Hunter, **Darwinin Tanrı'sı**, Gelenek Yayıncılık, çev. Orhan Düz, Birinci Basım, Haziran 2003).

bir açıklama gücüne sahip olmasa da İslam kültüründeki düşünürlerin evrim teorisini(tekâmül) kabul ettiğini ve bunun kabulünün asla bu kişilerin tanrı düşüncesini ortadan kaldırmadığını vurgulamak gerekmektedir. İslam kültüründe bu konuda açıklaması bulunan ilk kişi Nazzam'dır.[437]

Evrim düşüncesini kabul eden bir diğer İslam düşünürü ise Nazzam'ın öğrencisi olan El-Cahız'dır.(786-869) Cahız, evrim düşüncesinin kurucu babası olarak bilinen Charles Darwin'den bin yıl önce evrime dair düşüncelerini Kitabül-Hayavan'da ortaya koymuştur. Cahız bu konuda şunları söylemektedir: Hayvanlar hayatta kalabilmek, başka hayvanların tehlikelerinden korunabilmek, türlerini devam ettirebilmek ve var olan kaynakları kullanma noktasında diğer hayvanlarla sürekli olarak mücadele hailinde yaşarlar. Hayvanların yaşamış olduğu doğal çevreye uyum sağlayıp yaşamlarını sürdürebilmeleri adına yeni özellikler edindiği ve bu değişimlerle yeni türlerin ortaya çıktığını savunmaktadır.[438] Tüm mücadelelere rağmen hayatta kalmayı başaran türler bu özelliklerini kendilerinden sonra gelen yavrularına miras olarak devrettiğinden bahseder. Yine bu konuda İslam kültüründe yetişmiş olan Mevlana Celalettin Rumi'nin: Önceleri cansızdım ölüm geldi ve öldüm sonra bitki olarak can buldum; bitki iken öldüm ve hayvan olarak can buldum; hayvan iken öldüm ve insan olarak can buldum.[439]

İslam kültüründe Nazzam, Cahız, Mevlana dışında evrim teorisi hakkında görüş ortaya koyan başka düşünürlerde bulunmaktadır. Biruni, İbn Tufeyl ve Erzurumlu İbrahim Hakkı bu konuda akla gelen ilk kişilerdir. Görüldüğü üzere Darwin'den uzun zaman önce evrim teorisi hakkında düşünceler ortaya koymuş olan İslam kültürü bu düşüncenin tanrının varlığını tehdit edecek hatta onun varlığını ortadan kaldıracak bir unsur olarak görmemiş, aksine tanrının canlılığı ortaya çıkaran mekanizması olarak ele almışlardır. Akıllı bir varlık olarak tanımlanan tanrının sebep sonuç ilişkisi kurmadan bir anda varlığı ortaya çıkarmasını beklemek yaratma düşüncesinin mantığına ters bir anlayıştır. Yaratmanın, ortaya çıkmanın bir süreç içerisinde meydana geldiğini Kuranın kendisi beyan etmektedir.[440]

---

[437] Mehmet Bayraktar, **Cahız ve Biyolojik Evrimciliğin Doğuşu**, çev. Mehmet Vural, Kelam Araştırmaları 10:1(2012), s.117.

[438] Bayraktar, Cahız ve Biyolojik Evrimciliğin Doğuşu, s.120.

[439]https://t24.com.tr/yazarlar/tayfur-atay/İslamiyet-te-evrim,21853.

[440] " O(Tanrı)herhangi bir şeyin olmasını dilerse ona sadece "Ol!" der ve o şey de oluş sürecine girer." Bakara,2/117.

Dawkins'in evrim teorisi[441] üzerinden tanrıya yönlendirmiş olduğu sorusuna birkaç açıdan cevap verilebilir. Yapılan açıklamaları daha iyi anlaya bilmek adına Dawkins'in DNA sisteminde gerçekleşen hatalı kopyalamalar hakkındaki şu görüşünü bilmekte yarar vardır. Dawkins: "Evrimi olası kılan şey de(DNA'nın yapmış olduğu)bu hatalardır."[442] der. Bunlardan ilki tanrının her şeyi belirli bir süreç içerisinde meydana çıkarma metoduyla yaratmayı tercih etmesidir. Bu yaratma yöntemini doğanın her parçasında bulmanız mümkündür. Bir tohumun gelişerek fidan oluşu, bir yavrunun hamilelik süresinden sonra doğuşu, meyvenin oluşumu vb. her şey bizlere bu gerçeği göstermektedir. İmdi her şeyi bir süreç içerisinde ortaya çıkarmayı tasarlayan tanrının milyon kopyalamada bir kusurlu aktarımla yeni türlerin oluşması için zemin hazırlaması beklenilecek bir durumdur. Sebep ve sonuçsuz hareket etmeyen tanrının, sebepler zincirini bu temelde kurmasında şaşılacak bir durum yoktur. Dikkatle bakıldığında tanrının belirli bir ölçüde yaratmasını gerçekleştirdiği görülmektedir.[443]

Tanrının her şeye gücünün yetiyor olmasıyla, niçin her şeyi bir anda ortaya çıkarmıyor oluşu arasında çelişki kurmaya çalışanların temelde gözden kaçırdıkları ciddi bir nokta vardır. Tanrı'nın her şeye gücü yetmesi sebebiyle istediği her şeyi yapmaya kalkışması onu tanrı değil zorba bir varlık durumuna düşürürdü. Her şeye gücünün yeter durumda olması tanrı'nın gelişi güzel davranmasına fırsatı vermez, zaten öyle davransaydı tanrı sıfatını kazanamaz olacaktı. Unutulmamalıdır ki tanrının bir sıfatı her şeye güç yetiren ise diğer bir sıfatı ise adaletli olmasıdır. Tanrının tek tek sıfatlarını alıp olaylar üzerinde incelemeye çalışmak vurgulamaya çalıştığımız noktadır. Oysaki tanrının bir sıfatının diğer sıfatını zorunlu olarak kısıtlayacağı gözden kaçırılmıştır. Açıklamaya çalıştığımız konu hakkında düşünceleri bulunan

[441] Darwinin ileri sürdüğü evrim teorisi hakkında bir başka farklı açıklama ise Jeremy Rıfkın'a aittir. Rıfkın "Darwinin Çöküşü " adlı eserinde özetle şunları söylemektedir. Darwinin ileri sürdüğü evrim fikrinin temel amacı, tanrısız bir sistemin varlığını ortaya çıkarmak değildir. Temel amaç, İngilizlerin Sanayi İnkılabı ile birlikte ortaya çıkan endüstri pazarında, sömürü anlayışlarına tanrısal gerekçeler bulmaktan başka bir şey değildir. Darwin doğada işleyen sistemin güçlü olanı yaşattığını, fakat zayıf olanları ise öldürdüğünü savunmaktadır. Böylelikle İngilizlerin yapacakları sömürü sistemlerine tanrısal bir gerekçe bulmuş olacaklardı. Yani yapılan sömürüler gaddarca ve zalimce şeyler olmayıp, esasında tanrının evrenin içerisine yerleştirdiği doğal bir sistemdir. Kim bu sisteme uygun hareket ederse o yaşayacaktır. Kim de bu kuralı dikkate almazsa yok olacaktır.(Bkz.Jeremy Rıfkın, **Darwin'in Çöküşü**, Ufuk Kitapları, çev. Ali Köse, Bilim Dizisi 1, İstanbul 2001).
[442] Dawkins, Gen Bencildir, s.40.
[443] "Biz her şeyi bir ölçüye göre yarattık" Kamer,54/49.

İbn Rüşt'e göre Tanrı: "Faili muhtar"[444] değil, "Mucibunbi'z- zat"[445] olandır düşüncesi ile Richard Swinburne'ün "Tanrı, mantıksal olarak olası olmayan (kendi içinde çelişki içeren) şeyi yapamaz" [446]görüşü büyük oranda aynı noktaya yönelik yapılmış açıklamalardır.

Evrim düşüncesinde ele alınması gereken bir başka nokta ise kör saatçinin nasıl olup da milyonda bir gerçekleşen kopyalama hatalarında her defasında türün gelişimi yönünde ilerleme kaydediyor oluşudur. Elimizdeki ilk hücreyi düşündüğümüzde bu ilksel varlıktan insan dediğimiz karmaşık varlığa uzanan yolculukta milyonda bir gerçekleşen mutasyonların çoğunlukla türün gelişimi yönünde kopyalama hatası yapıyor oluşu gerçekten sorgulanması gereken bir noktadır. Kör saatçiyi düşündüğümüzde meydana gelen bu kopyalamalar sebebiyle türsel ilerlemeden çok, türün sabit kalması veya yokluğa karışması daha fazla beklenilen bir durum olarak gözükmektedir. Bu açıklamayı yapıyor oluşumuzun sebebi henüz elimizde milyarlarca türün bulunmuyor oluşudur. Bu sebeple yapılacak kopyalama hataları, türün küçük adımlarla ileriye doğru gitmesinden çok, henüz farklı türlerin oluşmasından evvel yok olmasına sebebiyet verecek bir durum oluşudur. Ortaya koyduğumuz bu sebeplerden hareketle basit haldeki ilk hücreden insan dediğimiz karmaşık varlığa doğru gerçekleşen evrim sürecinde kör bir saatçi fikri yerine ileriyi yönelik hedefleri bulunan bir saatçinin var olma durumunu daha fazla destekliyor gözükmektedir.

Dawkins'in her şeyin ilkel bir hücreden doğal seçilim yoluyla evrimleştiği fikrine karşılık olarak John C. Lennox, Jacques Monad'dan yapmış olduğu şu alıntı ile eleştiride bulunmaktadır: Varlığı üzerine konuşulan ilk hücrenin hangi özelliklere sahip olduğunu bilemiyoruz. Bilinen en sabit hücrenin bakteri hücresi olduğunu ve bu hücrenin kimyasal özelliklerinin diğer hücrelerin ki ile aynı özelliğe sahip olduğunu, bu sebeple ilk hücrenin ilkel olmadığını ve bu konu hakkındaki kanaatin yanlış bir varsayım olduğunu ifade etmektedir.[447]Dawkins'de hücrelerin bütün varlıklarda aynı özelliğe sahip olduğunu fakat dizilişlerinin farklı olduğunu

---

[444] Faili muhtar: İstediğini yapmakta özgür olan, başına buyruk hareket eden.(Bkz. İbn Rüşd, **Felsefe-Din İlişkileri Faslu'lmakal- el Keşf an minhaci'l-edille**, Haz. Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, 9. Baskı, İstanbul 2017, s.34).
[445] Mucibunbi'z- zat: Serbest ve istediği gibi hareket edemeyen.(Bkz. Rüşd, Felsefe-Din İlişkileri Faslu'lmakal- el Keşf an minhaci'l-edille, s.34).
[446] Swinburne, Tanrı Var Mı? s.7.
[447] Lennox, Aramızda Kalsın Tanrı Var, s.168.

söylemektedir.[448] Yapılan açıklamalardan hareketle şunu ileri sürebiliriz ki; bilebildiğimiz ilk hücrenin basit olmayıp insan hücreleriyle aynı özellikleri taşıyor olması ve meydana gelen mutasyonların küçük adımlarla da olsa ileriye doğru gitmesi bilinçsiz bir evrimsel süreçten öte bilinçli bir evrim anlayışını kuvvetlendirmektedir.

Dawkins'in tanrının işin içerisinde bulunduğu evrim anlayışını kabul etmeyip, bunun evrim düşüncesini iptal edeceğine yönelik düşüncesi ise anlaşılması zor bir açıklamadır. Kendisinin savunmuş olduğu tanrısız evren açıklamasına bağlı kalarak tanrısız evrim anlayışını savunması anlaşılabilir bir durumdur. Fakat tanrının olayın içinde bulunduğu bir evrim fikri hiçte evrim anlayışının temel düşüncesini iptal etmemektedir. Aksine bu düşünce evrimsel süreçteki bazı boşlukları doldurma gücüne sahiptir. Örneğin bilincin ve ahlakın oluşması ile mutasyonların düzenli olarak türün gelişimi yönünde ilerlemesi tanrının dâhil olduğu evrim düşüncesinde çok daha makul hale gelen konulardır. Bu açıklamalarımız Nazzam'ın ileri sürmüş olduğu Kumun teorisiyle[449] uygunluk gösterir.

Bu konuyu daha net ortaya koyabilmek adına bir örnek vermek gerekirse, tabiata baktığımızda hemen hiçbir şey bir anda meydana çıkmaz. Tüm var olanlar belirli süreçlerden geçerek asli durumlarına kavuşurlar. Bir insan veya hayvan bir meni 'den süreç içerisinde şekil alarak asli durumunu kazanır ve bir tohum zamanla meyve veren bir ağaca dönüşür. Görüldüğü gibi sistem, birbiri içerisine kodlanmış bilgilerin ve amaçların uygun zaman ve mekân sağlandığında kendisini var olan durumdan dışarı atarak asli yapısına doğru yolculuğunu başlatması üzerine kurulu bir görünümdedir. Bu açıklama ileriye doğru kör saatçi anlayışını değil tasarımcı bir saatçi fikrini kuvvetlendiren bir yapıya sahiptir.

Görüldüğü gibi mekanizmanın çözülmesi ve anlaşılmasının o mekanizmayı var edenin varlığını yok saymamızı gerektirmediğini, evrim sürecini dikkate aldığımızda bunun tanrının yaratma yöntemi olması yönünde hiçbir engelin

---

[448] Dawkins, Gen Bencildir, s.46.

[449]Kumun Teorisi: Tanrı, varlığa çıkaracak olduğu bazı şeyleri, diğer bazı şeylerin içerisine yerleştirerek, uygun zamanın oluşmasıyla varlık sahasına çıkmalarını murat etmiştir. Bu sebeple tanrı, var olan canlıları tek tek yaratmamış, var kıldığı bir canlıdan zaman içerisinde diğerlerini varlık sahasına çıkarmıştır. Yani yaratılış itibariyle her şey tek seferde yaratılmış fakat varlık sahasına çıkma noktasında öncelik ve sonralık durumu gerçekleşmiştir.(Bkz. Orhan Şener Koloğlu, **İbn Hazm'da Kümun ve Yaratma**, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt. 17, sayı:1, 2008). (Bkz. Ramazan Altıntaş, Kelam El Kitabı, s.78).

bulunmadığını aksine tanrı ile var olan evrimin, tanrısız evrim açıklamalarındaki bazı açmazları cevaplama gücüne sahip olduğunu ortaya koymaya çalıştık. Evrimin tanrı düşüncesini dışlamadığını savunan J. Lacan'ın bu konu hakkındaki düşünceleri şöyledir: Darwin'in ortaya koyduğu evrim teorisi evrendeki neden anlayışını ortadan kaldırmamış aksine Darwin evrim teorisiyle biyoloji alanında işleyen doğal bir sürecinin varlığını ortaya çıkarmıştır.

2.3.2.9.Antropomorfik Tanrı Tasavvurunun Eleştirisi

Richard Dawkins'in tanrı konusundaki bir başka eleştirisi ise Albert Einstein'dan alıntıladığı " İnsan suretinde bir Tanrı hayal etmeye çalışmam"[450]veya "İnsan suretinde bir Tanrı fikri bana oldukça yabancı ve hatta saçma gelir"[451]düşüncesi olmuştur. Görüldüğü gibi Dawkins, antropomorfik tanrı düşüncesine karşı bir tutuma sahiptir. Dawkins'in insan biçimci tanrı tasavvuruna sahip bir kültür içerisinde bulunduğu düşünüldüğünde, bu tanrı tasavvuru ile çatışmaya girmiş olması beklenilebilir bir durumdur.

Fakat burada gözden kaçırılmaması gereken nokta şudur: Çeşitli toplumlarda birbirinden farklı tanrı tasavvurlarına rastlanmaktadır. Bu durum bizlere şunu göstermektedir ki tanrı-insan ilişkisinin sağlıklı bir zeminde yürütülmesi ancak ve ancak tanrının içinde yaşanılan kültürün zihin dünyasına, sorularına ve problemlerine cevap verecek şekilde sıfatlarla donatılması ile mümkün olmaktadır. Aksi takdirde varlığı kabul edilen bir tanrı ile sıcak bir ilişki kurma şansı kalmamaktadır. Sıfatları bulunmayan bir tanrı ile iletişime geçmek ise mümkün olmamaktadır.[452]

Tanrı her ne kadar ulu ve yüce bir varlık olsa da hitap etmiş olduğu topluluk bu yüceliğe sahip olmadığından bazı analojik anlatımlarla tanrı-insan ilişkisini sıcak bir zemine çekmeye çalışmak makul bir gerekçe olarak kabul edilebilir. İnsan biçimci tanrı anlayışlarının dışında tanrının ezeli ve ebedi olduğu, doğmadığı ve doğrulmadığı ve onun eşi ve benzerinin bulunmadığı[453] noktasındaki tanımlamalar tanrının eşsiz oluşunun net göstergeleridir. "Din dilini" anlayamamak ve zihinlerde

---

[450] Dawkins, Tanrı Yanılgısı, s.19.
[451] Dawkins, Tanrı Yanılgısı, s.24.
[452] Özcan, Epistemolojik Açıdan İman, , S.94.
[453] İhlas suresi: De ki: O Allah'tır, tektir. Allah her vasfı ile mükemmel, her türlü ihtiyaçtan münezzehtir. O ne doğurmuş, ne de doğmuştur. O'nun hiçbir dengi, eşi, benzeri yoktur.

makulleştirememek temsili anlatım olan insanbiçimci tanrı anlayışını, tanrının gerçek bir yapısı olarak görmeyi meydana getirdiği ortadadır. Eğer gerçekliği düşünülürse insan biçimindeki bir tanrı anlayışını gerçek tanrı için reddetmek zaten yapılması gereken bir davranıştır.

2.3.2.10.Tanrı Tasavvurlarının Karşılaştırılması

Dawkins tanrı tasavvurları noktasında bir kıyaslama yaparak Aydınlanma döneminin deist tanrısının dinlerin ortaya koyduğu tanrı düşüncesinden kat be kat daha makul olduğunu vurgulamaktadır. Ona göre dinlerin tanrısı "korkunç, kötü huylu, acımasız, kindar, kıskanç, dar kafalı, bağışlama bilmez," bir özelliğe sahiptir. [454] Fakat "Deist Tanrı kesinlikle İncil canavarının ötesine geçen bir düzelmedir"[455]Yine fizikçilerin hayali(deist) veya panteist tanrı düşüncelerinin dinlerin kötü sıfatlara sahip tanrı fikrinden " birkaç ışık yılı uzakta" olduğunu savunmaktadır.[456] Dawkins her ne kadar deist ve panteist tanrı düşüncesini dinlerin tanrı düşüncesinden çok daha iyi bulsa da onun tanrı hakkındaki düşüncesi nettir: " Her türlü Tanrı Varsayımı gereksizdir"[457] der.

Tanrı inancının insanlıkla yaşıt olduğunu ifade ederek yaratıcının eserine attığı bir imza olarak algılanabileceğini ifade eden David Hume, zaman içerisinde gelişen dinlerin tanrı tasavvurlarını ciddi eleştiriye tabi tutar. Bu konuda Hume'un görüşü şöyledir: Zaman içerisinde tanrıya verilen sıfatların içeriğine baktığımızda ahlaklı, adaletli, merhametli bir insana dahi yakıştıramayacağımız sıfatlarla donatıldığını görmekteyiz,[458] der.

Hume ve Dawkins'in tanrıya bakışları arasındaki benzerlikleri görmemek mümkün değildir. Fakat Dawkins olayı bir adım daha ileri taşıyarak bütün tanrı tasavvurlarının gereksiz olduğunu ifade eder. Hristiyan kültürdeki tanrı inancının ve buna bağlı olarak gelişen kilise anlayışının tarih içerisindeki insanlara yönelik yaptırımları göz önünde bulundurulduğunda, Hristiyan kültürünün insan biçimci tanrı düşüncesine karşı başlatmış olduğu savaşı ve devamında oluşturduğu Deist tanrı

---

454 Dawkins, Tanrı Yanılgısı, s.37.
455 Dawkins, Tanrı Yanılgısı, s.52.
456 Dawkins, Tanrı Yanılgısı, s.28.
457 Dawkins, Tanrı Yanılgısı, s.52.
458 İmamoğlu, Tanrının Doğası ve Mucizenin İmkânı, s.50-51.

fikrini bu arka plan dikkate alındığında makul olarak görmek mümkündür. Hristiyan kültürün içerisinde oluşan tanrı fikri ile hesaplaşıp özgürlüğe açılan kapıyı açmaları dikkatlice incelendiğinde ontolojik bir zeminde hesaplaşma olmayıp, aksine sosyolojik ve psikolojik bir zeminde hesaplaşmanın görüntüsüdür. Dinlerin tanrı düşüncesinde kurtulmaya çalışmalarının geçmiş yaşantılardan hareketle oluşturulan tepkisel bir hareket olduğu anlaşılacaktır. Hristiyan kültürde yetişen Dawkins'in bu mirası alıp devam ettirildiği görülmektedir. Şuana kadar incelemeye çalıştığımız fikirlerini dikkate aldığımızda Dawkins'in yeni bir şey üretmediğini aksine var olan mirası biraz süsleyip tekrardan önümüze yeni bir şeymiş gibi koymaya çalıştığı görülmektedir.

2.3.2.11.Richard Dawkins ile Ben Stein Arasında Geçen Söyleşi

Richard Dawkins'in tanrı fikri üzerindeki düşünceleri noktasında 2008 yılında yönetmen Ben Stein ile gerçekleştirmiş olduğu söyleşinin incelenmesi önemli bir yere sahiptir. Dawkins'in bu söyleşideki açıklamalarını dikkatlice incelediğimizde onun bilinçaltında nasıl bir hesaplaşma yaşadığını daha net görme imkânına sahip olacağımız düşünüyorum. Aynı zamanda gerçekleştirilen bu söyleşi Dawkins'in tanrı hakkındaki düşüncelerini de bir özetini eksikte olsa bizlere vermektedir. Söyleşi sorgulayıcı rolündeki Stein tarafından şu soruyla başlatılır:

Sorgulayan Kişi, Dawkins'in yazmış olduğu(Tanrı Yanılgısı) kitabını kastederek, bu kitabınız da, tanrı düşüncesinin psikolojik rahatsızlığı bulunan ve bu sebeple aklını doğru kullanamayan insanların ortaya çıkardığı rahatsızlık verici bir fikir olduğunu ifade etmişsiz bu doğru mu?

Dawkins, bu açıklamadan memnun kalmamış olmalıdır ki Dawkins, daha iyi bir açıklama yaptığını söyler ve ekler: tanrının rahatsız edici bir fikirden çok daha fazlası olduğunu; acımasız, gaddar, adaletsiz özelliklerinin bulunduğunu ifade etmektedir. Tanrı hakkında ortaya koyduğu bu özelliklerin erdemli bir insanın kat be kat altında özelliklerle donatıldığını görmekteyiz.[459] Dawkins'in tanrı söz konusu

[459] Dawkins, Tanrı Yanılgısı, s.37.

olduğunda ki tutumu hep bu eğilimdedir; aşağılayıcı, alaycı, acımasız ve sert bir dil kullanmaktır.[460]

Sorgulayan Kişi, Dawkins'in vermiş olduğu cevaptan rahatsızlık duymuş olacak ki ona şu karşı çıkıştı bulunur: İnsanların inanmış olduğu merhametli, affedici, adaletli, cömert vb. özelliklere sahip tanrı inancını niçin ellerinden almaya çalışmaktasınız?

Dawkins, yapılan bu açıklamaya katılmadığını, yapmış olduğu şeyin sadece herkesin okuyabileceği bir kitap olduğunu, aynı zamanda insanlığın özgürlüğüne kavuşması için tanrı fikrinden kurtulması gerektiğine inandığını söylemektedir. Görüldüğü gibi Dawkins, insan özgürlüğü için tanrının varlığını tehdit olarak görmektedir. Bu düşüncenin izlerine Hristiyan inancında rastlamaktayız. Özellikle Hristiyanlıktaki asli günah anlayışının varlığı ve bu anlayışa paralel olarak oluşturulan: Eğer tanrı varsa insan özgür değildir, bu sebeple insanın özgürlüğü için tanrıdan kurtulmak gerekmektedir[461] düşüncesiyle aynı anlayıştır. Tanrı fikrinden kurtulan kişilerden birçok mektup aldığını ve bu mektuplarda tanrı fikrinden kurtulan kişilerin rahatladıklarını ve kendilerini özgür hissettiklerini savunmaktadır. Asli günah anlayışının ortaya çıkardığı kaderci görüşün özgür olma durumunu kısıtladığı doğrudur fakat her doğan çocuğun günahsız olduğunu kabul eden ve kişinin kaderinin kendi tercihlerine bağlı kalarak oluşacağını[462] savunan İslam dininin insanın özgürlüğünü kısıtladığı düşünülemez. Tanrı, kulun iyiliği için bazı şeyleri emreder fakat bu konuda kişiyi özgür bırakır; dilerse bu kurallara uyar dilerse uymaz. Özgürlük seçenek kalmadığı ortamda kaybolur. Fakat insan yaşamını sürdürürken birçok seçenek arasından kendi iradesiyle tercihlerde bulunarak hareket etmektedir. Bu sebeple tanrı düşüncesi varlığı özgür iradenin yokluğunu meydana getirmez.

Sorgulayan Kişi, yapılan genellemelerden rahatsızlık duymuş olmalı ki Dawkins'e dünya üzerinde 8 milyardan fazla insanın bulunduğunu, bu sebeple bu zamana kadar bu konu hakkında kaç tane mektup aldığını sormaktadır.

Dawkins'in vermiş olduğu cevap ise pek çok olduğudur. Dawkins'in pek çok mektup aldığına şüphe yok fakat dünya nüfuzu içerisindeki inanç sahiplerinin varlığı

---

[460] Dawkins'in tanrı bahse konu edildiğinde kullandığı üslubu ve sergilediği tutum dolayısı ile yeni ateizm'in izlerini taşıdığını görmek zor olmamaktadır. Yeni ateizm'de tanrı, din vb. inanç sahası konularında alaycı ve aşağılayıcı bir tutum sergilemektedir.(Bkz. Bilgili, Bilim Ne Değildir, s. 46).
[461] Topaloğlu, Teizm Ya Da Ateizm, s.68.
[462] "Biz her insanın kaderini kendi çabasına bağlı kıldık" İsra,17/13.

dikkate alındığında gelen mektupların içeriklerinden hareketle genellemelerde bulunması hata olmaktadır. Bugün ateizm inancını taşıdığını ifade eden kişilerin bazı sayfalarda tanrı, din, inanç konuları hakkında ağza alınmayacak sözler söylemesi ve temelde ateizm inançlarını temellendirdiği noktaları dikkate alındığında yeterli bir bilgisinin dahi olmadığı ortaya çıkan bu kişilerden hareketle bir ateizm genellemesinde bulunmak hata olacaktır. Aynı sayfalarda inançlılar içinde durumun farklı olmadığı ortadadır. Fakat bir bilim insanın akademi ile ilgisi bulunmayan kişilerin zihnine benzerlik gösteren bir yaklaşımla olayları ele alması Dawkins 'inde ateizm noktasında bilimsel anlayıştan uzak bir tutum sergilediğinin en önemli göstergelerinden bir tanesini oluşturmaktadır.

Sorgulayan Kişi, yapılan soru-cevabı bir adım daha öteye taşıyarak muhtemelen daha önce Dawkins'in tanrının varlığı veya yokluğu noktasındaki tutumundan haberdar olacak ki (Dawkins'in bu konudaki tutumu Tanrı Yanılgısı kitabında "Bilinmezliğin Yetersizliği" başlığı altında incelemiştir.) [463] ona tanrının yok olma durumunun sayısal olarak olasılığının ne olduğunu sormaktadır.

Dawkins, Tanrı Yanılgısı adlı kitabında açıklamalarla tutarlılık göstererek, tanrının olmama olasılığının yüzde 99 olduğunu ifade eder. Dawkins kitabında da kendisinin 7. Gruba meyilli olduğunu ifade etmektedir. 7. Grup "Tanrının olmadığını bilirim." [464]düşüncesini savunmaktadır. Fakat bir bilim insanı olan Dawkins'in, tanrı inancını savunan fikirler dikkate aldığında hemen hepsinin ortak kanaati olarak "Tanrı inancın konusudur, bilimin değil" düşüncesine rağmen tanrıyı bilimin çalışma alanına alması ve buradan hareketle yok olduğu noktasında bilmeye eğilimli olduğunu söylemesi, bilimsel bir tutumdan uzaklaştığının göstergesidir.

Sorgulayan Kişi, Dawkins'in cevabından tatmin olmamış olacak ki ona niçin bu oranda bir olasılık inancına sahip olduğunu sormaktadır: Bay Dawkins size tanrının yüzde 99 olasılıkla olmadığını düşündürten şey nedir?

Bu konu hakkında sayısal bir cevabın verilmesinin mümkün olmadığını söyleyen Dawkins, kendisinin bu konu üzerindeki kanaatinin bu açıklamaya denk düştüğünü söylemektedir. Tanrının varlığını mümkün görmeyen Dawkins, yüzde 50'nin üzerinde bir olasılıkla kesinlikle bir tanrının olmayacağına inandığını söylemektedir. Kendi ateizm düşüncesini savunabilmek adına tanrının yüzde 50'nin

[463] Dawkins, Tanrı Yanılgısı, ss.56-57.
[464] Dawkins, Tanrı Yanılgısı, s.57.

üzerinde bir olasılıkla olmadığını düşünmesi zaruridir. Aksi halde kendisinin dahi kabul etmediği bir düşünceyi savunur duruma düşer ki bu asla kabul edilemez bir durumdur.

Sorgulayan Kişi, Dawkins'in söylemlerinden hareketle evrenin başlangıcına yönelik bir soru yönelten Stein şöyle demektedir: Sayın Dawkins sizce hayatı ortaya çıkaran güç nedir?

Dawkins'in bu soruya cevabı genel söylemi ile uygun gösterir "Evrim". Yani evrimsel sürecin anahtar kavramı olan birikimli seçilim ile cevabını verir. Dawkins birikimli seçilim ile yavaş ve küçük adımlarla bir ilkel varlıktan insan gibi karmaşık bir varlığa yolculuğun yapılabileceğini düşünmektedir. Tüm bu süreçlerin ise kör saatçi (hedefi ve amacı olmayan, bilinçsiz yapı) tarafından meydana getirildiğini savunmaktadır.[465]

Sorgulayan Kişi, verilen cevabın bir şeyleri eksik bıraktığını düşünmüş olacak ki ikinci soru olarak şunu sorar: Dawkins bahsetmiş olduğun birikimli süreç nasıl başlamaktadır?

Dawkins, bu sürecin nasıl başladığını bilmediğini hatta kimsenin bilmediğini ifade eder. Fakat Dawkins "Kör Saatçi" kitabında bu konu hakkında şu açıklamaları yapmaktadır: "Birikimli seçilimin başlangıcı için tek adımlık bir şans olayının gerçekleştiğini ispatsız olarak kabul etme ihtiyacından kaçamayız."[466] Eğer böyle bir şans olayına izin verilirse birikimli seçilimin hayatın canlılığını açıklama gücüne sahip olduğunu savunmaktadır. Bu büyük şans olayının sonucunda meydana gelen kendi kendini eşleyebilen moleküller ve kopyalama makinaları olan DNA sisteminin oluşması birikimli seçilimi başlayabilmesi için temel ihtiyaçlardır der.[467] Söyleşide yapmış olduğu bu başlangıç olayını kimsenin bilmediğine yönelik söyleminin kitabında yapmaya çalıştığı açıklamalar dikkate alındığında tutarsızlık olduğu ortaya çıkıyor. Ya da başlangıca yönelik oluşturmuş olduğu cevabın yetersizliğinden çekinerek dillendirmeye çalışmamış olmalıdır.

Sorgulayan Kişi, hemen her problemi evrimsel bir açıklama ile aşmaya çalışan Dawkins'in tutumuna karşılık olarak tanrı fikrinin evrimsel sürece katılma durumu hakkında şunları sormaktadır: Sayın Dawkins, tanrı fikri evrimsel süreçteki

---

465 Dawkins, Kör Saatçi, s.25.
466 Dawkins, Kör Saatçi, s.170.
467 Dawkins, Kör Saatçi, s.41-45.

eksiklikleri ve boşlukları açıklayabilecek güce sahip ise bu fikre niçin karşı gelmektesiniz?

Her zaman göstermiş olduğu eğilimi devam ettiren Dawkins, bu konuda tekrardan evrimsel bir cevap oluşturmaya çalışmıştır. Oysaki bir alana ait açıklama gücü bulunan bir metodu tüm alanlara uygulatmaya çalışmak ciddi açmazların oluşmasına sebebiyet vermektedir.[468] Dawkins'in bu soruya cevabı şöyle olmuştur: Bizim dışımızdaki evrenlerin bir tanesinde henüz erken zamanlarda evrimsel süreç içerisinde çok gelişmiş bir topluluğun ortaya çıkmış olabileceğini ve bu topluluğun dünya sistemi içerisinde bir canlılığı tasarlamış olabileceği vurgulamaktadır. Yapmış olduğu bu açıklamanın bir olasılık olduğunu ve bunu etkileyici bulduğunu ifade etmektedir. Kimya ve biyoloji alanlarında yapılan çalışmalarda gelişmiş bir topluluğun dünyaya yönelik etkilerinin izlerine rastlandığını ifade etmektedir.

Dawkins'in evrimdeki eksik ve boşlukları doldurabilmek adına vermiş olduğu cevap üzerinden bazı çıkarımlarda bulunabiliriz. Birinci olarak Dawkins'in evrimsel sürecin erken aşamasında gelişmiş bir topluluğun evrenin bir bölgesinde ortaya çıkmış olabileceğini ve bu topluluğun dünyadaki yaşamı başlatan güçler olabileceğini savunmaktadır. Oysaki evrenimizden başka birçok evrenin var olduğuna yönelik açıklamaların bilimsel bir temelinin bulunmadığını, sadece kendi dünya açıklamaları için kişilerin oluşturmuş olduğu metafizik bir inanç olduğunu söylemektedirler.[469] Eğer elimizde çoklu evrenlerin varlığı yönünde bilimsel gerekçenin olmadığı doğru ise Dawkins'in bu tutumu bilimsel kimliği ile uyuşmamaktadır. Her defasında inançlıları metafizik yapmak ile suçlayan Dawkins, tanrısız evren açıklaması yapabilmek için kendisi de bilim sahasından çıkarak metafizik alana adım atmış durumdadır. İkinci olarak evrenimiz hakkında yapılan incelemelerin, kimya ve biyoloji alanındaki çalışmaların, akıllı bir topluluğun dünya üzerinde işlemler yaptığına dair izlenimler sunmaktadır.

Dawkins, dünyamızda işlemekte olan sistemi açıklayabilmek adına, başka gezegenlerde var saydığı akıllı varlıklara ihtiyaç duymaktadır. Sonrada evrimsel sürecin kör bir saatçiden başka bir şey olmadığını söylemektedir. Dikkatlice bakılırsa bu iki açıklama arasında ciddi tutarsızlıklar görülmektedir. Yapılan evrimsel açıklamaların eksikliklerini ve boşluklarını başka evrende kör saatçi yöntemiyle var

[468] Koç, Din Dili, s.154.
[469] Lennox, Aramızda Kalsın Tanrı Var, s.101.

olan gelişmiş bir topluluk ile çözmeye çalışması Dawkins'in işin içerisinden çıkamadığının en büyük göstergesidir. Bu dünyada var olan evrimsel sürecin eksikliğini kendi evrimsel anlayışı ile aşamayan Dawkins, nasıl oluyor da başka bir gezende yine kendi evrimsel açıklama yöntemi ile akıllı varlıkları var edebiliyor. Döngüsel bir çıkmaza giren Dawkins, başka evrenlerdeki gelişmiş topluluğun kör saatçi ile nasıl ortaya çıktığı sorusu yönlendirilirse, muhtemelen olayın açıklamasını yapabilmek için başka bir evrende meydana gelen akıllı bir topluluk fikrine gitmeyi deneyecektir. Dawkins'in burada bizlere göstermiş olduğu en önemli şey, dünya akıllı bir varlığın izlerini taşımaktadır. Nedensellik zinciri dikkate alındığında, ya akıllı varlığın başlangıçtan bu yana var olduğu kabul edilecek ya da evrimsel süreçte ortaya çıktığı düşünülecek karar sizin.

Sorgulayan Kişi, Dawkins'in vermiş olduğu cevabı tahlil etmeye çalışarak şu açıklamaları yapmaktadır: Richard Dawkins yaşamımızı sürdürmüş olduğumuz dünya sisteminin işleyişinin akıllı tasarımcı düşüncesini kuvvetlendirdiğini görmekle beraber, bu tasarımcının dinlerin ortaya koymaya çalıştığı tanrı ile aynı olmadığı, aksine başka bir evrende meydana gelen evrimsel sürecin bir parçası olarak ortaya çıkan bir varlık olarak gördüğünü ortaya koymaktadır. Dawkins'in karşı çıktığı tasarımcı, dinlerin savunmuş olduğu tanrı düşüncesidir.[470]

Bu açıklamayla benzerlik gösteren bir örneğe daha bakmak gerekirse, John C. Lennox Richard Dawkins ile yapmış olduğu fikir tartışmasından sonra meydana gelen konuşmayı şu şekilde açıklamaktadır. Evreni meydana çıkaran gücün ne olduğu sorusu Dawkins'e yöneltildiğinde vermiş olduğu cevap şöyleydi: Dawkins evreni meydana çıkaran gücün LGM(littlegreen men - küçük yeşil adamlar) olduğunu ve bu cevabın yaratıcı anlamda kullanılan tanrı cevabından daha doyurucu ve makul olduğunu söylemektedir. Dawkins 'in anlayışına göre evrenin başlangıcına yönelik soruya tanrı cevabı verilmesinde, bunun dışında ne olursa olsun çok daha makul olduğudur.[471]

Dawkins bu konu hakkında düşüncelerini "Tanrı Yanılgısı" kitabında "Küçük Yeşil Adamlar" bölümünde şu şekilde ele almaktadır. Arthur C. Clarke'dan alıntı yapan Dawkins, üst düzeyde gelişmiş bir teknolojinin mucize ve büyüden ayırt

---

[470] Özer Uçuran Çiller, **İnfoteizm, Tanrının Enformasyonu**, Doğan Kitapçılık, İstanbul, 2011, ss.87-89.
[471] Lennox, Aramızda Kalsın Tanrı Var, s.264.

edilemeyeceğini söylemektedir. Sahip olduğumuz mevcut teknoloji seviyemizin meydana çıkardığı ürünler geçmiş çağlarda yaşayan insanlar görseydi, bu tıpkı dinlerin getiricisi olan Peygamberlerin mucizelerine benzeyeceğini vurgulamaktadır.[472] Teknoloji ile peygamberlerin göstermiş olduğu mucizeler arasında benzeşme kuran Dawkins, olayı bir adım daha ileri götürerek şunları söylemektedir: Yüksek seviyede bir teknolojiye sahip olan gelişmiş bir uzay topluluğunun tanrı fikrinin taşımış olduğu güç ile benzeştiğini vurgulayarak, olayı evrimsel sürece bağlamaya çalışmaktadır. Tanrı görünümündeki bu gelişmiş topluluğun ancak başka evrenlerde meydana gelen evrimsel sürecin ortaya çıkarmış olduğu bir üründen başkası olamayacağını ifade etmektedir. Daniel F. Galouye'den alıntı yapan Dawkins şunları aktarır: Üstün bir medeniyetin gelişmiş zihni tarafından oluşturulmuş bir bilgisayar sisteminde yaşadığımız öne sürülmüştür.[473] Dawkins, bu açıklamaya nasıl karşılık verebileceğini hayal edemediğini vurgulamaktadır.[474]

---

[472] Dawkins, Tanrı Yanılgısı, s.78.
[473] Simülasyon Teorisi: "Simülasyon kavramı; Bir araç, bir makine, bir sistem, bir olguya özgü işleyiş biçiminin incelenme, gösterilme ya da açıklanma amacıyla bir maket ya da bir bilgisayar programı aracılığıyla yapay bir şekilde yeniden üretilmesi."(Bkz. Mehmet Güzel, **Gerçeklik İlkesinin Yitimi: Baudrillard'ın Simülasyon Teorisinin Temel Kavramları**, Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi,2015 Bahar, sayı: 19, s.65-84, s.68. Simülasyon Teorisi ise en genel anlamıyla; İçinde bulunduğumuz evrenin çok yüksek bir bilince sahip bir topluluk tarafından tasarlanmış simülasyon olabileceğini iddia eden teoridir.(Bkz.https://www.fizikist.com/simulasyon-argumani/).
[474] Dawkins, Tanrı Yanılgısı, s.79.

2.3.3.Antony Flew ve Richard Dawkins'in Tanrı Tasavvurlarının Karşılaştırılması

Çalışmamıza konu edindiğimiz Flew ve Dawkins'in tanrı tasavvuru üzerinde yaptıkları açıklamalarında metot açısından benzer ve farklı yönler bulunmakla beraber, problem edindikleri konu bakımından büyük oranda benzerliklerinin olduğu görülmektedir. Konu üzerindeki benzerliklerin yanında farklı görüşleri de ileri sürdükleri tespit edilmiştir. Metot açısından benzerliklerin yanında farklı tutumlar sergilemelerinin belki de en önemli sebebi, Flew' ün felsefeci Dawkins'in ise evrimsel biyolog olmasıdır. Fikir düzeyinde büyük oranda meydana gelen benzerliklerin ise her iki düşünürümüzün de Hristiyan kültürü içerisinde büyümüş olması ve kültürleri içerisinde meydana gelen fikirsel tartışmaları miras olarak almaları büyük bir etkiye sahiptir.

Düşünürlerimizin metot açısından benzer yönleri diyebileceğimiz pozitivist anlayışın katı kuralını bilgi edinme noktasında temel kıstas olarak belirlemeleridir. Flew, her ne kadar pozitivizmin "Doğrulanmayan şeyler anlamsızdır." düşüncesini sert bularak "Yanlışlanmayan şeyler anlamsızdır." ilkesine çevirse de temelde pozitivist düşünceden farklı bir şey söylememektedir. Dawkins de aynı tutumu takınarak, bilgi konusunda tek geçerli yolun deney ve gözlem yolu ile elde edilebilecek şeyler olduğunu söylemesi iki düşünürümüzün de aynı metot ile hareket ettiğinin bir göstergesidir.

Flew, felsefeci olması dolayısı ile kavramsal bir sistematik üzerinden olayları incelemeye çalışırken, yani kavramların ne dediğini ya da ne demediğini ortaya koyarak bunlar üzerinden incelemesini gerçekleştirirken Dawkins, kavramları kendine has bir şekilde tanımlamalara tabi tutarak bunlar üzerinden olayları incelemeye çalışması en temel farklardan bir tanesidir. Bu konuda Dawkins'in; aşçıların kelimelerle olan ilişkisi onları kendilerine has bir metot ile kullanmaları şeklinde görülmektedir. Benimde "Kör Saatçi" kitabımda yapmaya çalışacağım metot budur.[475]Yine Dawkins'in yazmış olduğu "Kör Saatçi"[476] ve "Gen Bencildir"[477] kitaplarını bilimsel bir metot ile yazmadığını söylemesi, kendisini

[475] Dawkins, Kör Saatçi, s.21.
[476] Dawkins, Kör Saatçi, Önsöz.
[477] Dawkins, Gen Bencildir, s.21.

"ateizm savaşçısı"[478] olarak tanımlaması, onun tanrı ve din gibi konularda bilim insanı olarak çalışma yapmadığının açık ifadeleridir.

2.3.3.1.Antony Flew ile Richard Dawkins'in Tanrı Tasavvuru Hakkında ki Görüşlerinin Benzer yönleri

1-Evrenimizi ve hayatı ortaya çıkaran güç nedir? Büyük sayıların sihri mi? Yoksa inançlıların öne sürmüş olduğu Tanrı fikri mi? Başlangıca yönelik sorulan bu soruya Flew ve Dawkins aynı temel düşünceden hareket ederek cevap vermeye çalışmışlardır. Düşünürlerimizden Flew'e göre, evren ve içerisindeki hayat uzun zamanlar içerisinde bilinçsiz fizik kuvvetlerinin etkisi ile cansız varlıklardan evirilerek canlı varlıklara dönüşmesi ile ortaya çıkmıştır. Dawkins ise çoklu evrenler teorisini kabul ederek yüksek sayıdaki evrenler içerisinde büyük sayıların sihri ile yani yüksek sayıda zaman ve oluş içerisinde içinde yaşamakta olduğumuz gibi bir evrenin ve hayatın oluşması mümkün olabilmektedir. Bu çoklu evrenler içerisinde büyük sayıların sihrine dayalı olarak evrenimizin ortaya çıkma olasılığının tanrısal bir etki ile ortaya çıkma olasılığından daha makul olduğunu ifade etmektedir. İki düşünürümüzde Darwin'in etkisinde kalmakla beraber Dawkins 'in çoklu evrenler teorisini de açıklamalarında kullanması daha doyurucu ve açıklayıcı cevaplar oluşturduğunu bizlere göstermektedir. Fakat Flew'un tanrı inancını kabul etmesinden sonra Dawkins'e yönelik yapmış olduğu eleştirisi ateizm döneminde ortaya koymuş olduğu fikrinden vazgeçtiğinin göstergesidir. Flew, Dawkins'in her şeyi ortaya çıkarabilmek adına yüksek sayıdaki evrenler, zamanlar ve oluşlar fikirlerini eleştirerek şunları söylemektedir: Büyük sayıların gücüne dayanarak büyük olasılıksızlıkları ortaya çıkarmayı gerçekleştirebiliyorsak istediğimiz hemen her şeyi bir yerlerde ortaya çıkarabiliriz[479]söylemi kendisinin de ateizm döneminde takınmış olduğu tutumu terk ettiğinin en belirgin göstergesidir.

2-Her şeyi ortaya çıkaran ezeli güç nedir? Evren mi? Tanrı mı? Başlangıçta ne vardı sorusu üzerine yapılan akıl yürütmeler genellikle nedensellik zinciri içerisinde açıklanmaya çalışılmaktadır. Nedensellik zinciri ilk hareketi başlatan ezeli

---

[478] Ayşan, Yanılgılar ve Tanrı, s.27.
[479] Flew, Yanılmışım Tanrı Varmış, ss.160-161.

gücü ortaya çıkarmak için kullanılan akıl yürütmedir. Düşünürlerimizde ilk hareket ettirici güç hakkında nedensellik zincirini kullanarak açıklamalarda bulunmaya çalışmışlardır. Düşünürlerimizden Flew'e göre ilk sebebe yönelik yapılan mantıksal akıl yürütmemizi tanrı fikrinde durdurmamız için hiçbir sebebimiz bulunmamaktadır. Maddeyi ezeli olarak kabul ettiğimiz vakit uzun zamanlar içerisinde ezeli olan maddenin bugün görmüş olduğumuz hemen her şeyi ortaya çıkarabileceğini savunmaktadır.

Dawkins ise nedensellik zincirinin tanrıda durdurulabilmesinden hareketle evrenin kendisinde de durdurulabileceğini savunmaktadır: Dawkins bu konuda şunları söylemektedir; Nedensellik zincirinin evrende durdurulması tanrı fikrinde durdurulmasından daha olası bir cevaptır. Şöyle ki siz inançlılar evreninde yaratıcısı olarak tanrı cevabını veriyorsunuz ama tanrının nasıl oluştuğunu ifade edemiyorsunuz. Evreni yaratan gücün evrenin kendisinden daha karmaşık bir yapıya sahip olması gerekir. Şimdi evrenden daha karmaşık bir varlığın kendi kendisine oluştuğunu veya ezeli olarak hep var olduğunu ifade ediyorsanız, evrenin ezeli olarak hep var olduğunu kabul etmemiz daha ihtimalli bir duruma gelmektedir. Bu sebeple nedensellik zincirini tanrıda değil evrenin kendisinde durdurmayı daha makul bulduğunu ifade etmektedir.

Yapılan açıklamalar dikkate alındığında iki düşünürümüz de David Hume etkisinde kaldığını söylemek mümkün görünmektedir. Fakat Dawkins'in açıklamaları dikkate alındığında bu konu hakkında daha doyurucu açıklamalara sahip olduğu görülmektedir.

3- Tanrı fikrinin varlığı ontolojik midir? Epistemolojik midir? Bu soruya yönelik verilen cevapların temelde iki düşünceyi ortaya çıkardığı görülmektedir. Birincisi tanrının ontolojik bir varlığının bulunduğunu ifade eden Tezim, ikinci ise tanrının ontolojisinin bulunmadığını fakat epistemolojisinin bulunduğunu ifade eden Ateizm düşüncesidir. Düşünürlerimizin bu soruya yönelik vermiş olduğu cevap ise ateizm çerçevesinde olmaktadır.

Bu konuda Flew; tanrının ontolojik bir varlık olarak gerçekliğinin bulunmadığını, aksine tanrı fikrinin insan zihninin bir ürünü olarak ortaya çıktığını ifade etmektedir. Fakat Flew, uzun bir ateizm geçmişinden sonra ortaya konulan

bilimsel çalışmalar sonucunda tanrının ontolojik olarak varlığının bulunduğunu kabul ettiğini bildirmektedir.

Dawkins ise; tanrının insan zihninin benzetim yapma gücünün, çocuklarının terk edemediği hayali arkadaşının(Binker)ve evrimsel süreçte meydana gelen mutasyonların sonucu olarak ortaya çıktığını fakat ontolojik olarak böyle bir varlığın bulunmadığını ifade etmektedir. İnsan zihninin ürünü olan tanrının bazı psikolojik faydaları sebebiyle tarihi süreç içerisinde insanlar tarafından sahiplenip sürdürüldüğünü ifade etmektedir.

Düşünürlerimizin açıklamaları dikkate alındığında Dawkins'in yapmış olduğu açıklamaların Flew'un açıklamalarından daha açıklayıcı, ikna edici ve doyurucu olduğu görülmektedir.

4- Tanrı fikri, üzerine yapılan tanımlamalar dikkate alındığında bilimin mi yoksa inancın mı sahasına girmektedir? Bu soruya sağlıklı cevap vermek için bilim nedir? İnanç nedir? Sorularını kısaca tanımak gerekmektedir. Kısaca bilim: Görünen nesneleri deney ve gözlem ile incelemeye verilen çalışmadır. Yani çalışma sahası fizik âlemdir. İnanç ise; duyuların, aklın ve tecrübenin insana verdiği kabullerdir. Hakkında akılsal çıkarımlarımız bulunsa da temelde kesin olmayan kabulleridir. Bu açıklamalardan sonra tanrı tanımları[480] düşünüldüğünde bilimin sahasına girmediği görülmektedir. Tanımı gereği bilimin sahasına girmeyen tanrı fikri üzerine bakalım düşünürlerimiz neler söylemektedir.

Flew, ateizm inancını taşıdığı yıllarda bir münazara esnasında yapmış olduğu açıklamada "Tanrının olmadığını biliyor." ifadesini kullanmıştır. Daha sonra deist bir tanrı fikrine geçtiğinde geçmişte yapmış olduğu bu açıklamanın, içinde bulunmuş olduğu ateizm düşüncesini ne kadar tutkulu savunduğuna bir örnek olarak göstermektedir.

Dawkins ise, tanrının bilimsel bir konu olduğunu savunmaktadır. Bu tutumuna paralel olarak, tanrının varlığı ve yokluğu hakkında bir kategori oluşturup kendisinin 6. Gruba ait olduğunu (Tanrının olmama ihtimalini yüzde 100 görmese de buna yakın bir seviyede gören kişi) fakat 7. Gruba meyilli olduğunu (Tanrının olmama ihtimalini yüzde 100 gören kişi. Tanrı yok biliyorum) açıklamalarında bulunması bu konuda ne kadar tutkulu olduğunu bizlere göstermektedir.

---

[480]Tanrı: Ezeli ve ebedi olan, her şeye gücü yeten, her zaman her mekânda bulunabilen ve cismi olmayan varlıktır.

Gerek Flew gerekse Dawkins'in tanrı hakkında göstermiş olduğu tutumları yapmış oldukları meslekler dikkate alındığında kabul edilebilecek tarzda açıklamalar olmamaktadır. Tanımı gereği metafizik alana ait olan bir varlığı bilimin sahasına indirgemek ve ardından "Tanrının olmadığını biliyorum." demek belirli bir ideoloji ile cevap vermekten başka bir şey değildir. Flew tanrının varlığını kabul ettiği dönemde her ne kadar Dawkins'in tanrının varlığını bilimsel bir konu olarak görmesini sert bir şekilde eleştirse de geçmişinde kendisi de aynı tutumu göstermiştir.

5-Tanrının yaratmış olduğu bir sistem içerisinde insanın özgürce kararlar alabilme durumu nedir? İnsan almış olduğu kararlarda özgür müdür? Yoksa tanrı insanı yaratırken belirli eğilimlerle insanı yaratarak onun özgürce kararlar alma durumunu ortadan kaldırmış mıdır? Bu sorulara Hristiyan kültür içerisinde şu şekilde değerlendirilmeye alınmıştır. Yaratıcı bir güç varsa insanın özünün var edilerek yaratıldığını ve bu sebeple insanın özgür olamayacağını düşünmektedirler. Fakat eğer bir yaratıcı güç yok ise insanın önceden belirlenmiş bir özününde olamayacağını ve bu sebeple insanın bütün yapıp etmelerinde özgür olabileceğini ifade etmektedirler. Bu açıklamaların varoluşçu felsefe içerisinde "Varoluş özden önce gelir." cümlesi ile ilkeleştiğini görmekteyiz. Kendileri de Hristiyan kültürde yetişmiş olan düşünürlerimiz, tanrının var ettiği bir sistem içerisinde özgür olamayacağına dair kanaat taşımaktadırlar. Varoluşçu felsefenin izlerini düşünürlerimizde görmek mümkündür.

Flew'e göre tanrının yaratmış olduğu sistem içerisinde insanın almış olduğu kararlarda özgür olamayacağını vurgulamaktadır. Ona göre tanrısal sistem içerisinde ki insanın durumunun "misafir "olma durumundan farklı olamayacağını savunmaktadır.

Dawkins ise Stein ile yapmış olduğu söyleşide insanın özgürlüğü için tanrı fikrinden kurtulmamız gerektiğini söylemektedir. Özgürlüğümüz önündeki en büyük engel tanrı fikrinin varlığıdır.

Ortaya koymaya çalıştıkları düşünceler dikkate alındığında her iki düşünürümüzün de Hristiyan kültür ikliminde ortaya çıkan varoluşçu felsefenin düşünce ırmağından etkilendikleri görülmektedir.

6- Herhangi bir konu hakkında düşünce eylemini gerçekleştirirken üzerine akıl yürütme yaptığımız kavramların tam, doğru ve net olması gerekir. Kavramların eksik doğru ve net olmadığı akıl yürütmelerin elde etmiş olduğu sonuçlarda eksik ve doğru olma ihtimalini kaybedecektir. Bu sebeple düşüncenin ve akıl yürütmenin en önemli noktasını kavramlar oluşturmaktadır. Tanrı kavramını dikkate aldığımızda da durum aynısı ile devam etmektedir. Tanrı kavramının içeriği eksik, yanlış ve net olmazsa yapılacak çıkarımlarda doğru ve net olamayacaktır.

Düşünürlerimizden Flew felsefeci olması dolayısıyla felsefi bir sorgulamayı düşüncesinin temel noktasına koymaktadır. Flew'e göre tanrı hakkında konuşabilmemiz için öncelikle tanrıya atfedilen sıfatların evrende meydana gelen olaylar ile uyumluluk göstermesi gerekmektedir. Aksi halde hiçbir şeyi dışarda tutmayan kavramlar ile düşünmeyi gerçekleştirmek boşa çaba sarf etmek demektir. Bu sebeple tanrı hakkında konuşulabilmesi için tanrıya atfedilen kavramların net ve anlaşılır olması gerekmektedir. Flew'un bu tutumu felsefenin temel noktasına bağlılığının bir karşılığıdır. Felsefe, kavramsal sorgulama yapmaktır.

Düşünürümüz Dawkins ise Flew'un takip etmeye çalıştığı metodun aksini yaparak hareket etmektedir. Dawkins'in kavramlar hakkında yapmış olduğu açıklama şöyledir: "Aşçılar kavramları nasıl ki kendilerine has bir şekilde tanımlıyorlar bende aynı sistem ile hareket edeceğim." Yapılan açıklama dikkate alındığında Dawkins'in kavramlar hakkındaki tutumu Flew'un tutumunun aksine bir yönde gitmektedir. Kavramların kişilerin kendilerine has düşüncelerine uygun olarak tanımlanmaları ve bunun üzerinden yapılacak olan akıl yürütmeler, çıkarımları itibariyle yanlış olmaktan kurtulamayacaklardır.

Kavramlar üzerinden yapılması düşünülen akıl yürütmeler dikkate alındığında Flew'un takınmış olduğu tutumun Dawkins'in benimsemiş olduğu anlayışa göre çok daha tutarlı ve makul bir yaklaşım olduğu ortaya çıkacaktır.

7-Tanrı, tanımı gereği metafizik alana ait kavram olup soyut bir düşüncedir. Soyut düşünceler üzerine yapılan yorumlarda bazı farklı fikirlerin ortaya çıkması kaçınılmaz olmaktadır. Bu tanrının belirli sıfatlarla tanıtılması esnasında açıkça görülmektedir. Tanrının cisimsiz, ezeli, her şeye gücü yeten vb. sıfatlara sahip olması insan zihni için makul hale getirilmediği vakit tanrı düşüncesine karşı olumsuz bir takım yorumlamaların ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Düşünürlerimizin

metafizik sahanın en büyük kavramı olan tanrının tanımları üzerinden yapmış olduğu açıklamalara bakacak olursak şunları görmekteyiz.

Flew; cisimsiz, her zaman ve her yerde bulunabilen ve her şeye güç yetirebilen özellikler dolayısıyla tanrı fikrini anlamsız kabul etmektedir. Bu kabul etmeyiş düşüncesinin altında Flew'un "Yanlışlanmayan şeyler anlamsızdır." ilkesine sıkı sıkıya bağlı kaldığı görülmektedir. Tanrının soyut düşünceler ile tanımlanmasını eleştiren Flew şunları söylemektedir; Cisimsiz veya şekilsiz bir varlık olarak tanımlanan tanrının, insanın kendi zihninde kurgulamış olduğu hayali bir varlıktan farkının bulunmadığını ifade etmektedir. Tanrıya dair yapmış olduğu açıklamalarını bahçıvan örneği ile detaylı olarak anlatmaya çalışmıştır.

Dawkins de hemen aynı gerekçe ile tanrı fikrine eleştiriler yöneltmiştir. Dawkins, tanrının tanımları gereği çok karmaşık bir varlık olduğunu, her zaman ve her yerde bulunabilen, her şeye güç yetirebilen tanrının basit bir varlık olamayacağını ve bu sebeple olma olasılığının bulunmadığını ifade eder.

Hristiyan kültür içerisinde insanbiçimci tanrı tasavvurunun yaygın olması soyut tanrı fikrinin anlaşılamaz kılınmasına etki etmiş gibi görülmektedir.

Yukarıda açıklamaya çalıştığımız konular üzerinde düşünürlerimizin büyük oranda aynı fikirleri benimsedikleri fakat bazı hususlarda farklı olarak daha ayrıntılı açıklamalarda bulundukları görülmektedir. Şimdi düşünürlerimizin tanrı fikri üzerinde yapmış oldukları farklı görüşlerini tanıyalım.

2.3.3.2.Antony Flew ile Richard Dawkins'in Tanrı Tasavvuru Hakkında ki Görüşlerinin Farklı Yönleri

1- Flew'e göre ortaya atılan iddialar herhangi bir şeyi dışarıda tutmuyorsa anlamsızdır. Ortaya konulan açıklamalar ile meydana gelen olaylar arasında uyumluluk olması gerekmektedir. Eğer bu temelden uzaklaşırsak hemen her şeyi kabul etmek zorunda kalırız. Bu noktadan hareketle tanrı üzerine yapılan açıklamaların ve ona yüklenen sıfatların dışarıda karşılığının bulunması gerekmektedir. Fakat tanrı atfedilen sıfatlar ile çevremizde meydana gelen olaylar arasında uyumsuzluk bulunmaktadır. Bunu bir örnek ile açıklamaya çalışan Flew şöyle demektedir: Tanrı yaratmış olduğu varlıklara karşı merhametli ve adaletli ise

meydana gelen kötülükler nasıl gerçekleşmektedir? Bu açıkça tanrıya yüklenen sıfatlar ile meydana gelen olaylar arasındaki uyumsuzluğun göstergesidir. Tanrıya atfedilen sıfatlar ile meydana gelen olaylar arasındaki uyuşmazlık çözülüp zihinler için makulleştirilmedikçe yapılması gereken en iyi hareketin negatif ateizm veya agnostisizm inancını taşımak olduğunu vurgulamaktadır.

2- Birçok noktada tanrı fikri üzerine yapılan konuşmaları çelişkili ve anlamsız bulan Flew, tanrı hakkında konuşabilmenin temel noktasının vahiy olduğunu vurgulamaktadır. Tanrı hakkında konuşma imkânını vahye indirgeyen Flew, inanç sahiplerini bu noktada da eleştirmiştir. Özellikle vahiy sürecinin dini bir tecrübe oluşu noktasından eleştirilerini vurgulayan Flew bu konuda şunları söylemektedir: Dini tecrübe dediğimiz olay, kişinin özel olarak yaşamış olduğu bir tecrübe olması ve bizler tarafından bilinmemesi sebebiyle doğrulanması çok zor bir süreçtir. Yine bu tecrübeyi yaşayan kişilerin birbirlerinden farklı tecrübeler yaşaması da bizler için bu tecrübeyi şüpheli duruma düşürmektedir. Flew, yapmış olduğu bu açıklamalar ile tanrı hakkında konuşma imkânını ortadan kaldırmış gibi gözükmektedir.

3- Flew, uzun bir dönem ateizm inancını taşıdıktan sonra 2004 yılında katılmış olduğu bir konferansta artık bir tanrıya inandığını ifade etmektedir. Tanrı inancına geçiş sürecini ise tanrıya dair konularda ve yapılan bilimsel çalışmalarda yirmi yıla aşkın uzun süre zarfında aklın yapmış olduğu yolculuğun bir sonucu olarak açıklamaktadır. Bu sürecin sonucunda kabul ettiği tanrı fikri ise Deist tanrı tanrıdır. Bu sebeple tanrı inancını kabul etmekle beraber peygamberliği, dini ve ahret düşüncesini kabul etmemektedir. Evrenin, evren içerisindeki kanunların, hayatın ve türsel çeşitliliğin üstün bir güç tarafından meydana çıkarıldığını ifade etmektedir ve tanrı inancını sürdürmeyenlere ise şu soruyu sormaktadır: Bizlere tanrının var olduğunu düşünmemiz için ne olmuş olması gerekirdi?

4- Dawkins, inanç sahiplerinin hiçbir gerekçe ve kanıt göstermeden tanrı inancını sürdürdüklerini ve bu tutumlarına bağlı olarak bilimsel çalışmaların bugün için açıklayamadığı alanları tanrı cevabı ile doldurmalarını tam anlamıyla "boşluklar tanrısı " oluşturmak olduğunu söyleyerek eleştirir. Bilimsel çalışmaların bugün için eksik kaldığı alanları dolduran tanrı düşüncesini "yabani ot" olarak görenDawkins'e

göre “boşluklar tanısı”nın bilimsel çalışmaların gelişimiyle artık arkasına saklanacak bir alan bulamayacağını ve zamanla yokluğa karışacağını vurgulamaktadır.

5- Dawkins, hemen her şeyi evrimsel süreçlerle açıklama eğilimine sahip bir tutum sergilemektedir. Sahip olmuş olduğu bu açıklama şeklini tanrı fikri üzerine de uygulayan Dawkins şunları söylemektedir: Tanrı denilen varlık eğer bir gerçekliği düşünülecekse ancak ve ancak evrimsel sürecin son halkası olarak ortaya çıkması beklenilebilir bir varlıktır. Fakat evrimsel sürecin son halkası olarak ortaya çıkan bir varlığın başlangıca yönelik sorularımıza cevap olamayacağı zorunlu olarak ortaya çıkacaktır.

6- Dawkins, yaşadığımız sistem içerisindeki türsel çeşitliliği tanrı cevabı ile değil Darwin’in ortaya koymuş olduğu birikimli seçilim kavramı ile açıklamaya çalışmaktadır. Bu konuda Dawkins şunları söylemektedir: Görmekte olduğumuz bu gelişmiş ve türsel anlamda zengin varlıklar en ilkel varlıklardan uzunca bir zaman dilimi içerisinde küçük adımlarla ve değişimlerle ilerleyerek oluşmaktadır. Birikimli seçilim bu ilerlemeyi gerçekleştirirken asla bir plana ve bilince sahip değildir. Süreç tan anlamıyla bir “kör saatçi” olarak ilerlemektedir. Bu sebeple evrimsel süreci tanrının yaratma yöntemi olarak kabul edip tanrıyı başlangıç noktasına koyma işleminin, ifade edilmeye çalışılan evrimsel yaratılış düşüncesini bozacağını ve bu sebeple kabulünün mümkün olmadığını ifade etmektedir.

2.4.ANTONY FLEW VE RİCHARD DAWKİNS’İN KANITLARA BAKIŞI

Tanrı fikri insanlığın dünya hayatındaki yolculuğu boyunca ona eşlik eden bir düşünce olmuştur. Değişen kültürlere, mekânlara, zamana ve bilinç düzeyine göre, sahip olunan tanrı fikrîde değişimler göstermiştir. Tanrı fikrini inanç sahasına taşıyan ve onunla hayatını inşa etmeye çalışan insanlar olduğu gibi, tanrı fikrine sıcak bakmayan ve hayatına sokmayan insanlarda bulunmaktadır. İnanç sahipleri, tanrı hakkında yapılan eleştirileri ve inançlı kişilerin içinde bulunduğu şüpheleri ortadan kaldırmak için tanrının varlığı üzerine kanıtlar oluşturmaya çalışmışlardır. Bu sebeple inanç sahipleri tanrının varlığına yönelik birbirinden farklı gerekçeler oluşturarak tanrı düşüncesini kuvvetli hale getirmeye çalışmışlardır.

Tanrı hakkında formüle edilen delillerin birey eksenli inşa edilmesi ve hemen herkesi tanrının varlığına inandıracak bir kanıtın oluşturulamaması tanrının hali hazırda reddedilmesini devam ettirmektedir. Bu konu üzerine düşünceleri bulunan Movrodes şu temsili kullanmaktadır: Bir ilaç ile bütün hastalıkların tedavi ediliyor oluşu ne kadar mükemmel olursa bir tek kanıtla tanrının yokluğuna dair öne sürülen eleştirileri bertaraf etmek o kadar inanılmaz bir şey olurdu. Fakat böyle bir durumun gerçekleşmesini beklemek oldukça zor gözükmektedir.[481]Tanrı fikrine yönelik oluşturulan bu kanıtların çalışmamıza konu edindiğimiz Antony Flew ve Richard Dawkins tarafından nasıl ele alındığını ve eleştirildiğini tanımaya çalışacağız. Tanrının varlığını gerekçelendirmek adına oluşturulan kanıtları iki gruba ayırabiliriz. Birinci grup âlemden tanrının varlığını kanıtlamaya yönelik olanlar: kozmolojik, tasarım, teleolojik, ince ayar kanıtları. İkinci grup ise insandan tanrıya doğru oluşturulan; dini tecrübe, paskal bahsi, ontolojik olasılıksızlıktan kanıt vb. deliller ortaya konmuştur.

2.4.1.Antony Flew'un Ateizm Dönemi Delillere Bakışı Ve İncelenmesi

Antony Flew, gerek âlemden hareketle tanrıya gerekse insandan hareketle tanrıya gitmeye yönelik oluşturulan kanıtlama çabalarını eleştirmektedir. Tanrının varlığını ispat edebilmek adına oluşturulan kanıtları yetersiz, eksik ve iyi formüle edilmemiş olmaları dolayısıyla eleştirir.[482]Flew, bilgi konusunda takınmış olduğu" yanlışlanmayan şeyler anlamsızdır" ilkesi gereği tanrı ve tanrı kanıtları hakkında konuşmayı anlamsız bulmaktadır. Tanrı üzerine yapılan açıklamaların zihinler için makul ve anlaşılır bir noktaya taşınamaması halinde, takınılması gereken tutumun negatif anlamda ateizm veya agnostisizm görüşü olması gerektiğini savunmaktadır.[483]

Flew, her ne kadar tanrı kanıtı olarak oluşturulan delilleri anlamsız ve değersiz görse de kendisi de inançsız zamanında tanrının yokluğu hakkında, inançlı iken ise tanrının varlığı hakkında deliller oluşturmaya çalışmıştır. İmdi Flew 'ün,

---

[481] Mehdiyev, Dini Epistemolojiye Giriş Tanrı İnancının Rasyonelliği s,139.
[482] Ögcem, Antony Flew 'ün Tanrıyı İnkârının Grekçeleri, s.143.
[483] Flew, Yanılmışım Tanrı Varmış, s. 61.

ateizm ve deist dönemlerine ait tanrı kanıtları hakkındaki tutumunu tanımaya çalışalım.

2.4.1.1.Kozmolojik Kanıta Bakışı

Kozmolojik Kanıt: Varlıkları kategorize etme ve nedensellik zinciri üzerinden yapılmaya çalışılan tanrı kanıtlaması olarak tarif edebiliriz. Varlıklar üç gruba ayrılmaktadır: Mümkün, zorunlu ve muhal varlıklar. Mümkün varlıklar, var olması ve olmaması ihtimaller içinde bulunup dış bir neden sebebiyle ortaya çıkan varlıklardır(evren). Zorunlu varlık; varlığı kendinden olup dışsal bir etkene gerek olmadan var olan varlık(Tanrı). Muhal varlık, var olması zorunlu olarak düşünülemeyen varlıklar(dikdörtgen kare).[484]

Bu açıklamadan hareketle nedensellik zinciri şu şekilde formüle edilmektedir: Mümkün varlıklar tanımı gereği bir başka etkene ihtiyaç duyarak var olduklarından her mümkün varlık başka bir dış güce ihtiyaç duyarak ortaya çıkabilmektedir. Bu nedensellik zincirini sonsuza kadar sürdüremeyeceğimize göre anlamlı bir ilk nedende durdurmamız gerekmektedir. Yaşamakta olduğumuz evreni mümkün varlıklar kategorisinde kabul edenler, evrenin ortaya çıkabilmesi için dışsal bir nedene ihtiyaç duyarlar ve bu dışsal gücü zorunlu varlık olarak tarif edilen tanrı ile açıklamaya çalışırlar.[485] Bu Aristoteles'te İlk hareket ettirici güç[486] olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu delili Hudus delili başlığı altında formüle edenlerde olmuştur.[487]

Flew, evrenin varlığını açıklamak adına evrenin dışında bir sebep arama durumunu mantıksız olarak tanımlamaktadır. Ona göre, evreni ortaya çıkaran bir güç kendi kendisinin sebebi olarak başlangıçtan buyana hep var kabul ediliyor ise neden evren içinde aynı şeyi düşünmüyoruz? Evren başlangıçtan buyana hep vardı. Çünkü evren dışında bir güç(tanrı) fikrini orta atmanın bilimsel herhangi bir dayanağı

[484] Aydın, Din Felsefesi, s.51-53.
[485] Aydın, Din Felsefesi, s.45-48.
[486] Aydın, Din Felsefesi, s.41.
[487] Mehmet Sait Reçber, Din Felsefesi El Kitabı, ss.128-135.

bulunmamaktadır. Bu sebeple, evrenin yapısı açıklamak için dışsal bir etkene ihtiyaç olmadan onu kendi kendisinin sebebi olarak görmek mümkündür.[488]

Flew, evrenin ezeli olarak var olduğunu kabul ettiğimizde evrenin dışında bir güç arama durumunun anlamsızlaşacağını ve bir nedeninin kalmayacağını savunmaktadır. Evrenin başlangıcının olduğunu düşünmemiz için bir sebebin bulunmadığı ve evrenin kendi kendisinin sebebi olduğu vurgulamaktadır.[489]Flew'un takınmış olduğu bu tutumun bir benzerini Stephan Hawking felsefesinde de görmekteyiz. Hawking bu konu hakkında şunları söylemektedir: Evreni ezeli bir yapı olarak görmeyip sonradan ortaya çıkmış varlık kategorisine alırsak bu evrenin doğaüstü bir varlık tarafından ortaya çıkarıldığını düşünebileceğimizi ifade eder. Fakat evreni ezeli bir varlık olarak gördüğümüzde artık doğaüstü bir güç cevabına ihtiyaç var mıdır? Düşünmeliyiz, der.[490] Evrenin ezeli kabul edildiği zaman bir tanrı fikrine ihtiyacın kalmayacağını savunan başka bilim insanları da bulunmaktadır.[491]

Flew'un kozmolojik kanıta yönelttiği bir diğer eleştiri ise kutsal kitap içirişinde bulunan yaratma ile ilgili açıklamalaradır. Kutsal kitapta yaratama ile ilgili yapılan açıklamaların bilimsel açıklamalar ile uyuşmadığını, yapılan bu açıklamaların gerçeğin bir dışa vurumu olarak değil kişinin kendi zihnindeki yaratma ile ilgili açıklamaları olduğunu ifade etmektedir. Flew, yaratma anlatılarını hikâyeler olarak tanımlamaktadır.[492]

Flew, Gary Habermans ile yapmış olduğu bir tartışmada kanıtlar hakkında kendisine yöneltilen soruya şu şekilde cevap vermiştir: Habermans, tanrının varlığı üzerine oluşturulan kanıtlar hakkında neler düşündüğünü sorduğunda Flew'un cevabı şöyle olmuştur: Tanrının varlığını kanıtlamak üzere oluşturulan kozmolojik delilin ikna gücünün bulunmadığını ve güçlü bir delillendirmeye sahip olmadığını ifade etmektedir.[493]

Tanrının varlığını kanıtlamaya yönelik oluşturulan delillere, eleştirel bir tutum ile yaklaşan Flew'un büyük oranda David Hume'un evrenden hareketle tanrıya

---

488 Mehmet Şükrü Özkan, **Antony Flew'un Ateizmden Tanrı İnancına Yolculuğunda Kanıtların Rolü: Eleştirel Bir Yaklaşım**, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi 3(2),481-505,2018, s.488.
489 Flew, Yanılmışım Tanrı Varmış, ss.127-128.
490 Flew, Yanılmışım Tanrı Varmış, s. 129.
491 Reçber, Din Felsefesi El Kitabı, s.131-132.
492 Ögcem, Ateizmden Deizme Antony Flew, ss.49-50.
493 Âdem Irmak, **Teizme Kutsal Yolculuğum Antony Flew ve Gary Habermans Arasındaki Tartışma**, İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2010, 23, 165-182, s.168.

gitmeye çalışan kanıtlamalara yapmış olduğu eleştirilerin önemi büyüktür. Flew bu konuda şunları söylemektedir: Tanrının varlığını kanıtlamak için düzenlenen kanıtlardan kozmolojik kanıtı, David Hume felsefesinden hareketle eleştirdiğini vurgulamaktadır.[494]

Flew'un kozmolojik kanıt hakkında söylemiş olduğu düşüncelerini incelemeye çalışırsak şunları söyleyebiliriz. Kozmolojik kanıta yönelik yapmış olduğu eleştirilerinde evrenden tanrıya gitme eğiliminin, evreni ezeli kabul ettiğimizde ortadan kalkacağını ve anlamsız hale geleceğini savunmuştu. Bu açıklama tarzı içinde haklılık barındıran bir cevap olsa da bazı sorulara doyurucu cevap verememektedir. Örneğin, evren ve sürdüğü özellikleri düşünüldüğünde ilk olarak akılsız varlıktan bu özellikler nasıl ortaya çıkmıştır?[495] Evren, kendi içinde bu süreci nasıl yaşamıştır? Bu ve buna benzer sorulara anlamlı cevaplar verilmesi gerekmektedir. Eğer anlamlı ve doyurucu cevaplar verilemiyorsa evreni ezeli bir varlık olarak kabul edip nedensellik zincirini orada durdurmanın rasyonel boyutu ne olmaktadır?

Bu konu hakkında Richard Swinburne şunları dile getirmektedir; Tanrı kanıtlamalarından kozmolojik kanıtı tanrının varlığını ortaya koyma noktasında güçlü bir etkiye sahip olduğunu vurgulamaktadır. Başlangıca, İlk hareket ettiren güce, ilk nedene vb. yönelik verilen cevaplarda evrenin kendi kendisinin sebebi oluşunun tanrının kendi kendisinin sebebi oluşundan çok daha az bir açıklama gücüne sahip olduğunu ifade etmektedir.[496]

Her şeyin kendisinden ortaya çıktığı ilk neden cevabı için ezeli bir varlık kabul etmekten başka bir çaremizin olmadığı ortadadır. Bu ezeli varlığın ne olduğu hakkında iki farklı cevap bulunmaktadır: Evren ve tanrı. Verilen bu cevaplardan hangisini seçersek seçelim nedensizce kendi kendisinin sebebi olmak durumundadır. Evren yani madde cevabı daha çok materyalizm, ateizm veya natüralizm felsefesi üzerinden kabul görürken tanrı cevabı teist, deist, panteist ve panenteist felsefe üzerinden kabul edilmektedir. Amacımız başlangıca yönelik sormuş olduğumuz soruya rasyonel ve doyurucu bir cevap aramaksa kararınızı siz verin. Her şey ya zorunlu varlık olarak kabul edilen akılsız maddeden uzunca bir zaman içerisinde var

---

[494] Flew, Yanılmışım Tanrı Varmış, s. 57.
[495] Flew, Yanılmışım Tanrı Varmış, s. 122.
[496] Ögcem, Antony Flew 'ün Tanrıyı İnkârının Grekçeleri, s.147.

olmuştur ya da zorunlu varlık olarak kabul edilen bilinçli ve her şeye gücü yeten tanrıdan ortaya çıkmıştır.[497]

Bir başka açmaz ise ezeli olarak kabul edilen maddenin yani evrenimizin özellikle Big Bang teorisi ile beraber bir başlangıcının bulunduğunun ortaya atılması, evrenin başlangıca yönelik sorulan sorumuza cevap olma gücünü yitirmesine neden olmuştur.[498]

Flew'un kutsal metinlerdeki yaratma anlatılarına yapmış olduğu eleştiriler ise temelde doğru bir noktadan yapılmıştır. Fakat burada Flew'un belirli bir zamanda belirli bir mekâna ve bilinç düzeyi belirli sevide bulunan kişilere gönderilen tanrısal mesajların kendisine ait bir üslubunun olamayacağını düşünmemesi kabul edilebilir değildir. Kutsal metinlerin içerikleri, muhatabının zihin seviyesi ve sosyolojik zemin dikkate alınarak oluşturulur.[499]

Kutsal metinlerin gönderiliş amacı genel olarak nasihat vermek ve bu nasihat üzerinden toplumsal bir düzen inşa etmek olduğu vurgulanır. Bu amaç dikkate alındığında, kutsal metinlerdeki yaratma anlatılarının bilimsel bir açıklama çabası olmadığını, indiği toplumun bilinç düzeyi dikkate alınarak söylenmiş olan açıklamalar olarak kabul edilmesi doğru bir yaklaşım olacaktır.[500] Bu sebeple kutsal metinlerdeki tanrı anlatılarından hareketle tanrının yokluğuna gitmeye çalışmak acele ile alınmış bir karar olarak durmaktadır.

2.4.1.2.Tasarım Kanıtına Bakışı

Yaşamakta olduğumuz evrenin, sürdürmekte olduğu düzenli ve amaçlı işleyişi bu kanıtın temel noktasıdır. Hemen her şey belirli ölçülere göre hareket etmekte ve varlığını devam ettirmektedir. Yaşam alanlarına baktığımızda bir birini tamamlayan yapılardan oluşan bir sistem bulunmaktadır. Yaşamakta olduğumuz bu sistem gerek bitkiler gerek hayvanlar ve gerekse insanlar için yaşanılabilir bir şekilde dizayn edilmiş durumdadır. Bu sebeple tüm bu planlı ve ölçülü yaşam şartlarının akıllı bir güç tarafından ortaya çıkarılması beklenmektedir ki bu varlık tanrıdır.[501] Bu

[497] Flew, Yanılmışım Tanrı Varmış, s. 154.
[498] Flew, Yanılmışım Tanrı Varmış, s. 128.
[499] Tokat, Dinde Sembolizm, s.255.
[500] Tokat, Dinde Sembolizm, s.185.
[501] Aydın, Din Felsefesi, ss.69-71.

delil “nizam ve gaye”, “inayet” ve “teleolojik” isimleriyle de bilinmektedir. İbn Rüşd[502] ve William Paley[503] önemli savunucuları arasındadır.

Flew, tecrübe alanımızda bulunan işleyişe baktığımızda canlıların birbirleriyle bir bütünlük içerisinde süren yaşantılarını, doğanın düzenli ve tutarlı bir akış izlemesi hemen herkesin kabul etmiş olduğu bir şeydir, der. Doğada görülen düzenli ve amaçlı işleyişin doğaüstü bir varlık tarafından oluşturulduğunu savunma durumunun rasyonel bir açıklama olmadığını aksine duygusal olarak alınmış bir karar olarak görmektedir. Flew, âlemdeki düzenli ve gayeli işleyişten tanrı cevabına gitme durumunu aklın yapmış olduğu yanlış çıkarım olarak ifade etmektedir.[504]

Flew, evrende görülen düzenli işleyişin sebebi olarak düzenleyici fikrine gitme durumunu eleştirerek sürecin kendi içinde değerlendirilmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Ona göre evren ve içerisinde meydana gelen düzenli işleyiş doğaüstü bir güç tarafında var kılınmamış aksine evrenin kendisine ait özelliklerinden kaynaklı olarak bu yapıya dönüştüğünü savunmaktadır.[505] Evrendeki düzenden hareketle bir tanrı kanıtlaması yapmaya çalışmanın hiçbir gerekçesinin bulunmadığını ifade etmektedir.[506]

Flew, evrenin düzenli yapısı için dış bir kaynağa başvurmanın aslında bir açıklama olmadığını ve hiçbir karşılığının bulunmadığını ifade etmektedir. Bu sebeple düzenli ve gayeli işleyişi evrenin kendi iç özellikleri içerisinde açıklama eğilimin en tutarlı ve anlamlı açıklama tarzı olduğunu ifade etmektedir.[507]

Düzen ve gaye için evren cevabını veren Flew bunun oluşumunu şu şekilde açıklamaya çalışmaktadır: Evrenin sürdürmekte olduğu düzenli ve amaçlı işleyişini, hayvanları ve insanları ortaya çıkaran şeyin akıllı olmayan maddenin uzun bir zaman dilimi içerisinde fiziki yasaların etkisi ile evrim yolu sonucunda ortaya çıktığını ifade etmektedir.[508]

Felsefesinden oldukça etkilendiği David Hume’un âlemdeki düzen ve amaçlı işleyişin sebebi olarak dışta bir düzenleyici güce gitmek için oluşturulan akıl

---

502 Aydın, Din Felsefesi, s.70.
503 Aydın, Din Felsefesi, s.71.
504 Özkan, Antony Flew’un Ateizmden Tanrı İnancına Yolculuğunda Kanıtların Rolü: Eleştirel Bir Yaklaşım, s.488.
505 Ögcem, Antony Flew ’ün Tanrıyı İnkârının Grekçeleri, s.151.
506 Ögcem, Ateizmden Deizme Antony Flew, s.55.
507 Ögcem, Ateizmden Deizme Antony Flew, s.56.
508 Flew, Yanılmışım Tanrı Varmış, ss. 74,77.

yürütmeye yönelik yapmış olduğu eleştirilerin Flew'un düşüncelerinde de izini görmek mümkündür. Hume bu konu üzerine şunları söylemektedir: İnsan tecrübesine giren alanların durumundan hareketle doğayı ve içindeki işleyişi açıklamaya çalışmak ve yine insani oluşumlardan hareketle doğaya kıyaslamalarda bulunmanın mümkün olamayacağını vurgulamaktadır.[509] Hume, bir kıyaslama yapılabilmesinin temel şartı olarak herhangi bir şeyin birden fazla gözlenebilmesi ve tecrübe edilmesini gerekçe göstermektedir. İmdi evrenimizi düşündüğümüzde hiç birimiz onun nasıl ve ne tarafından oluşturulduğuna tanık olmadık. Nasıl oluştuğuna tanık olmadığımız bir alanı insani tecrübelerimizden hareketle sebep-sonuç içerisinde açıklama ihtimalimiz bulunmamaktadır. Bu sebeple evrendeki düzen ve amaçlılık için tanrı cevabı vermenin aklın yapmış olduğu yanlış bir çıkarım olarak kabul etmektedir. Hume sürecin evrende sonlandırılması gerektiğini vurgulamaktadır.[510] Bu açıklamaların etkisinde kalan Flew, evren içinde işleyen düzenli ve amaçlı sürecin açıklaması olarak evreni görmektedir.

Flew'un tasarım kanıtı hakkındaki açıklamalarını incelemeye aldığımızda şu sonuçlarla karşılaşmaktayız: Evrende işleyen düzenli yapının sebebi olarak, tanrı cevabını vermenin anlamsız olduğunu savunmakla beraber, görmüş olduğu bu manzarayı aklı ve hedefi olmayan kuvvetlerle açıklamaya çalışmaktadır. Fakat düzenli işleyen yapıyı, uzun zamanlar içerisinde meydana gelen tesadüfler ile açıklamaya çalışmak rasyonellikten oldukça uzaklaşarak verilmiş bir cevaptır.[511]

Başlangıca yönelik sormuş olduğumuz soruya rasyonel, tutarlı, anlamlı ve makul cevaplar arayan Flew'un süreci tanrıda değil de evrende durdurmasının rasyonel değeri nedir? Gerek tanrı gerekse evren cevabı içerisinde bazı boşlukları bırakmaktadır. Fakat ortaya koyulan cevaplardan hangisinin, cevabını aradığımız soruyu daha fazla aydınlattığı sorgulanmalıdır? Düzenli ve gayeli bir yaşamın cevabı olarak; bilinçli bir varlığın planlı bir süreç içerisindeki yaratmasından mı yoksa akılsız madenin uzun bir süre zarfı içerisinde yine akılsız yasalar aracılığıyla tesadüfler sonucu oluşturması mı beklenilebilir bir durumdur? Biz, evrenimizde var olan kanunlar ve bunların düzenli işleyişi, akılsız maddenin akıllı varlıkları ortaya

509 Özkan, Antony Flew'un Ateizmden Tanrı İnancına Yolculuğunda Kanıtların Rolü: Eleştirel Bir Yaklaşım, s.488.
510 İmamoğlu, Tanrının Doğası Ve Mucizenin İmkânı David Hume'un Antropomorfizm ve Mucize Eleştirisi, ss.69,75.
511 Ögcem, Ateizmden Deizme Antony Flew, s.57.

çıkaramayacağı kabulünden hareketle başlangıca yönelik sorulan soruyu, tanrı cevabının evren cevabından çok daha fazla açıklama gücüne sahip olduğunu düşünmekteyiz.[512]

2.4.1.3.Dini Tecrübe Kanıtına Bakışı

İnsanın kendisinden hareketle tanrının varlığını kanıtlamaya yönelik oluşturulan deliller arasında kabul edilmektedir. Bu delil de kişi, dışta bazı gerekçelerden hareketle değil bizzat tanrı ile özel bir iletişim kurması sonucunda tanrının varlığına ulaşmaktadır. Tanım olarak şöyle tarif edilebilir: “Kişisel niteliklere sahip aşkın bir varlığa ilişkin doğrudan veya dolaylı tecrübeler olarak düşünebiliriz.”[513]Metafizik alan ile aracısız iletişime geçmedir.[514]Bir başka tanımla dini tecrübe “Birlik tecrübesi” olarak tarif edilmektedir[515]. Tanrı ile kişi arasında yaşanıldığı ileri sürülen bu tecrübe, ontolojik bir zeminde gerçekleşen bir durum olmayıp, zihinsel bir süreç olarak tasvir edilmektedir.[516]

Flew, tanrı hakkında konuşabilme imkânının sadece vahiy(“ sezgi, ilham ve bir takım keşifler”) yoluyla gerçekleşebileceğini ifade etmektedir. [517]Fakat bu tek konuşma alanını da eleştirilere tabi tutar. Dini tecrübenin öznel bir durum olmasından dolayı, gerçekte yaşanıp yaşanmadığı kesin olarak bilinmeyecektir. Bu tecrübeyi yaşadığını ifaden kişilerin bizlere doğruyu söylediklerine ve bizi kandırmaya çalışmadıklarına yönelik bir garantimiz yoktur. [518]

Dini tecrübenin merkezinde kişinin bulunması ve yaşandığı ifade edilen bu tecrübenin kendisine açık fakat kendi dışında olanlara kapalı olması nedeniyle sadece kişinin kendisi için bağlayıcı olabileceğini ifade etmektedir. [519] Yaşandığı ifade edilen tecrübenin bizler için bir bağlayıcılığı olabilmesi için yaşanılan dini

[512] Kütük, Ateizm Yanılgısı, s.110.
[513] Reçber, Din Felsefesi El Kitabı, s.147.
[514] Tüzer, Dini Tecrübe ve Mistisizm, s.51.
[515] Tüzer, Dini Tecrübe ve Mistisizm, s.89.
[516] Tüzer, Dini Tecrübe ve Mistisizm, ss.95-96.
[517] Ögcem, Ateizmden Deizme Antony Flew, s.59.
[518] Ögcem, Ateizmden Deizme Antony Flew, s.61.
[519] Ögcem, Antony Flew ’ün Tanrıyı İnkârının Grekçeleri, s.155.

tecrübenin kafamızda şüpheleri bırakmayacak şekilde anlatılması ve ifade edilmesi gerekmektedir.[520]Fakat yaşanılan tecrübe bu durumu yaşamamış olanların zihinleri için anlaşılır, makul ve akıllarda şüphe bırakmayacak şekilde anlatılamazsa, öne sürülen bu delil üzerinden bir tanrı kanıtlaması yapmanın imkânı kalmayacaktır.[521]

Flew, tanrı ile yaşandığı ifade edilen bu tecrübenin bir gerçekliğinin bulunmadığını, aksine; kişinin kültürünün sosyolojik ve psikolojik eğilimlerinden, kabullerinden ve isteklerinden kaynaklı olarak ortaya çıktığını vurgulamaktadır.[522]

Flew'un dini tecrübe delili üzerine yapmış olduğu eleştirileri dikkatle incelenirse haklı gerekçelendirmelerde bulunduğu görülecektir. Şunları söyleyebiliriz ki tanrı ile yaşandığı ifade edilen dini tecrübenin mümkün olabilmesi için öncelikle tanrının varlığına dair bir ön kabulümüzün ve tasavvurlarımızın bulunması gerekmektedir.[523] Dini tecrübenin öznel bir durum oluşu ve bizlere açık olmayışı gerçekte böyle bir tecrübenin yaşanıp yaşanmadığı noktasında bizlerin kanaat belirtmesini zorlaştırmaktadır. Dini tecrübe alanında aklın yürütebileceği bir sürecin bulunmadığı aksine bu alanın "yaşa" ve "gör" durumlarından ibaret olduğunu ifade etmektedirler.[524]

Dini tecrübe sahasında akıldan çok his, duygu ve yaşantı bulunsa da bu delilin gerçekleştiğine dair bazı gerekçeler öne sürülebilir. Bunlar arasında dini tecrübe yaşadığını iddia eden kişinin gerçekleşen bu tecrübeden sonra yaşantısında, gerek hayvanlara gerek insanlara gerekse topluma karşı pozitif anlamda bir gelişme göstermesi gösterilebilir. Bu tecrübeyi yaşayan kişinin fikirleri etrafında bir toplumun şekillenmesi ve iyi anlamda değişim ve dönüşüm yaşanması, ifade edilen tecrübenin gerçekleştiğine dair bizler açıdan bir işaret olarak görülebilir.[525]

Dini tecrübe delili anlatılanlardan da anlaşılacağı üzerine sıfır noktasından hareketle bir tanrı kanıtlaması olarak formüle edilen bir delil olmanın ötesinde, başka bir durumu ifade etmektedir. Dini tecrübe, bu tecrübeyi yaşayan kişinin

520 Ögcem, Ateizmden Deizme Antony Flew, s.63.
521 Ögcem, Antony Flew 'ün Tanrıyı İnkârının Grekçeleri, s.155.
522 Ögcem, Ateizmden Deizme Antony Flew, s.61.
523 Reçber, Din Felsefesi El Kitabı, ss.148-149.
524 Aydın, Din Felsefesi, s.84.
525 Aydın, Din Felsefesi, s.90.

sürdürülmekte olduğu tanrı düşüncesinin derecesini yükseltmekte ve varsa aklındaki şüphelerin ortadan kalması için katkı sağlamaktadır.[526]

Yukarda açıklamaya çalıştığımız durumlar Flew'un ateizm inancını taşıdığı dönemler içerisinde yapmış olduğu eleştirilerden oluşmaktaydı. İmdi Flew'un deist dönemlerinde tanrı kanıtları hakkında yapmış olduğu açıklamaları tanımaya çalışalım. Flew'un ateizmden deizme giden yolculuğunda meydana gelen bilimsel anlamdaki çalışmaların büyük bir etkiye sahip olduğunu söylemiştik. Flew, bu dönemde kendisini tanrı düşüncesine götüren sebepleri şu başlıklar altında incelemeye çalışmıştır: "Doğanın kanunlarını kim yazdı?" ve "Evrem bizim geleceğimizi biliyor muydu?"

2.4.2.Antony Flew'un Deizm Dönemi Delillere Bakışı Ve İncelenmesi

2.4.2.1.Tasarım Kanıtı

Flew, inanç alanında yaşamış olduğu bu değişimin sebepleri arasında, bilim sahasında meydana gelen çalışmalarının büyük etkisinin bulunduğunu söylemektedir. Özellikle DNA alanında yapılan çalışmaların önemli bir etkiye sahip olduğunu vurgulamaktadır.[527]

Flew'e göre tanrı kanıtları içerisinde açıklama gücüne sahip olan en önemli kanıt "tasarım kanıtı" dır. Tasarım kanıtının doğru bir şekilde formüle edildiği vakit tanrının varlığını kanıtlama noktasında büyük bir güce sahip olacağını ifade etmektedir.[528] Tasarım kanıtını diğer deliller arasında kuvvetli hale getiren sebep ise son yapılan bilimsel anlamdaki çalışmalar olmuştur.[529] Flew bu çalışmalardan "ilk olanın doğa kanunlarının kaynağı sorusu ve günümüz saygın bilim adamlarının bu konuyla ilgili görüşleridir. İkincisi ise yaşamın kaynağı ve üreme sorunudur."[530]

Flew, ateizm dönemi içerisinde de yapmış olduğu evren üzerine konuşmalarda, evrende bulunan düzenli işleyişten bahsetmektedir. Fakat önceki

---

[526] Aydın, Din Felsefesi, s.83.
[527] Flew, Yanılmışım Tanrı Varmış, s.79.
[528] Flew, Yanılmışım Tanrı Varmış, s.95.
[529] Irmak, Teizme Kutsal Yolculuğum Antony Flew ve Gary Habermans Arasındaki Tartışma, s.168.
[530] Flew, Yanılmışım Tanrı Varmış, s.95.

döneminde bu düzenli yapının cevabı olarak evrenin kendisini görürken[531] şimdilerde bunun cevabının tanrı olduğunu ifade etmektedir.[532]

Flew, âlemde görmekte olduğumuz düzenli ve gayeli işleyişin, bizlere tasarlanmış bir yapı gibi göründüğünü ifade etmektedir. Tasarım bir tasarımcının varlığını zorunlu kılar ve bize göre bu tasarımcı ilahi güçtür.[533]Flew, evrenimizin sahip olduğu düzenli yapısını açıklamak adına tesadüflere ve büyük sayıların sihrine kapılmaktansa, bilinçli ve ileriye doğru planlı ve amaçları bulunan tanrı cevabının verilmesini daha anlaşılır ve mantıklı bulduğunu ifade etmektedir.[534]Swinburne'ün bu konudaki tutumu Flew'un düşünceleriyle benzerlik göstermektedir. Swinburne göre, evrenimizde sürmekte olan düzenli işleyişin nedeni olarak verilen cevaplar arasında mantıklı ve anlaşılabilir olanının tanrı cevabı olduğunu savunmaktadır.[535]

Flew'un bakış açısına göre, evrenimizde tanık olduğumuz düzenli işleyişin diğer bütün düzenli yapıların üzerinde bir konuma sahip olduğunu vurgulamaktadır. Bu kadar büyük bir yapının düzenli olarak işleyişini sürdürmesinin nedeni nedir? Flew, bilim insanlarının bu soruya vermiş olduğu cevabın" Tanrının Aklı" olduğunu vurgulamaktadır.[536]

Bu konu hakkında Stephan Hawking şunları söylemektedir: Evrenimizin bilimsel çalışmalarla nasıl işlediğini detaylı bir şekilde tanıdıkça bu devasa sistemin belirli kanunlar tarafından işletildiğini görmekteyiz. Görmüş olduğumuz bu büyük sistemin başlangıcına yönelik soracağımız, tüm bu görünen şeylerin kaynağı nedir? Sorusuna tanrı cevabının verilebileceğini ifade etmektedir.[537]

Flew, evren üzerine yapılan araştırmaların sonuçlarına baktığımızda orada işleyen hassas dengeler üzerine kurulu muhteşem bir sistemin bulunduğunu görmekteyiz. Evrende gözlemlenen bu sistemin kuruluşunda gelişmiş bir matematik kullanıldığını ve bu matematiksel inşadan dolayı tanrının "üst düzey bir matematikçi" olarak tarif edilebileceğini söylemektedir.[538]

---

531 Flew, Yanılmışım Tanrı Varmış, s.127.
532 Flew, Yanılmışım Tanrı Varmış, s.95.
533 Ögcem, Ateizmden Deizme Antony Flew, s.120.
534 Ögcem, Antony Flew'de Tanrıya Dair Paradigma Değişikliği, s.226.
535 Flew, Yanılmışım Tanrı Varmış, s.107.
536 Flew, Yanılmışım Tanrı Varmış, s.96.
537 Flew, Yanılmışım Tanrı Varmış, s.97.
538 Ögcem, Ateizmden Deizme Antony Flew, s.128.

Flew, varlığını gözlemlediğimiz düzenli yapının kaynağı hakkında tutarlı, mantıklı ve anlaşılabilir açıklamalarda bulunabilmek adına modern çalışmaların ve hipotezlerin aşılması gerektiğini savunmaktadır.[539]

Flew, evrenimizdeki düzenli ve gayeli yaşamın kaynağı noktasında bazı bilim adamlarının sunmuş olduğu "Tanrının Aklı" cevabının bir birey olarak kendisi için "sağlam ve reddedilmez" bir fikir olarak görmektedir.[540]

Swinburne'ün evrendeki işleyiş üzerine yapmış olduğu açıklamaları ile Flew'un görüşleri arasında benzerlikler bulunmaktadır. Swinburne "Ben, bilimin açıkladıklarını açıklayan bir tanrı kabul ediyorum. Bilimin açıklamalarını inkâr etmiyorum. Ancak bilimin açıklama nedenini açıklamak için tanrı'yı var sayıyorum." demektedir.[541]

2.4.2.2.İnce Ayar Ya Da İnsancıl İlke Kanıtı

İnsancıl ilke, özellikle Big Bang teorisi sonrasında evrenimizde var olduğu ortaya konulan hassas dengelerin varlığından hareketle oluşturulmuş bir kanıttır. Bu kanıtı şu şekilde tarif edebiliriz: Evrenimizin düzenli işleyişini sürdürmesinde ona eşlik eden fiziksel yasaların, evrenimiz içinde bulunan madde ve enerjinin miktarının; genişleme hızının ve maddenin sahip olmuş olduğu temel değerlerin varlığının yaşamı meydana çıkaracak kritik değerlere sahip olmasını ifade eder.[542] Evrenimizin sahip olduğu temel değerlerin, insanın yaşamını sürdürmesine uygun oranlarda oluşu "Evren insanlık için ısmarlama bir elbise gibi" düşüncesini doğrulamaktadır.[543]

Flew, ince ayar kanıtı üzerine düşüncelerini bir temsil üzerinden anlatmaya çalışmaktadır. Temsil özet olarak şöyledir: Tatil için gittiği mekânda odasına kapısını açan kişi odadan kendisinin en sevdiği kokunun yayıldığını hissetmektedir. Oda girdiğinde ise gördükleri heyecan vericidir. En sevdiği yemekler ve içeceklerin mutfak bölümünde hazır olduğunu görür. Yol yorgunluğunu atlatabilmek adına

---

539 Ögcem, Ateizmden Deizme Antony Flew, s.122.
540 Flew, Yanılmışım Tanrı Varmış, s.108.
541 Ögcem, Antony Flew'de Tanrıya Dair Paradigma Değişikliği, s.232.
542 Hüseyin Yaşar, **Tanrının Varlığına Dair Modern Delillerden İnsancı İlke Ve Hassas Ayar Delili**, Artuklu Akademi, 2014/1(2), 57-81, s.5.
543 Dorman, Modern Bilim: "Tanrı Var", s.68.

yatağa uzanan kişi en sevdiği müzikçinin en sevdiği parçasını masanın üzerinde görür. Odada küçükte bir kitaplık vardır ve burada bulunan kitaplar hayranı olduğu ve fikirlerinden oldukça etkilendiği yazarlara aittir. Karşılaşılan bütün bu olaylardan sonra insan zihninin yürüteceği bazı çıkarımlar olacaktır. Bu çıkarımlardan bir tanesi, tüm bu olanların her ne kadar inanılmaz derecede şaşırtıcı olsa da tamamen rastlantı sonucu geliştiğini düşünmek, diğeri ise geleceğimizin önceden otel çalışanlarına haber verilmesi sonucu özel olarak bizim için hazırlanmış oluşu. Flew, ikinci çıkarımın insanlar tarafından kabul edileceğini savunmaktadır.[544]

Temsili tatil anlatımı ile ince ayar kanıtı arasında arasın da benzerliklerin bulunduğunu savunan Flew, evrenimizin sanki bizim geleceğimizi önceden bilircesine inşa edildiğini savunmaktadır.[545]

Flew ile aynı düşünceleri paylaşan Freeman J. Dyson evrenin içindeki varlıkların yaşamını sürdürmesine uygunlu üzerine şunları söylemektedir; "Evrenin derinliklerine bakıp, fizik ve astronomide bizim yararımıza çalışan birçok rastlantıyı fark edince, evren, bir anlamda, sanki önceden bizim geleceğimizi biliyormuş gibi görünüyor.[546]

Flew, evrenimizin hassas dengeler üzerine kurulu olduğunu, bu sebeple evrenin sahip olduğu fizik yasalarından bazılarının küçük oranda bile olsa değişikliğe uğraması halinde evrenimizin bugünkü haline asla gelemeden yokluğa karışacağını ifade etmektedir. [547]

İnce ayar kanıtı üzerine kısa bir liste yazacak olursak şöyle olur: "Evrenimizin yaşı, doğanın temel sabitelerinin değerleri, kozmik entropi seviyesi, ışığın hızı, çekim kuvveti sabiti, Big Bang dalgacıkları, volkanik aktivite, yer kabuğunun kalınlığı, galaksinin büyüklüğü…[548]

Flew, son dönem bilimsel sahada yapılan DNA üzerine çalışmaların ve daha birçoklarının evrenin ince bir ayar üzerine inşa edildiğini destekler nitelikte görmektedir. Bu hassas deneğeler üzerine kurulu sistemi açıklama gücüne sahip en iyi açıklamanın ise tanrı cevabı olduğunu düşünmektedir.[549]

---

544 Flew, Yanılmışım Tanrı Varmış, ss.109-110.
545 Ögcem, Ateizmden Deizme Antony Flew, s.136.
546 Dorman, Modern Bilim: "Tanrı Var", s.73.
547 Flew, Yanılmışım Tanrı Varmış, s.110.
548 Dorman, Modern Bilim: "Tanrı Var", ss.186-194.
549 Ögcem, Antony Flew'de Tanrıya Dair Paradigma Değişikliği, s.234.

Bu hassas dengelerin önemi ortaya koyabilmek adına Stephen Hawking şunları söylemektedir: Big Bang sonrası evrenimizin gerçekleştirdiği genişleme hızı çok hassas bir dengede ilerlemektedir. Eğer Big Bang sonrası evrenin genişleme hızı " yüz milyarda bir oranında" değişikliğe uğrasaydı evrenimizin bugünkü haline gelemeden yok olacağını ifade etmektedir.[550]

Evrende görülen düzenin kaynağı nedir? Bu soruya iki farklı cevap verilmektedir: Tanrı ve evren. Âlemdeki hassas dengelerin kaynağı olarak evren cevabı veren kişiler, bu düşüncelerini çoklu evrenler üzerinden açıklamaya çalışırlar. Çoklu evrenler teorisi özetle şöyledir; Birden fazla evren içerisinde sınırsız zaman içerisinde sınırsız oluşun varlığı kabul edildiğinde içinde bulunduğumuz düzenli ve hassas dengeler üzerine kurulmuş bir sistemin benzerinin ortaya çıkması mümkün olabilmektedir.[551]

Evrenimizdeki düzenli işleyişin açıklaması olarak çoklu evrenler teorisi ileri sürenlere karşı olarak bazı eleştiriler ortaya konulmaktadır. Flew, evrenimizde işleyen süreci ve hassas dengeleri çoklu evrenler ile cevaplamaya çalışmanın açmazlarının bulunduğunu ifade etmektedir.

Çoklu evrenlerin fikrini düşünmemiz için hiçbir bilimsel kanıtımızın bulunmadığını, yapılan şeyin metafizik yapmak olduğunu savunmaktadır.[552] Biran çoklu evrenler fikrini kabul etmiş olsak bile bu teorinin başlangıca yönelik sorumuza cevap olamayacağını ifade eder. Bunu ise şöyle ifade eder; Bizler evrenimizdeki kanunlarının kaynağına yönelik sormuş olduğumuz soruya cevap olarak çoklu evrenler cevabı verdiğimizde süreci sadece ertelemiş olmaktayız. Çünkü bu defa da çoklu evrenlerin hangi kanunlar ile işletildiğini ve bu kanunların kaynağının ne olduğu sorusu ortaya çıkmaktadır. [553]

İster evrenimizdeki kanunlar olsun isterse çoklu evrenleri işleten kanunlar olsun, sonuç olarak var olan kanunları bir sebebe bağlamamız gerekmektedir ki Flew bunun cevabının tanrı olduğunu savunmaktadır.[554]

Swinburne' de çoklu evrenler fikrine eleştiriler yöneltmiştir. Bu konuda şunları söylemektedir: Evrenimizdeki fiziki yasaları ve hassas dengeleri açıklamak

---

[550] Dorman, Modern Bilim: "Tanrı Var", s.63.
[551] Dawkins, Tanrı Yanılgısı, s.137.
[552] Ögcem, Ateizmden Deizme Antony Flew, ss.139-140.
[553] Flew, Yanılmışım Tanrı Varmış, s.115.
[554] Ögcem, Antony Flew'de Tanrıya Dair Paradigma Değişikliği, s.237.

adına tek bir varlığı kabul etmek yerine(tanrı) birden fazla evren fikri ortaya atmanın tam anlamıyla irrasyonel bir tutum olarak görmektedir.[555]

Çoklu evrenler teorisi üzerinden açıklamalar yapan kişilere karşı Martin Rees şunları söylemektedir:"Gözlemlenemeyen ve muhtemelen de asla gözlemlenemeyecek olan bölgelere başvurmak pek de bilimsel olmasa gerek".[556]Evrenimizdeki temel işleyişin kaynağı olarak ileri sürüler metafizik tanrı cevabını bilim dışı olarak görüp eleştirenlerin, oluşturmuş oldukları cevaplarının metafizik olup(çoklu evrenler teorisi)bilimsellikten tamamen uzak olması tam bir tutarsızlık örneğidir.

Flew'un çoklu evrenler teorisine yönelttiği bir diğer eleştiri ise şöyledir: Var olan bir evrenin açıklamasını yapmak, birden fazla evrenin açıklamasını yapmaktan çok daha kolay olmalıdır. Bu sebeple, evrenimizdeki düzenli yapının cevabı olarak çoklu evrenler fikrini kabul etmek sorumuzu çözüme kavuşturmaktan çok, sorumuzu daha fazla büyütmektedir der. Var sayılan bu çoklu evrenler hangi kanunlar ile yönetilmektedir ve kanunların kaynağı nedir?[557]

Flew'un bilimsel çalışmalar sonucu tanrı düşüncesine yönelik fikrini değiştirmesi bazı eleştiriler almıştır. Bu konuda Mehmet Şükrü Özkan şunları söylemektedir: Flew'un, fizik yasaların varlığı ve evrendeki düzen üzerine yapmış olduğu açıklamaların doyurucu bulmadığını ve bu fikirlerin Flew'un kendi bireysel düşüncelerinin ötesine geçmediğini vurgulamaktadır. Flew'un yaşamış olduğu tanrı fikri üzerindeki değişimin ifade edilmeye çalışılan " Kanıtların götürdüğü yere git" ilkesi ile mi gerçekleştiği yoksa kendi öznel kararlarıyla yapılan bir sıçrama mı olduğu tartışmalıdır. Bize göre süreç Flew'un sahip olduğu ilke ile uyuşmazlık göstermektedir.[558]

2.4.3.Richard Dawkins'in Delillere Bakışı Ve İncelenmesi

Richard Dawkins, söylemleri, yapmış olduğu çalışmalar ve tutumlar ile yeni ateizm içerisinde kabul edilmekle beraber kendisini pozitif ateizm içerisinde de

---

[555] Swinburne, Tanrı Var Mı? s.60.
[556] Dorman, Modern Bilim: "Tanrı Var", s.87.
[557] Flew, Yanılmışım Tanrı Varmış, ss.128-129.
[558] Özkan, Antony Flew'un Ateizmden Tanrı İnancına Yolculuğunda Kanıtların Rolü: Eleştirel Bir Yaklaşım, s.502.

görebiliriz. Tanrı ve tanrı kanıtları üzerine aktif olarak çalışan Dawkins, yapmış olduğu eleştiriler ve çalışmalar ile adından oldukça söz ettirmiştir. Dawkins'in kanıtlara yöneltmiş olduğu eleştirileri incelediğimizde şunları görmekteyiz ki Dawkins özellikle tanrı kanıtlarının güçlü olanlarına az değinip geçerken ve üzerinde fazla durmazken kısmen daha zayıf ve iyi formüle edilmemiş olanlarını ise daha fazla incelemeye ve onlar üzerinden eleştirilerini yöneltmeye çalışmıştır. İmdi Dawkins'in tanrı kanıtları hakkında yapmış olduğu eleştirileri tanımaya ve incelemeye çalışalım.

2.4.3.1.Thomas Aquınas "Kanıtları"(Kozmolojik- İmkân- Teleolojik- Tasarım Kanıtları)

Dış dünyadan hareketle tanrının varlığına gitmeye çalışılan bu kanıt özetle şöyledir. Görmüş olduğumuz tüm bu şeylerin bir ilk sebebi olması gerekir. Hiçbir şey yokluktan ortaya çıkamaz. Bu sebeple görmüş olduğumuz tüm bu şeylerin ezeli bir şey tarafından ortaya çıkarılması zorunluluk arz eder. Varlığı kendinden olan bu zorunlu varlık görmüş olduğumuz tüm bu şeyleri ilk olarak harekete geçirmiştir ve süreç bununla beraber başlamıştır. Varlığa ilk hareketi veren bu ezeli şey tanrıdır der.[559] Mehmet Aydın, Thomas Aquınas'ın kanıtlarının İslam kültüründe yetişmiş olan düşünürlerin ortaya koyduğu kanıtlar ile anlaşıldığını ifade etmektedir.[560]

Tanrı, yaratmış olduğu bu sistemi ve içerisindeki türleri belirli bir düzen ve amaç üzere yaratmıştır. Bu sebeple varlık âlemine bu gözle bakan kişiler orada devam etmekte olan akışın bu özellikleri taşıdığını görecektir. Varlığı, belirli bir amaçlar üzerine yaratabilecek şeyin bilinçli bir varlık olması gerekir. Bu bilinçli varlık tanrıdır.[561]

Dawkins, Aquınas'ın tanrının varlığını delillendirmek adına oluşturduğu kanıtlarını farklı açılardan eleştiriye tabi tutmuştur. Dawkins, görmüş olduğumuz şeylerin açıklamasının yapılabilmesi için bir ilk nedene yani ezeli varlığa ihtiyacımızın olduğunu kabul etmektedir. Fakat bu ezeli varlığın tanrı cevabı ile açıklanmasını kabul etmemektedir. Ona göre, verilmiş olan tanrı cevabı tembellikle

[559] Reçber, Din Felsefesi El Kitabı, s.129.
[560] Aydın, Din Felsefesi, s.42.
[561] Reçber, Din Felsefesi El Kitabı, s.136.

alınmış bir karardan başka bir şey değildir. Tanrının ezeli olduğunu ve bir dış etkenle varlık sahasına çıkmadığını düşündürtecek bir şeyin bulunmadığını ifade eder.[562]

Dawkins, tasarım kanıtının insanların bilinç düzeylerini etkileme noktasında başarılı olduğunu kabul etmektedir. Fakat tasarım üzerinden tanrının varlığına giden bu kanıtın Darwin'in evrim teorisini ortaya atması ile birlikte sarsıldığını ifade etmektedir. Dawkins, evrim teorisinin en önemli gücünün bizlere tasarlanmış gibi gözüken şeylerin aslında bir tasarımcının etkisi olmadan nasıl bu hale geldiklerini ortaya koymadaki başarısı olduğunu savunmaktadır.[563]

Dawkins, canlılardaki düzenli yapının varlığını, küçük adımlarla ilerleyen kör saatçinin bir sonucu olarak görmektedir. Kör saatçi, ileriye doğru hedefi olmayan ve bilinci bulunmayan bir yapı olarak, meydana gelen küçük değişimler ile ilkel varlıktan bugünkü anlamda tasarlanmışçasına izlenim bırakan varlıkları ortaya çıkaran güçtür.[564]Canlılardaki düzenliliği birikimli seçilim ile açıklamaya çalışan Dawkins, evrendeki düzenli işleyen sistemi açıklamak adına ise "elek" düşüncesini ortaya atmaktadır.

"Delik-Elek" adını verdiği bu yapı ile süreci şu şekilde açıklamaya çalışmaktadır: Belirli ölçüleri olan bir delikten bazı nesneleri geçirmeye çalıştığımızda, delikten geçecek kadar küçük olanlar ile geçmeyecek kadar büyük olanlar birbirlerinden ayrılacaklardır. Bu ayrılma sonucu ortaya çıkan şeyin rastgele diyemeyeceğimiz bir görüntüde dizileceğini söylemektedir. Bu noktadan hareketle güneş sistemimizdeki gezegenlerin ve birbirlerine olan konumlarının hassas dengelerini açıklamaya çalışır. Dawkins şöyle söyler: Güneş sistemi içerisinde bulunan gezegenlerin birbirlerine olan konumları ve bu konumlarının değişmeden kalabilme ihtimali bizlere planlı bir şekilde hareket eden bir tanrının fiili olarak mı gözükmektedir? Dawkins'in cevabı hayırdır! Bu hassas değerlerin nedeni olarak tanrı cevabına ihtiyacımızın olmadığını, aksine bunun sebebinin doğada bulunan " başka bir elek "in sonucu oluştuğunu ifade etmektedir.[565]

Bu konuda ki başka bir açıklaması ise şöyledir: Sonsuz evrenler fikrini kabul ettiğimizde, sonsuz zaman ve sonsuz oluş içerisinde hemen her şeyin mümkün

[562] Dawkins, Tanrı Yanılgısı, s.81.
[563] Dawkins, Tanrı Yanılgısı, s.83.
[564] Dawkins, Kör Saatçi, s.66.
[565] Dawkins, Kör Saatçi, s.67.

olabileceğini ve içinde yaşamakta olduğumuz evren gibi hassas değerler üzerine kurulu bir sistemin ortaya çıkabileceğini ifade etmektedir.[566]

Dawkins, başlangıca yönelik sorulan 'Tüm bu görünen şeylerin kaynağı nedir?' sorusuna anlamlı bir cevabın verilmesinin gerekliliğini savunmaktadır. Fakat başlangıca yönelik sorulan sorumuza tanrı cevabının verilemeyeceğini ifade etmektedir. Başlangıca yönelik soruya, tanrı fikrini değil de evrenin kendisini ya da çoklu evrenler teorisini cevap olarak ileri süren Dawkins'in, sergilemiş olduğu tutumun rasyonel değeri nedir?

Birden fazla evren ve tanrı düşüncesi başlangıca yönelik oluşturulmuş metafizik cevaplardır.[567] Bu iki metafiziksel cevap da ezeli bir varlık kabul etmeyi zorunlu olarak görmektedir. Ezeli olarak bir varlık kabul etmekten kendimizi kurtaramıyorsak o zaman şu soruyu sorabiliriz: Ezeli olarak kabul edilen evren mi yoksa tanrı mı görmüş olduğumuz düzenli ve amaçlı sistemi en iyi açıklama gücüne sahip? İnsani tecrübemizden hareketle düzenli yapılar arkasında aramakta olduğumuz "zekâ" algısından dolayı tanrı cevabının daha rasyonel olduğunu düşünmekteyiz. David Hume'un yapmış olduğu eleştiriler dikkate alındığında da şunları söyleyebiliriz ki Hume'un yapmış olduğu açıklamalar her ne kadar doğru bir akıl yürütme olsa da sonuç olarak cevabını aradığımız bir soru bulunmaktadır. Bu sorunun cevaplanması cevaplanmamasından daha iyidir. Bu sebeple tecrübelerimizden hareketle belirli açıklamalarda bulunmaktan başka bir çaremiz kalmamaktadır. Matematikçi John C. Lennox bu konu hakkında şunları söylemektedir: "Belirli bir etkiyi açıklayan bir argüman, onu açıklamayan argümandan her zaman daha geçerli kabul edilir".[568]

Çoklu evrenler fikrine eleştiri yapan Swinburne bu konu hakkında şunları söylemektedir: Âlemdeki düzenli işleyen yapıyı açıklamak adına tek bir tanrıyı kabul etmeyip birden fazla evren fikri ortaya atarak açıklamaya çalışmanın rasyonellikten oldukça uzak bir tutum olduğunu vurgulamaktadır.[569]

Güneş sistemi içerisinde bulunan gezegenlerin temel işleyişinin, birbirlerine olan konumlarının açıklaması olarak "doğal elek" fikrini ortaya atması anlaşılır gibi

---

566 Dawkins, Kör Saatçi, s.170.
567 Lennox, Aramızda Kalsın Tanrı Var, s.101.
568 Lennox, Aramızda Kalsın Tanrı Var, s.115.
569 Flew, Yanılmışım Tanrı Varmış, s.115.

değildir. Belirli ölçüleri olan delikten farklı büyüklükteki maddeleri attığımızda delikten geçenler ile geçemeyenlerin ayrışacağı ortadadır. Fakat bu ayrışma ile beraber, hassas dengelere sahip bir sistemin kurulabileceğini düşünmemiz için ne tür gerekçelerimiz bulunmaktadır? Bu noktada Dawkis'e birkaç soru yöneltmek isterim. Sayın Dawkins;

1- Elekten geçen maddelerin anlamsızca değil düzenli bir şekilde dizildiğini düşünmemiz için rasyonel veya bilimsel gerekçemiz nedir?

2- Güneş sisteminde bulunan gezegenlerin birbirlerine olan konumları ve dönüş hızlarının hassas dengede bulunmasına neden olan "doğal elek" nasıl oluşmuştur?

3- Bir elekten geçen veya geçmeyen maddelerin hassas değerler üzerine kurulu bir sistem oluşturması nasıl mümkün olmaktadır?

4- Basit bazı oluşumları açıklamak adına kullanılabilecek elek anlatısını güneş sistemi gibi büyük ve düzenli işleyen bir sistemin açıklaması olarak kabul etmenin sebebi bilim mi ideoloji mi?

5- Bilimin açıklama yapamadığı alanlarda tembellik yaparak tanrı fikrine sıçramayı farklı açılardan eleştiren Dawkins'in hangi gerekçelerle elekten geçen veya geçmeyen maddelerin hassas değerler üzerine kurulu bir sistem kurabilmesini mümkün görmektedir? Yoksa kendisi de bu konuda tembellik yapıp, bir sıçrama yaparak mı cevap vermiştir?

2.4.3.2.Ontolojik Kanıt

Bu kanıt insandan hareketle tanrının varlığını ortaya koymaya çalışmaktadır. Başka bir ifade ile bu kanıt, tanrı kavramının tanımından hareketle tanrının varlığını ortaya koymaya çalışmaktadır.[570] Ontolojik delil Aziz Anselm tarafından formüle edilmiştir. Kanıt şöyledir: İnsanın zihninde mükemmel bir varlık fikri bulunmaktadır. İnsanın mükemmel olmayışı dolayısıyla bu düşünce dışardan insana yönlendirilmiş olmalıdır. Peki, bu mükemmel varlık sadece zihnimizde mi bulunmaktadır yoksa bir gerçekliğe sahip midir? Sadece zihnimizde bulunan fakat gerçekte olmayan bir varlık

[570] Reçber, Din Felsefesi El Kitabı, s.123.

mükemmel kabul edilemez. Bu sebeple zihnimizde düşünmüş olduğumuz mükemmel varlığın gerçekliği bulunmalıdır. İşte bu mükemmel varlık tanrıdır.[571]

Descartes ise bu kanıtı şu şekilde açıklamaya çalışmaktadır: Eser sahipleri yapmış olduğu eserlerine kendi imzalarını atarlar. Böylece eserin kime ait olduğu anlarız. Tanrıda yaratmış olduğu varlıklara(eserlerine) kendi imzasını atmıştır. Kişi, tanrının yaratırken kendisine atmış olduğu bu imza sebebi ile tanrı fikrine ulaşmayı başarmıştır. Tanrı başlangıçta insanın özüne bu bilgiyi işlemeseydi, kişi kendisinden hareketle bu fikre ulaşamazdı demektedir.[572]Bu düşünce İslam kültüründeki "fıtrat"[573] kavramı ile büyük benzerlikler göstermektedir.

Dawkins, insanın zihninde tasavvur etmeye çalıştığı bir düşünceden hareketle bir tanrı kanıtlaması yapmaya çalışmanın anlaşılmaz olduğunu ifade etmektedir. Dawkins, tanrı fikrinin varlığı ve yokluğu üzerine kelime oyunları yaparak bir sonuç almaya çalışmanın büyük bir akıl yürütme hatası olduğunu savunmaktadır.[574]

Dawkins ontolojik delil üzerine yapmış olduğu eleştirilerinde pekte haksız sayılamaz. Sadece zihnimizde yapmış olduğumuz bazı akıl yürütmelerden hareketle bir tanrı fikrine varmaya çalışmak kuvvetli bir temele sahip değildir. Düşünce üzerinden bazı sonuçlara gitmeye çalıştığımız doğrudur, fakat yapılan bu düşünce serüveni farklı sebep sonuç ilişkileri ile desteklendiğinde önemli bir güce sahip olabilmektedir. İmdi, süreci sadece zihinde başlatıp zihinde bitirmeye çalışmanın mantıksal açıklaması nasıl mümkün olabilmektedir?

Dercartes'in ortaya koymaya çalıştığı ontolojik kanıt ise daha fazla açıklama gücüne sahip bir tanımlama gibi durmaktadır. Özellikle eser sahibinin ortaya koyduğu eserine, kendisini tanıtacak izler bırakması ve bu dolayısıyla tanınması zihinler için daha anlaşılır bir açıklamadır. Tanrı, insanı yaratırken kendisini tanıyacak bir eğilim ile yaratmış ise kişinin tanrı fikrine ulaşması garipsenecek bir durum olmaktan uzaklaşır. İnsanlığın tarihi geçmişine bakıldığında, tanrı fikrinin insanın hayatında erken zamanlardan itibaren hep bulunduğunu göstermektedir.

---

[571] Aydın, Din Felsefesi, ss.27-28.
[572] Aydın, Din Felsefesi, s.31
[573] Fıtrat: " Yaratılış, belli yetenek ve yatkınlığa sahip oluş" anlamına gelmektedir. Varlıkların herhangi bir dışsal etkiye maruz kalmadan sahip oldukları temel özelliklere verilen isimdir. Tanrı fikri kabul edildiğinde, tanrının varlıklara yüklemiş olduğu temel eğilimler olarak adlandırılabilir. İnsan özelinde düşünülecek olursa; tanrının, insana yüklemiş olduğu temel özellikler sayesinde tanrısını bulup, tanımaya uygun bir hazırbulunuşluk halini ifade eder. (Bkz. **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Cilt 13, Fıkıh- Gelenek, İstanbul 1996, s.47.
[574] Dawkins, Tanrı Yanılgısı, s.87.

İnsanlığı takip eden tanrı fikrinin; korku, hayali arkadaş, zihnin ortaya çıkardığı yanılsama ve pratik faydayı sağlama gerekçelerinden kaynaklı olduğu savunanlar ile, tanrının insanları kendisini tanıyacak bir eğilimle yaratması(fıtrat) ve bu sebeple kişi bir tanıya inanmaktadır düşünceleri dikkate aldığımızda, fıtrat olarak tanrı düşüncesinin bizde bulunduğunu savunan düşüncenin daha rasyonel olduğunu düşünmekteyiz. Bu düşüncemizin gerekçesi ise şudur; Kimse hayali olduğunu düşündüğü, kendi zihninde oluşturduğuna inandığı ve hatta korkudan var kıldığı bir tanrı fikrine tutunarak hayatını inşa etmez. Gerçekliğini düşünmediği veya hissetmediği bir varlık ile iletişim dahi kurmakta zorluk çeker. Bu sebeple tanrı düşüncesinin, fıtrat kaynaklı açıklamasını daha rasyonel bulmaktayız.

2.4.3.3.Kişisel "Deneyimden" Kanıt(Dini Tecrübe)

Bu kanıt, kişilerin kendilerine açık fakat başka kişilere kapalı olarak yaşamış oldukları öznel tecrübelerine dayanmaktadır. Tanım olarak dini tecrübe: Kişinin tanrı ile gerçekleştirdiği düşünülen aracısız buluşmanın ve iletişime geçmenin adıdır. Bu tecrübenin tüm yaşanmışlığı ile tarif edilmesi mümkün değildir.[575] Bu tecrübeyi tanrının varlığını ortaya çıkarmaktan çok, var olan tanrı inancının iyice kuvvetlenmesini sağlayan bir tecrübe olarak tanımlanabileceğini ifade edenlerde bulunmaktadır.[576]

Dawkins, kişilerin yaşamış olduğu bu özel tecrübelerin, gerçekliğin bir dışa vurumu olarak değil tam anlamıyla sahip olmuş oldukları inançlarının etkisi ile ortaya çıkan yanılsamalar olduğunu ifade eder.[577] Dawkins, kişisel deneyimden olan bu kanıtı tanrının varlığını ortaya koymaya çalışan kanıtlar arasında en az güce sahip olan delil olarak görmektedir.[578]

Dawkins, beynimizin yüksek seviyede benzetim yapabilme kapasitesine sahip olduğunu savunmaktadır. Beyinlerimizin sahip olduğu bu özellik, belirli inançları taşıyan insanların hayatlarında şu şekilde işlediğini vurgulamaktadır: İkiz kulelerin yıkılışı sonrası meydana gelen dumanın içerisinde ortaya çıktığı kabul edilen

575 Aydın, Din Felsefesi, ss.82-89.
576 Aydın, Din Felsefesi, s.90.
577 Dawkins, Tanrı Yanılgısı, s.93.
578 Dawkins, Tanrı Yanılgısı, s.90.

"şeytan" yazısının ve Irak işgalini tanrının emretmesi ile gerçekleştirdiğini savunan kişilerin, bu düşüncelerini beynin benzetmeler oluşturma özelliği sonucu ortaya attıklarını savunmaktadır.[579]

Dawkins, kişinin yaşadığını iddia ettiği bu tarz tecrübelerin sadece kendileri için inanılabilir bir şey olacağını, fakat bu tecrübeyi yaşamayan kişiler için inanılması gereken bir nesnelliğe sahip olmadığını ifade eder.[580]Dawkins'in kişisel deneyimden kanıt üzerine yapmış olduğu açıklamaları ele aldığımızda su sonuçlara varabiliriz:

İlk olarak Dawkins'in dini tecrübe üzerine yapmış olduğu bu tecrübe önsel inançların etkisi ile şekillenmektedir, açıklaması doğru bir yaklaşımdır. Kişi, zihninde taşımış olduğu inançlarının etkisi ile bu tecrübelerini şekillendirmektedir. Bu noktada beyinlerimizin benzetim kurma özelliğinin duyulan ve görülen şeyleri, inancımız kabulleriyle ilişkilendirmeye çalışması Dawkins'in düşüncesi ile örtüşmektedir.

İkinci olarak, kişinin yaşamış olduğu bu öznel tecrübesinin kendi içsel dünyasında kişi için bir geçerliliğinin bulunabileceğini, fakat bizler için kapalı olan bu tecrübenin bir geçerliliğinin bulunmadığını ifade eder. Yaşanılan özel tecrübelerin nesnel anlamda ortaya konulamaması ve tecrübeyi yaşadığını ifade eden kişinin bizleri kasti olarak kandırıp kandırmadığı bilinemeyeceği için, bu tecrübeyi yaşamayanlar noktasında inanılması gereken bir şeyin bulunmadığı ortadadır.

Üçüncü olarak, bu tecrübenin tanrı düşüncesini ortaya koymaktan çok, var olan tanrı fikrini kuvvetlendirdiği sözünü dikkate aldığımızda ortaya şu çıkmaktadır ki bu tecrübe var olan inançsal belleğimizin bir sonucu olarak şekillenmektedir. Şayet tanrıya dair bir inancımız ve tasavvurumuz bulunmasa idi yüksek ihtimalle bu tarz bir tecrübeyi yaşama olasılığımızda o ölçekte az olacaktı.

Akıllara gelebilecek bir soruya sadece işaret ederek geçmek istiyoruz. Peygamber olarak tarif edilen kişilerin yaşamış oldukları "vahiy" tecrübesinin dini tecrübeden farklarının bulunup bulunmadığı? Sorusu üzerine düşünülmesi e tartışılması gereken bir konu olarak durmaktadır.[581]

---

579 Dawkins, Tanrı Yanılgısı, ss.90-91.
580 Dawkins, Tanrı Yanılgısı, s.95.
581 Bu konuda Abdüllatif Tüzer, Dini Tecrübe ve Mistisizm ve Aydın Işık, Bir Felsefi Problem olarak Vahiy ve Mucizenin İmkânı, adlı eserini inceleyebilirler.

2.4.3.4.Kutsal Kitaptan Kanıt

Tanrı tarafından gönderildiği kabul edilen kitapların ve onların vazettiği bilgilerin değeri nedir? Dawkins, kutsal kitap olarak kabul edilen metinlerin ortaya koyduğu bilgilerin tarihi olarak gerçekleştiğini, bizlere gösterecek kanıtlarının bulunmadığını ifade etmektedir. [582]

Dawkins, kutsal metinler üzerine bazı temel soruların yöneltilmesi gerektiğini savunmaktadır. Bu soruları şunlardır: Bu kitaplar kimler tarafından ve hangi zaman dilimde yazılmıştır? Kutsal kitaba içerik olarak nelerin alınacağını nasıl belirlediler? Kutsal metinlere alınan içeriklerin sonraki çağlar içinde geçerli olmasını hedeflemiş olabilirler mi? Bu metinleri ortaya çıkaranlar yazmış oldukları içeriklerde öznel mi yoksa nesnel mi bir tutum içerisinde olmuşlardır?[583]

Dawkins'in kutsal kitaplar konusunda ki düşünceleri temelde Hristiyan kutsal metinleri üzerine şekillenmiştir. Özellikle İnciller arasındaki birbirleriyle çelişen İsa anlatılarının var oluşu, Dawkins'in kutsal kitaplara bakışını şekillendiren temel nokta olmaktadır.[584]

Kutsal kitaplardan hareketle tanrının varlığını kanıtlamaya çalışmanın gücü nedir? Tanrının varlığını kabul etmeyen bir kişiye, tanrının varlığını gösterebilmek adına, tanrı tarafından gönderildiğini ifade ettiğimiz bir metinden deliller öne sürmeyi " trajikomik" bir durum olarak görenler bulunmaktadır.[585]

Dawkins'in de ifade ettiği gibi kutsal metinlerin tanrı tarafından gönderildiğini bilimsel anlamda ortaya koyabilme imkânına sahip olmadığımız doğrudur. Özellikle metnin indiği zaman içerisinde olmayıp onunla sonradan muhatap olan kişilerin durumu iyice zor olmaktadır. Fakat şu noktanın da gözden kaçırılmaması gerekmektedir: Tarihi süreç içerisinde birçok insan kitaplar yazıp insanların hizmetine sunmuştur. Fakat hiçbir kitap kutsal metinler kadar insanların hayatlarını şekillendirme ve peşinden sürükleme gücüne sahip olmamıştır. Bu noktada inancın gücünü atlamıyorum fakat burada metinlerin insanların aklına ve

---

582 Dawkins, Tanrı Yanılgısı, s.95.
583 Dawkins, Tanrı Yanılgısı, s.95.
584 Dawkins, Tanrı Yanılgısı, ss.96-100.
585 Ayşan, Yanılgılar ve Tanrı, s.86.

ruhuna iyi gelen şeyleri barındırması dikkatten kaçırılmaması gerekmektedir. Bu noktada kutsal metinler ile insanın tarihi serüveninin birlikte incelenmesi önemli olacaktır.

2.4.3.5.Takdir Edilen Dindar Bilim İnsanlarından Kanıt

Bu kanıt, insanlık tarihinde yapmış oldukları çalışmalar ile adından söz ettiren saygın kişiliklerin tanrı fikrini kabul etmeleri gerekçe göstererek oluşturulmuştur. Kanıt kısaca şu şekilde formüle edilmiştir: Tarihe iz bırakan saygın insanlardan birçoklarının tanrıya inanmaları, üzerine düşünülmesi gereken bir konudur. Bu saygın bilim insanları tanrının varlığını kabul ederken, siz sıradan kişiler kim oluyorsunuz da tanrının varlığını inkâr ediyorsunuz.[586] Delil içerik olarak bu şekilde tanımlanmaktadır.

Dawkins, bu kanıtı açıklamaya başlarken Bertnard Russel'dan bir alıntı yaparak başlar. Russel, zihinsel olarak toplumun önünde bulunan kişilerin inandıklarını ifade ettiği inançlarında samimi olmadıklarını aksine bu söylemlerini ekonomik gerekçeler ile ileri sürdüklerini söyler.[587]

Dawkins, özellikle ortaçağ atmosferinde Hristiyanlık inancının baskıcı tutumu dolayısıyla insanların fikirlerini özgürce beyan edemediğini, bu sebeple olmadıkları gibi görünmeye çalıştıklarını söylemektedir. Dawkins, inançlıların tanrının varlığına inanan bilim insanları bulma çabalarını, çöp kutulularında değerli şeyler arayan kişilere benzetmektedir. Dawkins'e göre eğitim ile dindarlık arasında ters bir orantının olduğunu, eğitimin yüksek olduğu yerlerde dindarlığa az rastlandığını savunmaktadır.[588]

Bu kanıt hakkında yapılan eleştiriler farklı açılardan eleştiriye tabi tutulabilir. İlk olarak hemen her dönemde yaygın kabulün insanların düşüncelerini şekillendirdiği ve hatta bazı baskıcı tutumlar nedeni ile kişilerin düşüncelerini gizleyerek olmadıkları gibi görünmeye çalıştıklarını doğrudur. Fakat geçmiş insanlarla aynı dönemde yaşamadığımız ve bizzat yakınlarında bulunup yaşanmışlıklarını tecrübe etmediğimiz için bu insanların ifade etmiş oldukları

---

[586] Dawkins, Tanrı Yanılgısı, s.100.
[587] Dawkins, Tanrı Yanılgısı, s.100.
[588] Dawkins, Tanrı Yanılgısı, ss.101-105.

söylemlerini tamamı ile dönemsel etkilere indirgemek mümkün değildir. Bu konuda Dawkins'in sahip olduğu tutumu Kemal Batak şu şekilde yorumlamaktadır: Dawkins, tanrı ve din adına bilim sahasında olumlu bir açıklama ile karşılaştığı vakit derhal bir "niyet okuma" içerisine girmektedir. Böylece teizm adına yapılan olumlu açıklamaların gücünü kırmaya ve süreci ateizm lehine çevirme eğilimde bulunmaktadır.[589]

Dawkins'in açıklamalarını tersinden okumakta mümkündür. Özellikle modern zamanlarda bilimsel çalışmaların gelmiş olduğu nokta ve bilimsel sahada takınılan tutum dolayısı ile insanların fikirlerini rahatça ifade edemediklerini düşünebiliriz. Hatta bu konuda somut örneklerde verilebilir. Örneğin, "Thomas Kuhn'un *Bilimsel Devrimlerin Yapısı* adlı çalışmasında bilim alanındaki taassubu ortaya koyabilmek adına yapmış olduğu açıklamalar ilginçtir. Kuhn özetle şunları söylemektedir: Bilimsel sahada çalışan kişilerin sanıldığı kadar özgür düşün(e)mediklerini, içinde bulundukları paradigmanın ve soludukları havanın etkisi ile bilimsel teorileri sorgulamadan kabul ettiklerini, sadece devrim zamanlarında bilimsel teorileri geçek bir sorgulamaya tabi tuttuklarını belirtmiştir."[590]

Bilim alanında taassup ve taraftarlığın somut örneklerine bir başka örnek Sovyet devlet adamı olan Stalin dönemin takınılan tutum gösterilebilir. Stalin dönemi Sovyet Rusya'da Lamarck'ın kalıtım konusundaki fikirleri siyasi rejim tarafından desteklenmiştir. Lamarck'ın düşüncelerinin aksini savunanlar, bu tutumları gereği ülkeden sürgün edilmiştir. Stalin döneminde sergilenen bu tutum, bir bilimsel teorinin nasıl sorgulanamaz hale getirildiğine ve karşıt fikirlere saygının ne kadar kabul edilmez seviyelere indirildiğine güzel bir örnektir.[591]

İkinci olarak dindarlık ile eğitim seviyesi arasındaki ters orantı sanıldığı gibi doğru mudur? Şimdi geçmişte ve günümüzde hem bilimsel alanda çalışma yapan hem de tanrı inancını taşıdığını ifade eden kişilerin bir kısa listesini vermeye çalışacağım.

Geçmiş dönemlerde İbn Sina, Biruni, El Cezeri, Cabir bin Hayyan, Newton, Galileo, Kepler, Descartes gibi bilim insanlarını söyleyebiliriz. Modern zamanlara gelindiğinde ise Einstein, Paul Davies, John Gribbin, Freeman J. Dyson, Alvin

---

[589] Batak, Naturalizm Çıkmazı, s.15.
[590] Bilgili, Bilim Ne Değildir? s.26.
[591] Bilgili, Bilim Ne Değildir? s.184-185.

Plantinga, Antony Flew, Paul A.M.Dirac. Bu listeleri uzatmak mümkündür fakat görüldüğü gibi sanıldığının aksine eğitimle ile dindarlık arasında bir ters orantı bulunmamaktadır.

Kişi, içinde doğduğu çevrenin havasını solumakta ve bu kültürel atmosferden etkilenmektedir. Bu sebeple, dindar kişilerin çevrelerinin etkisinde kalarak şekillendiklerini savunup inançsız olanların çevrelerine karşı bu konuda bağışıklık kazandığını söylemenin gerekçesi nedir? Bilim sahasında çalışan insanları duygusal etkenlerden arınmış kişiler olarak görmemizi sağlayacak ne tür gerekçelerimiz bulunmaktadır? Eğer herhangi bir gerekçe yoksa bu tutumu takınmanın nedeni nedir? Düşmanlık mı? İdeolojik nedenler mi? Ekonomik nedenler mi? Dawkins'in kendisini bir "ateist savaşçı" olarak tanımlamasını ve Darwin hayranı olduğunu ifade etmesini nasıl anlamamız gerekmektedir?

Tarihteki bazı saygın kişilerin ifade ettiği inanç söylemlerini o günkü atmosferin etkisi ile açıklamaya çalışan Dawkins'in, aynı eleştiriyi çağımız insanı içinde yapabilecek midir? Özellikle aydınlanma dönemi ile başlayan süreçte, ortaya konulan katı pozitivist anlayışın dayatılmasının ve metafiziği dışlayan felsefi akımların tüm alanlarda yaygınlaştırılıp tek doğru olarak gösterilmesinin çağımız insanını etkilediğini söyleyebilir miyiz? Yoksa ısrarla din ile zeka arasında bir ayrım yapma düşüncesini sürdürmemiz mi gerekmektedir?

2.4.3.6.Pascal'ın Bahsi

Paskal, tanrı üzerine yapacağımız düşüncelerimizde aklın alabileceği konumun "nötr" bir hal olacağını ifade etmektedir. Yani, tanrı fikri karşısında aklın, agnostisizm durumunda kalacağını savunmaktadır. Pascal, kişinin tanrıya inanmasını akılla ile gerçekleştiremeyeceğini aksine pratik faydada insana kazandıracağı şeyler üzerinden oluşturulmasını mümkün görmektedir. Pascal'ın ortaya koymuş olduğu bahis özetle şöyledir: Tanrının varlığı ve yokluğu karşısında kişi tercihte bulunur. Tanrının varlığını seçtiği takdirde eğer bir tanrı varsa iyi ve güzelliklerle karşılanacağını fakat eğer bir tanrı yok ise kaybedecek bir şeyinin bulunmadığını

ifade eder. Bu sebeple bu bilinmezlik noktasında tercihimizi tanrının varlığı noktasında kullanmamızın bizler için daha faydalı olacaktır.[592]

Dawkins, Pascal'ın sergilemiş olduğu bu tutuma yönelik ciddi eleştiriler yöneltmektedir. Dawkins, inancın bir deneme yanılma süreci olamayacağını vurgulamaktadır. Gerekçelere bağlı olarak aklen tatmin olup inanmadığı halde, pratikte elde edebileceğini düşündüğü kazanımlar adına "inanma numarası" içinde bulunmanın doğru bir yaklaşım olmadığını ileri sürmektedir. Kişinin sergilemiş olduğu bu tutumlar karşısında tanrının her şeyi bilme özelliğinin bulunmamasının iyi olacağını, aksi takdirde bir kazanç elde etme adına yapılan bu söylemin tanrının hoşuna gitmeyeceğini savunmaktadır. Dawkins'e göre, pratik faydaya dayalı olarak tanrının varlığını kabul etme durumunun, tanrı fikri karşısında kanıtların yetersizliğinden hareketle agnostik bir tutum sergileyen insanların yaklaşımından daha değerli olmadığını ifade etmektedir. Tanrı düşüncesi karşısında samimi ve dürüst bir agnostik tutumu, riyakârlığa dayalı inanç durumundan üstün tutacağını düşünmektedir.[593]

Dawkins'in bahsi üzerine yaptığı eleştirisinin haklı yönleri bulunmaktadır. İman, üzerine bahse girilecek ve pazarlık yapılacak bir konu değildir. İmanda ihtimalin yeri yoktur.

Paskal bahsini değerlendirmeye alan Erhan AYŞAN şunları söylemektedir: İman " çıkarcılık ve sigortacılık" değildir. Bu konuda Dawkins'in yapmış olduğu eleştirileri yerinde bulmaktadır.[594]

İman, belirli faydalar temin edebilmek adına riyakârlık içerisinde sürdürülecek bir şey değildir. İman, öncesinde belirli süreçleri bulunan[595] ve ancak bu süreçlerden sonra hala inanmaya değer bir şeyler varsa inanılacak ve bir daha asla şüphe duyulmayacak bir alandır.

Bu açıklamalardan hareketle Dawkins'in Pascal bahsi üzerine yapmış olduğu eleştirilerinde haklı olduğunu ve inanca yönelik temel noktalardan eleştirilerini oluşturduğunu söyleyebiliriz.

---

592 Mehdiyev, Dini Epistemolojiye Giriş, Tanrı İnancının Rasyonelliği, s.61,110.
593 Dawkins, Tanrı Yanılgısı, s.106.
594 Ayşan, Yanılgılar ve Tanrı, s.89.
595 Özcan, Epistemolojik Açıdan İman, s.42.

2.4.3.7.Olasılıksızlıktan Kanıt

Bu kanıt şunu savunmaktadır: Çevremizde görmüş olduğumuz karmaşık varlıkların şans eseri ortaya çıkması düşünülemez. Bakıldığında, taşıdığı özellikler dolayısı ile bizlere karmaşık gelen oluşumların nedeni olarak, inançlılar tanrı cevabı vermeye eğilimlidirler. Fred Hoyle, evrenimizde tecrübe ettiğimiz işleyişin kendi kendisine meydana gelme durumunun imkânsızlığını ortaya koyabilmek adına " Boeing 747" anlatısını ortaya koyar. Bu anlatı kısaca şöyledir: Çeşitli araçların kullanılmayan parçalarının toplanmış olduğu bir hurdalıkta, meydana gelecek bir esinti dolayısı ile tüm mekanizmaları çalışmaya hazır bir uçağın oluşması ne kadar imkânsız ise evrenimizdeki işleyişinde dıştan bir etkiye maruz kalmadan kendiliğinden oluşabilmesi o kadar imkânsızdır.[596]

Dawkins, hassas dengeler üzerine kurulmuş ve tasarlanmışçasına izlenim veren canlıların bulunmasını inanç sahiplerinin tanrı cevabı ile açıklamaya çalıştıklarını vurgulamaktadır. İnançlıların bu tutumunu "Hiçbir şey vermeden bir şey almaya çalışmak." olarak tanımlamaktadır. Düzenli ve gayeli bir işleyişe sahip olan evrenimizi neyin ortaya çıkardığı noktasındaki soruya tanrı cevabı vermenin, bir soruyu çözerken ondan daha büyük soruların oluşmasına neden olduğunu ifade eder. Peki, her şeyi varlık sahasına çıkaran tanrıyı kim tasarladı?[597]

Kendiliğinden oluşabilmesi imkânsız gibi görülen varlıkların nasıl oluştuğunu açıklamak adına Dawkins'in öne sürdüğü cevap "doğal seçilimdir."[598]Doğal seçilim ile şans kavramının birbirine karıştırılmaması gerektiğini vurgulayan Dawkins, karmaşık ve düzenli varlıkların kaynağını açıklama noktasında en başarılı cevabın doğal seçilim olduğunu savunur.

Doğal seçilim kısaca şöyledir: Yapısı gereği oldukça karmaşık ve düzenli canlıların, ilkel durumda bulunan canlıdan küçük adımlar halinde ve uzun zamanlar içerisinde ortaya çıktığını ifade eder. Küçük adımlar ile gerçekleşen değişimler(mutasyonlar) zinciri, uzun zaman zarfları içinde birbirlerine bağlanarak zincirin son halkasında tasarlanmışçasına görünen varlıkları ortaya çıkarmaktadır.[599]

---

[596] Dawkins, Tanrı Yanılgısı, s.113.
[597] Dawkins, Tanrı Yanılgısı, s.120.
[598] Dawkins, Tanrı Yanılgısı, s.115.
[599] Dawkins, Kör Saatçi, s.170.

Dawkins'in doğal seçilim yolu ile var etmeye çalıştığı sistemin iki anahtar kelimesi bulunmaktadır; "birikimli seçilim" ve "sonsuz zaman-sonsuz fırsat". Doğal seçilimi ileriye doğru amacı ve planı olmayan bir kör saatçiye benzetmektedir.[600]

Dawkins'in doğal seçilim ile açıklamasını yapmaya çalıştığı şey, bu kadar farklı türlerin nasıl oluştuğu sorusudur. Fakat henüz türlerin nasıl ortaya çıktığını açıklamazdan evvel cevabını aramamız gereken başka sorular vardır. Bu canlı türlerinin ortaya çıkabilmesi için evrenimizin sahip olduğu fiziki yasaları nasıl oluşmuştur?[601] Uygun şartlar oluşmadan canlılığın ortaya çıkabilmesi ve çeşitlenmesi mümkün olamayacaktır. Bu sebeple ilk olarak evrenimizin sahip olduğu kanunların kim veya ne tarafından ortaya çıkarıldığı sorusunun cevaplanması gerekmektedir.

Dawkins, evrendeki kanunları açıklamak adına sürekli olarak inançlıları eleştirdiği noktadan kendi açıklaması yapmaya çalışır.[602]Yapmış olduğu açıklamanın bilimsel hiçbir tarafı bulunmamaktadır. Dawkins bu konuda şunları söyler: Sonsuz zaman ve sonsuz fırsatlar verildiğinde çoklu evrenler içerisinde içinde bulunduğumuz evrenimiz gibi belirli kanunları ve düzenli işleyişi olan bir yapının oluşması mümkün olabilmektedir. Daha ilginç bir açıklama yaparak; bir kere mahsus olmak üzere kanıtsız bir şekilde kabul edeceğimiz büyük bir şans olayının gerçekleşmiş olduğunu kabul etmekten başka bir çaremizin bulunmadığını savunur.[603]

Evrende işleyen kanunların sebebi olarak kanıtsız şans açıklamasını uygun gören Dawkins'in, tanrı fikrini metafizik bir açıklama ve cevabını aradığımız sorudan daha büyük sorunlar ortaya çıkaran bir şey olması gerekçeleriyle kabul etmemesi tutarsızlık içerisinde bulunduğunun açık örneğidir. Şansa dayalı bir süreç ile durumu açıklamaya çalışmanın bilimsel hiçbir tarafı yoktur. Eğer başlangıca yönelik sorumuza bilimsel anlamda bir cevap verilemeyecekse, böyle bir durumda yapılacak açıklamalardan hangisinin daha akla uygun geldiğine bakmak rasyonel düşünce açısından daha doğru olacaktır. İmdi karşımızda iki seçenek bulunmaktadır: Ezeli olan çoklu evrenlerin sonsuz zaman ve sonsuz fırsat içerisinde bir kereye

600 Dawkins, Kör Saatçi, s.25.
601 Flew, Yanılmışım Tanrı Varmış, s.105.
602 Dawkins, inançlıları bilimsellikten uzak, sadece kuru metafizik yapan, sebepsizce ve tembelce bazı fikirlerin doğruluğuna inanan ve bunları savunan kişiler olarak tanımlar.(Bkz. Dawkins, Tanrı Yanılgısı, s.128).
603 Dawkins, Kör Saatçi, ss.170,178.

mahsus bir şans olayı ile her şeyi varlık sahasına çıkarması mı Yoksa akıllı olarak tarif edilen tanrının belirli bir plan ve amaç doğrultusunda varlıkları ortaya çıkarması mı? Epistemik ihtimaliyet içerisinde durum değerlendirilecek olursa, ezeli tanrı cevabının, ezeli evren cevabından daha ihtimalli olduğunu söyleyebiliriz.

Canlıların evrim süreci ile çeşitlendiğini savunan Dawkins'in, bunu tanrının yokluğu noktasında bir delil olarak kullanmasını anlamak güçtür. Matematikçi John C. Lennox, İşlemekte olan bir sistemin nasıl çalıştığını öğrenmenin ve tespit etmenin, o mekanizmayı var eden kişiyi dışlamayacağını savunmaktadır.[604]Dawkins'in evrim teorisi ile açıklamaya çalıştığı çeşitliliği tanrının varlığının zıttın da bir olay olarak görmesi anlaşılabilir olmaktan uzak bir tutumdur. Tanrı, canlıları evrimsel yaratma metodu ile varlığa çıkarmayı seçmiş olabilir. Ve ileri doğru hedefi olmayan kör saatçi düşüncesindense ileriye doğru hedefleri ve planları olan bir varlığın evrimsel süreci başlatması ve yürütmesi akla daha uygun gelmektedir. Son olarak tüm bu açıklamalarımız için akıllı bir tanrı fikrini ortaya atan inançlılara karşı Dawkins'in ortaya koyduğu cevaplar: Çoklu evrenler, sonsuz zaman ve sonsuz fırsat, bilimsel olmayan büyük bir şans olayı ve ileriye doğru hedefleri bulunmayan kör saatçi. Sormak isterim; başlangıca ve canlılar âlemindeki çeşitliliğe yönelik sormuş olduğumuz sorularımıza akıllı olan bir tanrı cevabının verilmesi mi daha büyük sorunlar ve anlaşılmaz alanlar ortaya çıkarmaktadır yoksa Dawkis'in saymış olduğumuz cevapları mı?

2.4.4.Antony Flew ve Richard Dawkins'in Tanrı Kanıtları Hakkındaki Düşüncelerinin Karşılaştırılması

1-Flew'un ateizm dönemi kozmolojik açıklamaları ile Dawkins Thomas Aquinas kanıtları üzerine yaptığı açıklamalar arasında benzerlikler görülmektedir. Her iki düşünürümüzde ezeli tanrı fikri yerine ezeli evren düşüncesini kabul ettiğimiz vakit, doğaüstü bir varlığın etkisine ihtiyaç kalmadan var olan işleyişi açıklayabileceğimizi vurgulamaktadırlar. Ezeli evren içerisinde sihirli sayıların gücü ile hemen her şeyi ortaya çıkarma eğilimi içerisindedirler. Sonsuz zaman ve sonsuz fırsat içerisinde evrimsel bir yol ile görmüş olduğumuz varlıklar ortaya çıkmıştır.

---

[604] Lennox, Aramızda Kalsın Tanrı Var, s.120.

Flew, kutsal kitaplarda bulunan yaratılış açıklamalarının bilimsel bulgular ile çatıştığını ve birçok yönden açmazları bulunduğunu ifade ederek eleştirir. Dawkins ise "doğal elek" fikri üzerinden evrendeki işleyen kanunları açıklamaya çalışmıştır. Bakıldığında kozmolojik kanıt üzerine yapmış oldukları açıklamalarda; ezeli evren, büyük sayıların sihri, evrimsel süreçler ve çoklu evrenler düşüncesi üzerinden benzer açıklamalar yaptıkları gözlemlenmektedir.

Flew deist tanrı fikrine geçtiğinde ise bu kanıt hakkında şunları söylemektedir; Evrendeki düzenli işleyen sistemin açıklaması olarak sonsuz sayılara sığınmanın anlaşılmaz olduğunu ve bu sürecin en anlaşılır açıklamasının ancak tanrı cevabının kabulü ile gerçekleşeceğini vurgular.

2- Flew'un ateizm dönemi içerisinde tasarım kanıtı üzerine yapmış olduğu eleştiriler ile Dawkins'in yapmış olduğu açıklamalar arasında benzerlikler bulunmaktadır. Flew, evrenimizdeki düzenden hareketle tanrı düşüncesine gitme durumunun duygusal etkenlerle oluştuğunu ve yine bu konuda aklın yapmış olduğu yanlış sebep sonuç çıkarımının bir sonucu olduğunu vurgulamaktadır. Flew'e göre tüm bu görünen şeylerin sebebi, ezeli olan evrenin uzun zaman dilimleri içerisinde evrimsel süreç ile yaşamış olduğu tecrübenin bir sonucu olduğunu ifade eder. Dawkins ise tasarlanmış gibi görünen varlıkların açıklamasını yapabilmek adına çoklu evrenler fikri, doğal seçilim ve bir kere kabul etmemiz gereken büyük bir şans olayı ile açıklamaya çalışmaktadır.

Deist bir tanrıya inandığını açıkladığı dönemde ise bu kanıt hakkında şunları dile getirmektedir: Bu kanıtın tanrı fikrini açıklama gücüne sahip en kuvvetli kanıt olarak görmektedir. Yapılan bilimsel çalışmaların, DNA alanında yapılan açıklamaların, Big Bang teorisin ortaya koymuş olduğu bulguların, bilim sahasında çalışan saygın bilim insanlarının yaptığı açıklamaların ve evrenimizin sahip olduğu hassas dengelerin varlığı ortaya koyulduğunda evrenimizdeki düzenli işleyişin sebebi olarak bilinçsiz süreçlerin, sihirli sayıların ve tesadüflerin yerine Tanrı cevabının verilmesini daha anlaşılır olarak gördüğünü ifade etmektedir.

3- Dini tecrübe kanıtı üzerine yapmış oldukları açıklamalar dikkate alındığında Flew ve Dawkins'in şu konularda ortak tutum sergiledikleri görülmektedir: Dini tecrübenin öznel bir yaşanmışlık olduğu ve kanıtlanmasının zorluğu, bu tecrübeyi yaşayan insanın bizi bilerek kandırmayacağının garantisinin

bulunmadığı; yaşanan bu öznel durumun nesnel hale getirilemeyişi ve sahip olduğumuz psikolojik, sosyolojik süreçlerin ve beyinlerimizin yüksek benzetim kurabilme özelliği gibi etkenlerin yaptığı yanılsama olarak bu tecrübeyi bizlere yaşatması gibi sebeplerle bu delili eleştirmişlerdir.

4-Düşünürlerimizin kutsal kitap kanıtı üzerine düşünceleri şöyledir: Kutsal metinlerin içerikleri arasındaki çelişkilerin varlığı, metinde geçen içeriklerin kanıtsız oluşu ve bilimsel bulgular ile çelişen açıklamalar içermesi bu delilin açmazları olarak görmektedirler.

Dawkins'in tanrı kanıtları noktasında Flew'den farklı olarak eleştirisini yönelttiği eleştiriler ise şunlardır: Ontolojik Kanıt, Takdir Edilen Bilim İnsanlarından Kanıt ve Paskal Bahsidir.

5- Ontolojik kanıt üzerine Dawkins şunları söylemektedir; Bu kanıtlama tarzı, tanrının varlığını kelime oyunları ile ortaya koymaktan başka bir şey değildir. Bu sebeple sadece zihin içerisinde kalınarak yapılmaya çalışılan bu delili anlamsız kabul etmekte ve yanlış bir akıl yürütme olarak görmektedir.

6- Dawkins takdir edilen bilim insanlarının tanrının varlığına inanma durum üzerinden oluşturulan delil hakkında şunları ileri sürmektedir: Bu saygın bilim insanları ekonomik ve siyasi sebepler ile gerçek inançlarını ortaya koyamadıklarını, bu sebeple inanmadıkları şekilde görünmeye çalıştıklarını ifade eder. Çünkü Dawkin'e göre inanç ile eğitimli olma arasında ters bir orantı vardır.

7- Dawkins'in Paskal Pahsi üzerinde yaptığı eleştirileri ise şöyledir: İmanın fayda merkezli bir anlayış ile yaşanması yanlış bulmakta, tanrının varlığı ve yokluğu karşısında dürüstçe takınılacak tavrın, çıkar içerisinde yapılacak inanç durumundan çok daha fazla değerli olacağını vurgular.

Antony Flew ve Richard Dawkins'in deliller üzerine yaptıkları açıklamalar dikkate alındığında Kozmolojik, Tasarım, Dini Tecrübe, Kutsal Kitap ve İnce Ayar kanıtları üzerinde temelde aynı görüşleri paylaştıkları ve bunun yanında bazı deliller konusunda daha ayrıntılı açıklamalarda bulundukları görülmektedir. Ezeli evren, büyük sayıların sihri ve evrimsel yaratılış üzerinden açıklamalarını inşa etmeye çalışmışlardır. Fakat Flew ateizm döneminden deizm inancına geçtiği vakit, yapılan bilimsel çalışmaların, bilim insanlarının tutumunun, Big Bang teorisi evrenin taşımış olduğu hassas dengelerin ve DNA üzerine yapılan çalışmaların ortaya çıkardığı

sonucun, her şey bilinçli bir akıl tarafından varlık sahasına çıkarılmıştır olduğunu savunmaktadır.

2.5.ANTONY FLEW VE RİCHARD DAWKİNS'İN DİN VE DİN DİLİ HAKKINDA DÜŞÜNCELERİNİN İNCELENMESİ VE KARŞILAŞTIRILMASI

2.5.1.Antony Flew'un Ateizm ve Deizm Dönemi Din ve Din Dili Hakkında Düşüncelerinin İncelenmesi

Antony Flew'un inanç alanındaki tutumu üç döneme ayrılmaktadır. İlk olarak ailesinin etkisinde kalarak geçirmiş olduğu inanç dönemi, ikinci olarak uzun zaman takındığı ateizm dönemi ve son olarak ateist düşünceden deist bir tanrı fikrine geçtiği dönem olarak tasnif edilebilir. Bu sebeple dine ve din diline bakışını bu üç döneme ayırarak incelemeye çalışacağız. Birinci ve ikinci dönemlerinde gerek dine gerekse din diline karşı sert eleştiriler yönlendiren Flew, düşünce dünyasının üçüncü dönemin de ise din ve din diline yönelik sergilemiş olduğu sert tutumu bırakarak daha ılımlı bir evreye girmiştir. Özellikle deist dönemi içerisinde din ve din dili üzerine yapmış olduğu açıklamalar, her ne kadar bir dini inancı benimsemiş olmasa da dinlere açık kapı bıraktığını gösteren en önemli ifadelerdir. Bu bölümde ağırlıklı olarak Flew'un ateizm ve deizm dönemleri incelenmeye alınacaktır.

Antony Flew, Hristiyan inancı içerisinde bir grup olan Metodist düşünceye bağlı bir ailede dünyaya gelmiştir. Her ne kadar inançlı bir ailede gözlerini açsa da gerek dine gerekse din adına yapılan ritüellere hiçbir zaman sıcak yaklaşmadığını ifade eder. Tanrı adına yapılan ibadetleri anlamsız bulan Flew, tanrı ile buluşmayı ve onun adına ibadet etmeyi istemediğini fakat zorunlu olarak yaptığını söyler. Flew, dine dair tutumunu "sağduyu, ahlak ve basit bir merak" olarak tanımlar.[605]

Taşımış olduğu bu inanç yükünden lise öğrenimini bitirdiğinde kurtulduğunu ifade eden Flew, inanç sahasında yaşamış olduğu bu değişimin sebebi olarak şunları söylemektedir: İkinci dünya savaşı esnasında Yahudilere yönelik takınılan eylem ve söylemlerin olumsuz içeriğinin[606], dünya içinde bulunan kötülükler ile adaletli tanrı düşüncesi arasındaki çelişkinin[607] ve babası ile yapmış olduğu sohbetlerin[608] önemli bir etkene sahip olduğunu vurgular.

---

[605] Flew, Yanılmışım Tanrı Varmış, s. 41.
[606] Flew, Yanılmışım Tanrı Varmış, ss.28-29.
[607] Flew, Yanılmışım Tanrı Varmış, s.52.

Hayata dindar bir ailede gözlerini açan Flew, yaşamış olduğu tecrübeler dolayısı ile inanç sahasından erken diyebileceğimiz bir yaşta ateizm sahasına geçiş yapmıştır. İnanç alanında yaşanılan bu değişim hakkında şunları söyleyebiliriz: İlk olarak Flew'un din ve dinin yorumu arasındaki farkı dikkate almadan Yahudiler üzerine yapılan eylem ve söylemleri dinin kendisine mal etmesi yanlış bir tutumdur.

İkinci olarak, tanrının evren ile iletişiminde nasıl bir yol izlediğini dikkate almadan ve bu konular üzerinde yaşı itibariyle yeterli bilgi donanımına sahip olamayacağından dolayı tanrının yokluğuna gitmesini, tepkisel bir inanç değişimi olarak görmek mümkün gibi gözükmektedir.

Flew'un, ateizm inancını taşıdığı yıllar içerisinde yazmış olduğu "Teoloji ve Yanlışlama" yazısı, dini alana dair söylemlerin hangi açılardan anlam sorunu yaşadığını ortaya koyabilmek adına kaleme alınmıştır. Flew, bu yazısını kaleme alırken Karl Popper'ın "Yanlışlama İlkesi"nden etkilenmiştir. [609]Özellikle dini ifadelerin bilgisel değerinin bulunmadığını, aksine duygusal yönü ağır basan ifadeler olduğunu ortaya koymak amacıyla "Yanlışlama İlkesi" ni din felsefe alanına dâhil etmiştir. [610]

Flew dini ifadelerin deney ve gözlemden uzak, metafizik ve şartsız kabul edilen açıklamalar olması;[611]yine ortaya atılan muhtevanın belirsiz olması yani genel ifadelerin kullanılması ve bütün açıklamaların dinin lehine tevil edilmesi gerekçelerinden hareketle anlamsız olduğunu ileri sürmektedir.[612]Flew için bir ifadenin anlamlı oluşunun temel şartlarından bir tanesi ortaya konulan açıklamanın bazı şeyleri dışarda tutması ile gerçekleşebilmektedir. Aksi halde bir alana dair açıklamaların, eleştirdiği, dışladığı veya karşısına aldığı hükümler bulunmuyorsa öne sürülen bu ifadenin bir değerinin bulunmadığını söylemektedir.[613]

Din diline yönelik takınılan bu eleştirilere yönelik oluşturulan karşıt eleştirilerde bulunmaktadır. Bilgi alanında anlamlı olmayı deney ve gözlem ile sınırlı tutmak bilgi alanını çok dar kalıplar içerisine sokmamıza sebep olacaktır. Bu sebeple

[608] Flew, Yanılmışım Tanrı Varmış, s.27.
[609] Cevizci, Felsefe Ansiklopedisi, s.673.
[610] Koç, Din Dili, s.161.
[611] Ögcem, Antony Flew'de Tanrıya Dair Paradigma Değişikliği, s.219.
[612] Ögcem, Ateizmden Deizme Antony Flew, s.35.
[613] Ögcem, Antony Flew'un Tanrıyı İnkârı ve Grekçeleri, s.143.

Doğrulama ve Yanlışlama ilkelerinin aşılması gerektiğini, metafizik, dini, sanat, müzik vb. alanlara ait bilgilerin kabul edilmesini savunanlar bulunmaktadır.[614]

Din dili konusunda eskatolojik doğrulamayı savunanlarda bulunmaktadır. Dini ifadeleri "doğrulanmaya ve yanlışlanmaya uygun, ancak sonuç alıcı bir biçimde doğrulanmayan veya yanlışlanmayan ifadeler"[615] olarak tanımlayanlar bulunmaktadır. Yine dini ifadelerin pratikte doğrulanmasının mümkün olduğu savunanların olduğu gibi ölüm sonrasında bu alana ait bilgilerin doğrulanmasının gerçekleşeceğini savunanlarda bulunmaktadır.[616]

Özellikle Wittgenstein'ın ikinci dönem felsefesinde din diline yönelik ortaya attığı düşünceler doğrulama ilkesi karşısında dini alanın birazda olsa nefes almasını sağlamıştır. Wittgenstein, dıştan bir gözle bakıldığında farklı alanlara ait öne sürülen ifadelerin ilk bakışta anlamsız veya mantıksız gelebileceğini fakat bu tür ifadelere içsel bir bakış açısıyla eğildiğimizde kendi içerisinde bir mantığının ve anlamının bulunduğunu göreceğimizi ifade eder.[617]

Yine Wittgenstein'ın "dil oyunu" olarak ortaya koymuş olduğu düşünceleri dikkate alındığında, her açıklamanın kendi bağlamı ve sosyolojisinde anlamlı olacağını fakat bu tarz ifadelerin farklı alanlara ait yöntemlerle ele alındığında çelişkilerin ve problemlerin çıkacağını savunur. Bu sebeple anlamın bağlamda yakalanacağını savunan Wittgenstein, ortaya konulan ifadelerin kendi zeminde ve içsel bir bakış ile değerlendirilmesi gerektiğini savunur.[618]

Dini ifadelerin anlamsızlığını savunan doğrulama ve yanlışlama ilkelerine yönelik bir başka eleştiri ise şöyledir: Dini alana ait ifadeleri doğrulana bilirlik üzerinden değil anlamlı olma durumu üzerinden değerlendirmemiz gerektiğini ifade ederler.[619] Mehmet Aydın "doğrulanabilme" ile "anlamlı olma" durumlarının birbirinden farklı şeyler olduğunu ve ayrı değerlendirilmeleri gerektiğini ileri sürmektedir.[620] Bu bağlamda ifadeler öne süren Wittgenstein şunları söylemektedir: Ortaya atılan ifadelerin neyi tasvir etmeye çalıştığından çok pratikte ne işe yaradığını

614 Koç, Din Dili, s.154.
615 Koç, Din Dili, s.167.
616 Koç, Din Dili, s.170.
617 Kuvancı, Din Dili Dil Oyunu mu?, s.16.
618 Kuvancı, Din Dili Dil Oyunu mu? s.17.
619 Koç, Din Dili, s.176.
620 Aydın, Ateizm ve Çıkmazları, s.201.

incelememiz gerekmektedir.[621] Bu sebeple bir alana dair ifadeleri anlamak için kendi algımızın ve kabullerimizin dışına çıkarak ortaya atılan ifadelerin hangi zeminde ve hangi gerekçelerle oluşturulduğunu, yine bu ifadelerin ortaya atıldığı alanın temel kabulleriyle incelemeye alınması gerektiğini vurgulamaktadırlar.[622]

Açıklamaya çalıştığımız tüm gerekçeler üzerinden hareketle şunları söyleyebiliriz ki dini ifadeler bu dünyada doğrulanmaları ve yanlışlanmaları mümkün olmayan fakat dinin kendi içinden bir gözle bakıldığında anlaşıla bilirliği bulunan ifadelerdir.

Flew'un ateizm inancını paylaştığı dönemde tanrı ve din üzerine aktif olarak eleştirilerde bulunduğunu görmekteyiz. Tanrı hakkında konuşabilmenin imkânını sadece vahiy sürecine indirgeyen Flew[623], bu noktadan da din eleştirisi yapmaktadır. Yaşanıldığı ifade edilen dini tecrübenin öznel bir durum oluşu ve bizler için kapalı olması bu tecrübenin açmazlarından bir tanesidir. Nesnelliğinin sağlanamaması ve bu tecrübeyi yaşadığını ifade eden kişilerin bizleri kandırmak için bu tarz açıklamalar yapmadığının bir garantisinin bulunmadığından, bu tarz anlatıların anlamsız olacağını vurgulamaktadır. Flew, dini tecrübeyi eleştirerek, tanrı ile iletişime geçtiğini savunan ve bu gerekçeyle oluşturulan dinlerin temel noktasını sarsmayı ve bu alana duyulan güveni zedelemeyi hedeflemektedir.[624]

Flew ateizm dönemi içerisinde tanrının gerek bir kişi ile dini tecrübe olarak gerekse bir peygamber ile vahiy aracılığı ile iletişime geçtiği yönündeki düşünceleri kabul etmemektedir.[625] Fakat deizm inancına geçtiğini ifade ettikten sonra tanrı ile insan arasında gerçekleştiği ifade edilen iletişime karşı önceki tutumunun yumuşadığını görmekteyiz. Flew'e göre, tanrının kendisini insanlardan herhangi biri veya birilerine göstermiş olması mümkün müdür? Sorusuna şu şekilde cevap vermiştir: Tanrı için istenildiğinde, imkânsız olmayacak şeyler dışında tanrının yapamayacağı hemen hiçbir şey yoktur.[626]Yine dini ifadeler hakkında takınmış olduğu yanlışlanmayan şeyler anlamsızdır anlayışında da ılımlı bir pozisyona geçen Flew, dini ifadelerin tümüyle gerçekliğin bir dışa vurumu olmadığını fakat bu

---

621 Kuvancı, Din Dili Dil Oyunu mu? s.19.
622 Koç, Din Dili, ss.226-228.
623 Ögcem, Antony Flew'un Tanrıyı İnkârı ve Grekçeleri, s.153.
624 Ögcem, Ateizmden Deizme Antony Flew, ss.57-65.
625 Flew, Yanılmışım Tanrı Varmış, s. 171.
626 Flew, Yanılmışım Tanrı Varmış, s. 194.

durumun dini ifadelerin gerçekliğe dair bir şeyler ortaya koyma gücünün bulunmadığı anlamına gelmeyeceğini savunur.[627]

Görüldüğü üzere Flew, deizm inancını taşıdığı yıllarda vahiy ve dini tecrübenin gerçekleştiğini doğrudan savunmasa da yapmış olduğu açıklama ile bu alanlara dair tecrübelere açık kapı bırakmıştır. Kendisinin doğaüstü bu tarz bir tecrübe yaşamadığını ifade eden Flew, ateizmden deizme geçişinin doğal bir süreç olduğunu ve bu değişimin akıl sayesinde gerçekleştiğini ifade etmektedir.[628]

2.5.2.Richard Dawkins'in Din ve Din Dili Hakkında Düşüncelerinin İncelenmesi

Tanrının varlığını kabul eden inanç grupları kendi içinde farklı kategorilere ayrılabilmektedir. Bunlar: Teizm, deizm, panteizm, panenteizm olarak sınıflandırılabilir. Bu tanrı tasavvurlarından Teizm, tanrının yaratmış olduğu evren ile sürekli olarak ilgilendiğini ve her an orada bir yaratma halinde bulunduğunu savunur. Bu sebeple vahiy ve peygamberlik düşüncesini kabul edereler.[629] Deist tanrı tasavvuruna sahip olanlar ise tanrının evreni yarattığını fakat bir daha evren ile ilgilenmediğini ifade ederler. Bu sebeple vahiy ve peygamberlik gibi durumların gerçekleştiğini savunmazlar.[630] Düşünürümüz olan Dawkins ise dini oluşumların tanrı tarafından oluşturulan yapılar olmadığını aksine insanların belirli çıkarlar kazanmak adına veya kültürel olarak aktarıla gelen kabullerin insanlar tarafından eleştirilmeden kabul edilmesi dolayısı ile oluştuğunu ve varlığını bu zamana kadar sürdürebildiğini ifade eder. Bu başlık altında Dawkins'in tanrı diye adlandırılan varlığın insan ile iletişime geçip geçmemesinin mümkün olup olmadığını, dini kurumların nasıl ortaya çıktığını ve varlıklarını koruduğunu açıklamaya çalışacağız.

Dawkins, tanrı kanıtları bölümünde de açıklamaya çalıştığımız gibi tanrı ile insan arasında yaşanıldığı ifade edilen dini tecrübenin, gerçekliğin bir dışa vurumu olmadığını, aksine kişinin inanç alanında taşımış olduğu önsel kabullerinin ve beyinlerimizin gelişmiş benzetimler kurabilme özelliği dolayısı ile ortaya çıktığını

[627] Ögcem, Antony Flew'de Tanrıya Dair Paradigma Değişikliği, s.231.
[628] Flew, Yanılmışım Tanrı Varmış, s. 93.
[629] Aydın, Din Felsefesi, s.175.
[630] Arıcan, Din Felsefesi El Kitabı, s.64.

savunmaktadır. Bu tecrübe, onu yaşadığını iddia eden kişinin dışında kimse için bir bağlayıcılığının bulunmadığını ifade eder. Dini tecrübe olarak tanımlanan durumların birer hayalden farkının bulunmadığını ve bu durumun aynısı ile vahiy süreci olarak tanımlanan durum içinde geçerli olduğunu söyler.[631]

Dawkins'in yapmış olduğu açıklamalar, tanrı ile insan arasında gerçekleştiği iddia edilen tecrübelerin birer yanılsama olduğunu ortaya koymaktadır. Beyinlerimizin benzetim kurma özelliğinin yüksek olmasını kabul etmek ile tanrı – insan arasında gerçekleştiği düşünülen tecrübeleri bu gerekçeden dolayı yok sayma eğiliminde bulunmak zorlayıcı bir yorum gibi durmaktadır. Dawkins'in de ifade ettiği gibi önsel inanışlarımızın bu tecrübelerin oluşmasında önemli bir etkene sahip olduğu görülmektedir. Peki, ilk olarak tanrı fikri insanın zihnine ve yaşamına nasıl girmiştir?

Tanrı fikri dini tecrübemizin yaşanmasından önce var olduğu için, dini tecrübe her ne kadar yanılsama olarak tanımlansa da tanrının yok olmasını gerektirmemektedir. Varlığı kabul edilen bir tanrının yaratmış olduğu insan ile iletişime geçmesini mümkün kılmayacak bir gerekçe var mıdır? Tanrı, yapıldığında kendi için imkânsız olmayacak şeyler noktasında her şeyi yapabilir[632]ilkesinden hareketle, tanrının bir insan ile gerek dini tecrübe gerekse vahiy süreci olarak iletişime geçmesinde mantıki olarak nasıl bir engel bulunmaktadır?

Dawkins, hemen her şeyi evrimsel sürecin kavramları ile açıklama eğiliminde bulunmaktadır. Dinlerin var olma durumlarını ve hala yaşamlarını sürdürmelerini de yine evrime ait kavramlar ile açıklama yolunu seçer. Bu noktada kullanmış olduğu kavram doğal seçilim'dir. Doğal seçilim kısaca şunu savunur: Doğal yaşam kendisine ayak uyduran, kendisini var olan şartlar için en iyi şekilde hazırlayan varlıkları üstün kılar iken zayıf olanları ise yok etmektedir. Doğal seçilimde temel ilke güçlü ol ki yaşayasın![633] Doğal seçilimi din kavramı üzerine uygulamaya çalıştığında ise şunları ortaya koymaktadır: Dinler insanın tarih yolculuğunda ona yoldaş olan temel değerlerden bir tanesidir. Bu sebeple dinin bu uzun zaman diliminde yok olmaması ve canlılığını sürdürmesinde onu diğerlerinden kuvvetli kılan özelliklerinin bulunması gerekmektedir. Aksi halde doğal seçilim, zayıf olanı

---

[631] Dawkins, Tanrı Yanılgısı, s.93.
[632] Flew, Yanılmışım Tanrı Varmış, s. 194.
[633] Dawkins, Kör Saatçi, ss.41-45.

eleyip yok ettiği gibi dini de yok etmesi gerekirdi. Dawkins'in bu konudaki temel düşüncesi: "Din, farklı koşullarda veya farklı zamanlarda faydalı olan bir temel psikolojik eğilimin, yanlış çalışan, talihsiz bir yan ürünü olabilir."[634]

Dini tecrübe ve vahiy sürecini zihinlerimizin bizler için oluşturduğu yanılsamalar olarak tanımlayan Dawkins, dini oluşumların kaynağını ve doğal seçilim içerisinde canlılığını kaybetmeden kalabilmesinin nedenlerini şu şekilde tanımlamaktadır. Dinin, insanların niçin bu dünyada bulunduğuna dair sorularına cevap vermesinin,[635]insanlara katmış olduğu psikolojik rahatlatmaların, küçük yaştaki çocuklarımızın dini konulara inanç noktasında cehennem ile korkutulmaları ve eleştiri yapılmalarına izin verilmemesi;[636]herhangi bir dini gruba ait olmanın kişiyi dış tehlikeler karşı korunaklı kılması, belirli menfaatler sağlaması[637]ve kültürel olarak alınan mirasların(Mem)[638]kuşaktan kuşağa sorgulanmadan aktarılması sebebi ile varlığı sürdürmüş ve hala sürdürmektedir.

Dawkins gerek dini gerekse tanrıyı bilimsel alanın yöntemleri ile incelemeye çalışmakta ve bunun üzerinden çıkarımlarını oluşturmaktadır. Bu sebeple Dawkins din ve dini söylemlerin bilimsel yöntemler ile incelenmesi gerektiğini, bu noktada dine özel bir ayrıcalığın tanınmamasını savunur. Bilimsel sahada uygulanan metodu farklı sahaların içerisinde uygulamaya çalışmak büyük hata olacaktır. Bilimsel metodu uygulama noktasında dine ayrıcalık tanınmaması gerektiğini vurgulayan Dawkins'e sormak gerekir: Bilimin sahip olduğu yöntemlerini hemen her alanda uygulamaya çalışmasının ve bu metoda uymayan alanların anlamsız olduğunu ifade etmesinin görev ve yetkisi kim tarafından verildi? Bilimi bu konuda ayrıcalıklı bir konuma taşıyan şey nedir?[639]

Din üzerine yapmış olduğu açıklamalar ve kişinin tanrı ile yaşadığını ifade ettiği tecrübeleri eleştirmesi noktasından hareketle Dawkins için şu çıkarımlarda bulunabiliriz: Dawkins, her ne kadar bir tanrı fikrine sahip olmasa da, yaptığı bazı

[634] Dawkins, Tanrı Yanılgısı, s.170.
[635] Dawkins, Tanrı Yanılgısı, s.164.
[636] Dawkins, Gen Bencildir, s.217.
[637] Dawkins, Tanrı Yanılgısı, s.166.
[638] Mem Teorisi: Richard Dawkins'in orta atmış olduğu bu teoriye göre; Anne ve babamıza ait genetik özellikler kopyalayıcılar aracılığı ile bizlerde geçmektedir. Kültürel olarak da eski kuşaktan yeni kuşağa aktarılan miraslar bulunmaktadır. Genetik alanda nasıl ki kopyalayıcı sistemler bulunmakta, bu kopyalayıcıların aynısı kültürel mirasların aktarımında da bulunmaktadır. Kültürel miras aktarımını yapan kopyalama sistemine "mem" adı vermektedir.(Bkz. Dawkins, Tanrı Yanılgısı, ss.187-196).
[639] Ayşan, Yanılgılar ve Tanrı, s.51.

açıklamalar onun bazı tanrı tasavvurlarına çokta uzak olmadığını göstermektedir. Örneğin, deist tanrı tasavvuru hakkında söylemiş olduğu sözler ilginçtir. Dawkins, deist tanrı algısının dinlerin ortaya koyduğu tanrı algısından oldukça farklı ve değerli olduğunu ileri sürmektedir. Ona göre deist düşünce teist düşünceden çok ileride bir anlayıştır.[640] Yapılan açıklamalar göstermektedir ki Dawkins dinlerin tanrısına karşı çok sert bir tutum gösterse de Aydınlanma döneminin deist tanrısına karşı daha ılımlıdır.

2.5.3.Antony Flew ve Richard Dawkins'in Din ve Din Dili Hakkındaki Düşüncelerinin Karşılaştırılması

1-Flew ve Dawkins, tanrının bir varlık ile yaşadığı ifade edilen dini tecrübe/vahiy gibi durumların gerçekliğin bir ifadesi olmadığını ifade ederler. Her iki düşünürümüze göre de yaşanıldığı ifade edilen tecrübe, gerçekliğin değil bir yanılsamanın dışa vurumudur. Bu tecrübenin gerçekleştiğine dair nesnel gerekçelendirmelerin bulunmaması ve tamamen öznel bir süreç olması sebebiyle sadece kişinin kendisi için bağlayıcı olabileceğini fakat bu tecrübeyi yaşamayanlar için bir bağlayıcılığının bulunmadığını ifade ederler. Yapılan açıklamalar tanrı ile insan arasında yaşanılan bu özel tecrübeyi mümkün görmediği için vahiy, peygamber ve din gibi durumların gerçekleşmesini mümkün görmemektedir.

2-Her iki düşünürün ileri sürdüğü görüşlerinden hareketle, deist bir tanrı düşüncesini diğerlerinden daha değerli bir inanç olarak gördüklerini söyleyebiliriz. Flew'un doğrudan ifade ettiği deist bir tanrıya inanç söylemi, Dawkins için sadece var olan tanrı tasavvurları içerisindeki en iyisi olarak tanımlanabileceğini vurgulamak gerekmektedir. Görüldüğü üzere iki düşünürde teist bir tanrı fikrini değil deist bir tanrı düşüncesini makul görmektedir. Belirtmemiz gerekir ki Dawkins, her ne kadar deist tanrı düşüncesini diğerlerinden ileri bir anlayış olarak görse de o bütün tanrı tasavvurlarının anlamsız olduğunu ve reddedilmesi gereken düşünceler içinde bulunduğunu söyler. Yapılan açıklamalar var olan tanrının yaratmış olduğu evren ile bir daha iletişime geçmediğini ortaya koyan yapıdadır. Yine bu söylemde vahye, peygambere ve dine yer yoktur.

[640] Dawkins, Tanrı Yanılgısı, s.52.

3-Flew, din diline ait ifadelerin içerik açısından sıkıntılı olduğunu vurgulamaktadır. Dini alana ait ifadelerin, sınırının belirsiz olması, hemen her şeyin dinin lehine tevil edilmesi ve ortaya konan söylemlerin hiçbir şeyi dışarda tutmaması veya dışlamaması sebebiyle anlamsız bulmaktadır. Flew'e göre dini ifadeler inananlarına bilgi değil duygu aktaran içeriğe sahiptirler.

Flew'un ateizm inancını sürdürdüğü zaman içerisinde, öne sürmüş olduğu din ve din dili hakkında düşüncelerinin deizm inancına geçtiğinde yumuşadığını görmekteyiz. Ateizm dönemi boyunca dini tecrübenin yaşanmasını yanılsama olarak gören ve bu tarz tecrübelerin gerçekliğinin bulunmadığını ifade eden Flew, deist inanca geçtiğinde söylemini değiştirmiştir. Flew'e göre tanrı, kendisi için mantıksal olarak imkânsızı yapma dışında her şeyi gerçekleştirme güç ve kudretine sahiptir. Dini ifadeler hakkında da düşüncesinde yumuşama yaşayan Flew, bu konuda şunu söylemektedir: Dini ifadeler gerçekliğin bütün resmini bizler için ortaya koyma gücüne sahip değildir, fakat bu dini ifadelerin gerçekliğe dair bir şeyler sunmadığı anlamına gelmemektedir.

4-Dawkins ise din üzerine açıklamalarında evrimsel bir cevap oluşturma eğilimine sahiptir. Doğal seçilim kavramı ile dinin bu zaman kadar yaşantısını devam ettirme durumunu açıklamaya çalışan Dawkins şunları söylemektedir: Doğal seçilim güçlü olanı yaşatan, zayıf olanı ise yok eden bir sistemin adıdır. Dinin insanlığa eşlik eden uzan dönemli ilişkisinde yok olmadan varlığını sürdürmesi bazı özellikler taşıması sebebiyledir. Özellikle ölümün bilinmeyen ve korku uyandıran soğukluğuna karşı insanları ısıtan ifadeleri, insanlara bu dünyada bulunma gerekçelerini açıklaması, bir dini gruba olan bağlılığın getirmiş olduğu kazançlar, korku üzerinden verilmeye çalışılan din eğitimi gibi gerekçelerle canlılığını koruduğunu ifade eder.

2.6.ANTONY FLEW VE RİCHARD DAWKİNS'İN AHLAK VE BİLİNÇ HAKKINDAKİ DÜŞÜNCELERİ

Ahlak ve bilinç konusu teistler ile ateistler arasında tartışıla gelen konular arasındadır. Bu iki felsefe akımının ahlak ve bilinç konusundaki temel noktası

kaynak sorunudur. Ahlak ve bilinç dediğimiz yetilerin varlığı nasıl ortaya çıkmaktadır? Tanrı ahlak ve bilinç yetilerini fıtratımıza yaratırken koymuş mudur? Yoksa ahlak ve bilinç ezeli maddenin biz insanlara bir hediyesi midir? Bu bölümde sırasıyla ahlak kavramının tanımı, kaynağı ve düşünürlerimizin konu ile alakalı düşüncelerini incelemeye çalışacağız. Ardından bilinç kavramının tanımını, kaynağını ve düşünürlerimizin bu konu hakkındaki fikirlerini incelemeye çalışacağız.

2.6.1.Ahlak'ın Tanımı

Ahlak kelimesi Arapçada "hulk", Yunancada "ethos" ve Latincede "mos" kelimelerinden türetildiği ifade edilir. Tanım olarak; İyi ile doğru, kötü ile yanlış olarak kabul ettiğimiz değer yargılarıdır.[641] Başka bir tanımla: Yaratılmış olanların karşılıklı ilişkilerinde uygulamaya çalıştıkları kurallardır.[642] İnsani davranışlarımıza yön veren ve hayatımızı o ilkelere göre yaşamaya çalıştığımız kurallar bütünüdür.[643]Gelenek ve görenekler ile insana ulaşan yazılı veya sözlü ilkeler bütünüdür.[644]

Ahlakı sadece insanların kendi aralarında uyguladıkları kurallar olarak görmeyenlerde var. Bu bağlamda ahlakı; kişinin öz benliğine, karşısındaki insanlara ve var olan bütün varlıklara karşı sergilemiş olduğu açık ve gizli her türlü tutum ve davranışa verilen isimdir.[645]

Bir davranışın ahlak kavramı içiresine girebilmesi için belirli şartları taşıması gerekir. Bunlardan ilki "irade özgürlüğü" dür.[646]Bu ilkeden hareketle diyebiliriz ki zorla yapılan ve iradeyi ortadan kaldıran her türlü hareket zorunlu olarak ahlakı da ortadan kaldıracaktır. Yani özgür iradenin eşlik etmediği eylem ve söylemlerimizin ahlakiliğinden bahsedemeyiz.[647]

Eylem ve söylemlerimizi ahlaki kılan ikinci ilke şudur: Yapılmakta olan şeylerde kişinin iradesini yönlendiren etkenin içgüdüler olmayıp bir düşüncenin

---

[641] Coşkun Can Aktan, **Ahlak ve Ahlak Felsefesine Giriş**, Hukuk ve İktisat Araştırmaları Dergisi, Cilt 1, Sayı 1, 2009, ISSN: 2146-0817, s,38.
[642] Nilgün Çelebi, **Ahlak, Etik ve Toplum**, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Bilge Yayın Tanıtım Eleştiri Dergisi, Sayı: 39, Kış, 2004, s,6.
[643] Mehmet Türkeri, **Etik Bilinç**, Lotus Yayın Evi, İkinci Baskı, Nisan 2014, s,21.
[644] Ulaş, Felsefe Sözlüğü, s.25.
[645] Duralı, Felsefe-Bilim Nedir, s.71.
[646] Türkeri, Etik Bilinç, s.22.
[647] Türkeri, Etik Bilinç, s.23.

sonucunda ortaya çıkmış olmasıdır.[648] Kişinin yapmış olduğu eyleminde bilincinin ona eşlik etmesi gerekmektedir.

Ahlakı ortaya çıkaran üçüncü ilke " objektiflik" dir. Ortaya konulan eylem ve söylemlerimizin sahip olduğumuz duygular nedeni ile değil sağlam, nesnel ve bilgiye dayalı olan seçimler olması gerekmektedir.[649] Duygusal nedenlerle yapmakta olduğumuzun tutumların bilinç alanından uzaklaşması, yapılan eylemlerin ahlaki gücünü kaybetmesine neden olacaktır.

Eylem ve söylemlerimizi ahlak sahasına taşıyan dördüncü ilke "bilgi "dir. Bir davranışın ahlaki olarak tarif edilebilmesi için farkında olmadan tesadüfen ve bazen yapılıp bazen terk edilen bir özelliğe sahip olmaması gerekir. Yani eylemlerimize eşlik eden şey yapılan davranışın bilgisine ve ne sonuçlar doğuracağının bilincinde olunarak yapılmasıdır.[650] Aristoteles'in Nikomakhos'a Etik adlı çalışmasında da ifade ettiği gibi "En büyük ve en güzel" olanı tesadüflere bırakmanın yanlış olacağını vurgulamaktadır.[651]

Ahlak alanında son ilkemiz "niyet"tir. Yaptığımız eylem ve söylemlerimizin yapılış amacı, sergilediğimiz şeylerin ahlakiliğini belirlemektedir. Yaptığımız eylemlerde içimizde taşıdığımız duyguların(niyet) iyi olması davranışımız ahlaki, kötü olması davranışımızı ahlak dışı yapmaktadır.[652]

Sergilediğimiz davranışların ahlak alanına girebilmesi için taşıması gerek özelliklerini sıralamış olduk. Bu ilkelerden hareketle bir ahlak tanımı yapacak olursak Ahlak: Yapılmakta olan eylem ve söylemlerde kişinin bilgisine sahip olduğu, seçenekler arasından özgür iradesiyle tercihte bulunduğu, sürece içgüdüleriyle değil bilinci ile katıldığı ve taşımış olduğu içsel duygularının(niyet) orta çıkardığı şeydir.

Ahlakı var eden düşüncelerin başında şu ilkeyi gözden kaçırmamak gerekir: Bir şeyi başka bir gerekçe ile değil kendisinde taşıdığı özellikler sebebi ile tercih etme durumudur.[653] Yapılan eylemlerde takınılacak tutumlar içerisinde şan şöhret kazanmak, bir üne sahip olmak, çıkar ve menfaat sağlamak vb. gibi gerekçelerin bulunması ahlakı ortadan kaldıracak nedenlerdir.

---

648 Türkeri, Etik Bilinç, s.24.
649 Türkeri, Etik Bilinç, s.25.
650 Türkeri, Etik Bilinç, s.26.
651 Saffet Babür, **Aristoteles Nikomakhos'a Etik**, Bilge Su Yayınları, Altıncı Baskı,2015, s.22.
652 Türkeri, Etik Bilinç, s.31.
653 Babür, Aristoteles Nikomakhos'a Etik, s.17.

Ahlak kavramının tanımını ve hangi tutumlar sergilendiğinde davranışımıza ahlaki diyebileceğimizi ortaya koyduktan sonra, ahlakın kaynağı konusunu ele alabiliriz. Ahlak alanında yapılan çalışmalar göstermektedir ki ahlakın kaynağı noktasında iki farklı kabul vardır. İlki ahlakın kaynağı olarak aklı savunan Seküler teori, ikincisi ahlakın kaynağı olarak vahiy(tanrı) savunan dinsel teoridir.[654]

2.6.2.Ahlakın Kaynağı Olarak Akıl

Ahlakın kaynağını akla dayandıran bu düşüncenin izlerini erken dönem düşünce dünyasında görmekteyiz. Bu düşünceyi savunanlar arasında Yunan felsefesinde Sokrat, Avrupa da Nietzsche, İslam geleneğinde Mutezile ve Maturidi geleneğe sahip düşünürlerin görüş bildirdiği görülmektedir. [655]

Ahlaki olanın kaynağı olarak aklı kabul edenlerin savunduğu ahlakın anlayışının karşılığı Seküler ahlak'tır. Seküler ahlak; neyin ahlaki neyin ahlak dışı olduğunu bilmemiz için tanrı ve dine ihtiyaç duymayan[656], aklın ortaya koyacağı gerekçeler ile neyin zararlı neyin zararsız olduğunu bilerek, zarar temelli bir ahlak anlayışıdır.[657]

Seküler ahlakı savunan Sokrates'in bu konu hakkında yaptığı gerekçelendirme şöyledir: Tanrının ahlaki olarak bizlere sunduğu ilklerin bir sebebi bulunmakta mıdır? Eğer cevabımız "Hayır!" olursa şunu diyebiliriz ki tanrı keyfi olarak ahlak alanını belirlemiştir. Fakat keyfi olarak ileri sürülen bir şeyin ahlaki oluşundan söz edemeyiz. Fakat cevabımız "Evet!" olursa şunu ileri sürebiliriz ki ahlaki olan bir sebep ile belirlenmektedir. Yapılan eylemi ahlaki kılan sebeplerin kendisi ise emir olmadan da biz sebebi bulabiliriz. Bundan dolayı tanrının ileri sürdüğü ilkeler anlamsız olmaktadır. Böylece şunu çıkarabiliriz ki ahlak için tanrıya ihtiyacımız bulunmamaktadır.[658]

Seküler ahlakın bir başka savunucu olan Nietzsche bu konuda şunları söylemektedir: Ahlaki kurallarımız, doğaüstü bir gücün bizlere göndermiş olduğu

---

[654] İlhami Güler, **Allah'ın Ahlakiliği Sorunu**, Ankara Okulları, Onuncu Basım, Mayıs, Ankara 2017, s.34.
[655] Güler, Allah'ın Ahlakiliği Sorunu, s.34.
[656] Walter Sinnott- Armstrong, **Tanrısız Ahlak?** Ayrıntı Yayınları, çev. Atilla Tuygan, Dördüncü Baskı, 2008, s.138.
[657] Walter Sinnott- Armstrong, Tanrısız Ahlak? ss.121,132.
[658] Walter Sinnott- Armstrong, Tanrısız Ahlak? s.113.

ilkeler olmayıp kişilerin içinde bulundukları zamanın ve mekânın koşulları içerisinde oluştuklarını ifade etmektedir. Bu sebeple ahlak alanında ilahi olanın sesini değil aklın sesini işitmekteyiz, der. [659]Görüldüğü gibi Nietzsche ahlak için tanrının varlığa ihtiyaç duymamaktadır.

İslam dünyasında ise Mutezile ve Maturidi düşünceye sahip kişilerin tanrının ileri sürdüğü ahlaki buyruklar olmasa da kişinin aklı ile ahlaki olanı belirleyebileceğini savunduklarını görmekteyiz.[660] Mutezile düşünürlerinin kişi, bir vahye muhatap olmadan önce akli yetisi ile iyi ve kötünün doğru ile yanlışın neler olabileceğini belirleme imkânını kabul etmektedir.[661] Yine bir şeyin iyi veya kötü olarak tanımlanması için vahye ihtiyaç yoktur. Kişi aklı ile iyi ve kötüyü bulabilir. Çünkü bir şey tanrı iyi dediği için iyi değildir aksine özü itibariyle iyi olduğu için tanrı onu iyi olarak tanımlamıştır. Bu durum kötü olarak tanımlanan eylemler içinde geçerlidir. Tanrı bir şeye kötü dediği için kötü değildir aksine özü itibariyle kötü olduğu için tanrı onu kötü olarak tanımlamıştır.[662]

Düşünürlerin ortaya koyduğu ilkeler dikkate alındığında ahlak alanında tanrı, vahiy ve din gibi ilkelere ihtiyacın olmadığı ve kişinin sahip olduğu akıl gücü ile ahlak alanına ait ilkelerini zamanın ve mekânın içerisinde meydana gelen yaşantılar içerisinde orta çıkardığı savunulmaktadır.

Ahlakın kaynağının akıl olduğunu ileri sürenler şu temel soruyu yönlendirmektedirler: Bir davranışı ahlaki kılan şey, sahip olduğu içerik mi yoksa onu kimin veya neyin belirlediği midir?[663] Örneğin, bu soruya cevap olarak içeriğin değil de kimin belirlediğini tercih edenlere şunu sormamız gerekmektedir. Tanrının İbrahim peygambere oğlu İshak'ı kesmesini buyurmasını nasıl anlamamız gerekir? Eğer bizler ahlak söz konusu olduğunda içeriği değil sadece tanrısal olan emri dikkate almış olursak ahlaki olandan uzaklaşmış oluruz.[664] Yine bu konu üzerinde ileri sürülen doğru ile yanlışın ne olduğunu akli olarak bilmeden, tanrıya ait olduğu ileri sürülen ilkelerin gerçekten ona ait olduğunu nasıl anlayabiliriz?[665]

---

[659] Arthur Danto, **Nietzsche Hayatı, Eserleri ve Felsefesi**, Engin Yayınları, çev. Ahmet Cevizci, Birinci Baskı, İstanbul 2002, s.59.
[660] Güler, Allah'ın Ahlakiliği Sorunu, s.37.
[661] Güler, Allah'ın Ahlakiliği Sorunu, s.40.
[662] Düzgün, Kelam El Kitabı, ss.172-173.
[663] Walter Sinnott- Armstrong, Tanrısız Ahlak? s.110.
[664] Walter Sinnott- Armstrong, Tanrısız Ahlak? s.116.
[665] Walter Sinnott- Armstrong, Tanrısız Ahlak? s.139.

Ahlaki olanı belirleyen şeyin akıl olduğunu vurgulayanlar, temelde ahlaki olarak belirlenen davranışların içeriği ile ilgilenmektedirler. Örneğin, yapıldığında insanlar için zarar oluşturan bir içeriğe sahip davranışın ahlak adına terkedilmesi gerektiğini vurgularlar. Bu noktada süreci sadece koşulsuz bir kabul ile tanrısal emirlere indirgemeyi ise ahlak sahasından uzaklaşma olarak görmektedirler.

Bir davranışı ahlaki kılan ilkeler arasında bulunan "bilgi" ve "bilinç" durumunun dinsel teori olan tanrısal ahlak alanında ihlal edildiğini görmekteyiz. Kişinin davranışı yapma veya ondan kaçınma gerekçesi, davranış hakkında yapmış olduğu düşünme ve bilme(gerekçelendirme) durumundan uzak, tanrısal iradeye koşulsuz itaat olduğundan, yapılan bu tercihin ahlaki alan içerinde bulunma durumunu ortadan kaldırmaktadır.

2.6.3.Ahlakın Kaynağı Olarak Vahiy

Ahlakın kaynağını tanrının emrettiği vahye dayalı ilkelere bağlayan dinsel teoriye göre ahlak alanı, tanrının emir ve nehiyleri ile tayin edilen bir sahadır. Yine tayin edilen ahlaki kuralların pratiğe dönüşmesinin de etken gücü tanrı inancıdır.[666]Ahlak sahasında insan için yapılması ve kaçınılması gereken kuralları belirleme yetkisi tanrıya aittir. Bu sebeple tanrının gönderdiği ahlaki ilkelere, onların içeriği ne olursa olsun uymamız gerekmektedir.[667] Sergilenen tutumdan da hareketle şunu diyebiliriz ki dinsel ahlak teorisinde davranışı ahlaki kılan şey içeriğin olmayıp, onu ileri süren kaynağın olduğudur.[668]

Ahlakı tanrıya dayandıran A.E. Taylor şunları söylemektedir: Ahlaki ilkelerimizin kaynağı insanın yürütmüş olduğu düşünce ve davranışlar olmayıp, aşkın varlığın bizlere göndermiş olduğu ilklerdir. Taylor, insanda bulunan vicdanı, tanrının varlığının bir delili olarak görmektedir.[669]

Ahlakı tanrıya dayandıran bir diğer düşünür ise Babanzade'dir. O ahlakı tanrısal olana şu gerekçelerle dayandırmaktadır. İnsanlık tarihi gelişme, ilerleme, davranışlarda erdemli hareket etme durumunu inancın en yoğun yaşandığı

[666] Topaloğlu, Teizm Ya Da Ateizm, s.193.
[667] Walter Sinnott- Armstrong, Tanrısız Ahlak? s.104.
[668] Walter Sinnott- Armstrong, Tanrısız Ahlak? s.110.
[669] Aydın, Din Felsefesi, s.99.

zamanlarda yaşamıştır. Fakat bu güzel yaşantılar, inancın zaman içerisinde değişime uğraması ve ardından bozulması ile beraber yerini ahlaksızlığa, gerilemeye ve huzursuzluğa bırakmaktadır. Buda bizlere göstermektedir ki ahlaki yaşantının zirveye çıktığı ve yaşandığı zamanlar bozulmamış dinin bulunduğu zamanlardır.[670]

Bu konuda İslam dünyasında bulunan Eş'ari düşünce ekolünün dinsel ahlak teorisini savunduğunu görmekteyiz.[671]Bu konuda Eş'ari'nin ileri sürdüğü, bir şeyin iyi veya kötü olması ancak vahiy ile bilinebilir. Aksi halde tanrının sessiz kaldığı bir alanda bizler aklımız ile neyin iyi veya neyin kötü olduğunu bilemeyiz der.[672]

Tanrının olmadığı bir dünyada kişi için uyması zorunlu bir ilke kalmamıştır![673] Fikrini orta atan Dostoyevski'nin düşüncesinden hareketle, ahlaki ilkelerin varlığını savunabilmek adına tanrı ve vahyine ihtiyacımızın olduğunu ileri sürerler. Yani nesnel bir ahlak anlayışının ancak tanrısal bir ahlak ile mümkün olacağını ifade ederler.[674]

İlhami Güler "Allah'ın Ahlakiliği Sorunu" adlı kitabında dinsel teorinin ahlakın kaynağı noktasında tanrıyı kabul edip aklı dışlamasının nedeni olarak şunları ileri sürmektedir: Tanrının ilkeleriyle belirlenmiş bir ahlak alanını reddettiğimiz vakit, ahlak alanında göreceliliğin ortaya çıkacağını ve var olan ahlaki kuralların kişinin kendisi dışında savunulmasının zorlaşacağından dolayı, aklı ahlak alanında belirleyici bir etken olarak kabul etmezler.[675]

Görülmektedir ki ahlakın kaynağı noktasında vahyi ileri süren kişiler, aklın sahip olduğu yetiyi reddetmeden çok ahlaki alanda kaynak olarak aklı kabul ettiğimizde meydana gelecek görecelilik sebebi ile aklı dışarda tutmaya çalışmışlardır.

Ahlakın tanımı ve kaynağını noktasında ileri sürülen görüşleri açıkladıktan sonra düşünürlerimizin ahlak konusunda takınmış oldukları tutumlarını inceleyebiliriz.

---

670 Recep Kılıç, Din Felsefesi El Kitabı, s.355.
671 Güler, Allah'ın Ahlakiliği Sorunu, s.37.
672 Düzgün, Kelam El Kitabı, ss.172-173.
673 Walter Sinnott- Armstrong, Tanrısız Ahlak? s.12.
674 Walter Sinnott- Armstrong, Tanrısız Ahlak? s.69.
675 Güler, Allah'ın Ahlakiliği Sorunu, s.38.

2.6.4.Richard Dawkins'in Ahlak Üzerine Düşünceleri

Bu bölümde ahlak konusunda şu ayrıntıyı dikkate alarak süreci işlemeye çalışacağız. Yukarıda ahlakın tanımı ve kaynağı üzerine yapılan düşünceleri incelerken iki farklı tutumun sergilendiğini gördük. Birincisi tanrıyı yok kabul edip fakat ahlakı akıl ile var ettiğimizi savunan görüş, ikinci olarak tanrının varlığını kabul etmekle beraber ahlak sahasında aklın önceliğini kabul eden görüştür. Dawkins'in "Kör Saatçi" ve "Bencil Gen" savunusunu da dikkate alarak düşüncelerini incelemeye çalışacağız. Dawkins'in ahlakı nasıl gördüğünü, kişinin ahlaki davranış göstermesinin gerekçeleri olarak neleri ileri sürdüğünü ve tanrı hesaba katılmadan, tanımı ve taşıması gereken ilkeler dikkate alındığında bir ahlak açıklamasının tutarlılığını/tutarsızlığını ortaya koymaya çalışacağız.

Dawkins'in genel olarak sergilemiş olduğu, hemen her şeyi evrim ve doğal seçilimle açıklama çabasının ahlak alanında da devam ettiğini görmekteyiz. Hatırlamak gerekirse doğal seçilim, doğada güçlü olanın, bencilce hareket edip kendi varlığını korumaya çalışan canlıların hayatta kalacağını, zayıf olan canlıların ise yok olacağını savunan düşüncedir. Dawkins ahlakı ortaya çıkaran etkenin din olmadığını, aksine dinin var olan ilkelerinin kişiyi ahlak dışına iteceğini ileri sürmektedir.[676]Dinlerin ahlak alanında insanlığa kötü örnekler sunduğu söyleyen Dawkins, İbrahim ve eşi Sare'nin yapmış oldukları Mısır yolculuğunun ortaya çıkardığı sonuçların,[677] yine Lut ve kızları arasında geçen olayların[678] içeriği dikkate alındığında bu anlatılardan ahlaki olarak olumlu ilkeler çıkaramayacağımızı ileri sürmektedir. Dini, ahlak alanında kaynak olarak görmeyen Dawkins, ahlaki diyeceğimiz davranışların ortaya çıkmasını sağlayan etken olarak doğal seçilim fikrini ortaya atmaktadır.[679]

Dawkins doğal seçilimin yanlış çalışması sonucu ahlaki olarak tarif ettiğimiz davranışların ortaya çıktığını savunmaktadır.[680]Ona göre merhamet, cömertlik, paylaşma, koruma vb. gibi duygular türün kendi için sergilediği davranışların başkalarına da sıçramasına neden olmaktadır. Anne bir kuşun kendisinin olmayan bir

---

676 Dawkins, Tanrı Yanılgısı, s.227.
677 Dawkins, Tanrı Yanılgısı, s.232.
678 Dawkins, Tanrı Yanılgısı, s.231.
679 Dawkins, Tanrı Yanılgısı, s.215.
680 Dawkins, Tanrı Yanılgısı, s.213.

yavruya sahip çıkması ve korumasını Darwinci doğal seçilimin yanlış çalışması olarak görmekte ve bu durumun insan davranışları içinde geçerli olup olamayacağını sormaktadır. Yani insanların merhametli, cömert, paylaşımcı, korumacı vb. özelliklerinin aynı yanlış çalışma sonucu ortaya çıkma ihtimali ele alır.[681]

Dawkins'e göre insanları ahlaki davranışa yönlendiren Darwinci dört iyi sebep vardır. Bu sebepler şunlardır: Birinci olarak akrabalık duygusu, ikinci olarak karşılık beklentisi içerisinde iyilik yapmak, üçüncü olarak yapılan iyiliklerin oluşturacağı şan-şöhret ve dördüncü olarak ahlak sahasında gösterilecek üstün cesaret durumunun kişiye kazandıracağı artılar.[682]

Dawkins'in insanı diğer varlıklardan ayıran en önemli özelliklerden bir tanesi durumundaki ahlak alanını tamamen doğal seçilim sürecine indirgemesi; paylaşma, yardımlaşma, koruma vb. gibi değerli duyguları türlerin kendilerini korumak adına sergiledikleri davranışlara bağlaması olaya çok dar çerçeveden ele aldığının belirgin bir göstergesidir. Dawkins'in ahlakı ortaya çıkaran nedenler noktasında ileri sürdüğü düşünceleri, bir davranışı ahlaki kılan ilkelerden birçoğunu ihlal ettiği görülmektedir. Örneğin, davranışlarımızı ahlaki kılan niyet ilkesi ihlal edilmektedir. Yine bir şeyi dış bir gerekçe nedeni ile değil kendisinde taşıdığı özellikler sebebi ile tercih etmek ilkesine ters düşmektedir. Bu sebeple Dawkins'in ortaya koymaya çalıştığı ahlak alanının biyolojik bir ahlak temellendirmesi olabileceğini fakat insani ahlak sahasının birçok ilkesini ihmal eden bir temellendirmeye sahip olduğunu vurgulayabiliriz.

Dawkins'in ileri sürdüğü doğal seçilimin ortaya çıkardığı ahlak anlayışı ile bir kitabına isim olarak verdiği "gen bencildir" düşüncesi birbiri ile uyuşmazlık göstermektedir. Bencil gen düşüncesi kısaca şöyledir: Doğal seçilim içerisinde var olmaya çalışan genler, diğer türlere karşı merhametsiz ve bencilce hareket ederek kendi varlığını korumayı başarabilir.[683] Hayatta kalmanın formülünü bencil olan eylemlerimize bağlayan ve Tanrı Yanılgısı kitabında ahlakı evrimsel süreçlere bağlayan Dawkins kendisi ile tutarsızlığa düşen şu cümleleri kurmaktadır: Dawkins, evrimsel süreçlere indirgenmiş bir ahlak anlayışını savunmadığını ifade eder. Dahası bu tarz bir ahlakın tiksindirici olacağını vurgular.[684]Yine Dawkins, bencil olarak

---

681 Dawkins, Tanrı Yanılgısı, s.213.
682 Dawkins, Tanrı Yanılgısı, s.212.
683 Dawkins, Gen Bencildir, s.26.
684 Dawkins, Gen Bencildir, s.26.

dünyaya geldiğimizi ve bu bencil olma durumundan sadece insanın kurtulabileceğini savunmaktadır.[685]

Dawkins'in ahlak konusunda yaptığı bu açıklamalar Antony Flew tarafından eleştirilmektedir. Flew bu konuda şunları söyler: "Hiçbir etkili ve güzel söz programlanmış robotları hareket ettiremez." Var olan bir bencillik yasasının asla merhamet, paylaşma, yardımlaşma vb. gibi iyi duyguları ortaya çıkarabilecek bir güce ve özelliğe sahip olmadığını savunur.[686]Bencil genlerin bencil olmayan davranışları nasıl gerçekleştirmesi üzerine düşünülmesi gereken bir noktadır.

Dawkins'in ortaya koyduğu "gen bencildir" düşüncesi ile ahlaki olanı nasıl uzlaştırabiliriz. Varlıkların canlılığını sürdürebilmesi için temel bir özellik olarak gördüğü bencilliği, insan için düşündüğünde tiksindirici bulup bu anlayıştan kurtulmayı öneren Dawkins, açıkça ortaya koyduğu teori ile çatışma halindedir. Yani doğal seçilim içerisindeki bir türün canlılığını koruması bencil olmaya bağlı ise bunu ihlal eden türün (kendi tabiri ile insanın bunu terk etmesi gerekir) yok olması gerekecektir.

Dawkins'in Darwin'den etkilenip ortaya koymaya çalıştığı evrimsel ahlak anlayışının başka savunucuları da bulunmaktadır. Herbert Spencer evrimsel ahlakın olabileceğini şu sözleriyle açıklamaya çalışır: Spencer, canlıların fiziksel yapısını şekillendiren evrimin, ahlak alanını da şekillendirdiğini vurgulamaktadır.[687]Fakat evrimsel ahlakı eleştiren Wallace şunu ileri sürmektedir: Eğer sanıldığı gibi ahlak dediğimiz şey evrimsel süreç ile ortaya çıkan bir yapı olsaydı, fiziksel yapımızın ilkel olandan tasarım yanılsaması veren şekle ulaştığı gibi, ahlaki yapımızda ilkel diyebileceğimiz insanların davranışlarından çok daha gelişmiş olması gerekirdi. Fakat bakıldığında durumun böyle olmadığı görülecektir. İlkel insan ile modern insanın ahlaki değerler noktasında ciddi bir farklarının bulunmadığını ifade eder.[688]

Darwin, hayvanların taşımış olduğu içsel özellikler sebebi ile zihinsel olarak insanın seviyesine ulaştığı vakit, ahlaki dediğimiz davranışları meydana çıkaracak potansiyele sahip olabileceğini savunur.[689]

---

685 Dawkins, Gen Bencildir, s.27.
686 Flew, Yanılmışım Tanrı Varmış, s.83.
687Fatih Özgökman, **Evrimsel Ahlak ve Eleştirisi**, Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi, 2015 Bahar, sayı: 19, s. 153-173, s.155.
688 Özgökman, Evrimsel Ahlak ve Eleştirisi, s.162.
689 Özgökman, Evrimsel Ahlak ve Eleştirisi, s.159.

Bu konuda görüş ortaya koyan düşünürlerden bir tanesi de Leslie Stephen'dir. Stephen'e göre ahlak, kişilerin sosyal hayatlarındaki yaşantıları içerisinde oluşan ve değişen bir yapıya sahiptir. Fakat ortaya çıkarılan bu ahlak anlayışının üst ahlak olmayıp, yaşam şartları içerisinde oluşturulan ahlak olarak görülmesi gerektiğini vurgular.[690]Noam Chomsky ise ahlakın sonradan oluştuğunu eleştirerek bu konu hakkında şunları ileri sürer: Bebeklerin doğuştan taşıdıkları özellikler sebebi ile zor bir durum olan konuşma işlemini gerçekleştirdiklerini vurgulamaktadır. Bebeklerdeki dil durumunun ahlak alanı içinde geçerli olduğunu ve kişilerin ahlaki duyguları kazanmadığını aksine doğumla beraber bu özelliklerin kişiye verildiğini savunur.[691]

Ahlakın doğuştanlığı üzerine bir başka açıklama ise Paul Bloom'a aittir. Bloom henüz konuşma evresine geçememiş çocuklar üzerinde yapmış olduğu araştırmalar ile konuşma öncesi çocukların ahlaki davranışlar sergilediğini gözlemlemiştir. Bundan dolayı ahlakın, insanın içsel dünyasına ait bir durum olduğunu savunmaktadır.[692]

Ahlak konusunda Dawkins'in eleştirdiği bir diğer konu ise, tanrının varlığı kabul edilmediği vakit kişilerin ahlaki olarak davranış sergilemelerinin bir nedeninin kalmayacak olmasıdır. Eğer kişiler bir tanrıya inandıkları için ahlaki davranışlar sergiliyor fakat iç dünyalarında yaptıkları şeylerde onlara eşlik eden bir kabul duyguları bulunmuyorsa yapılan davranışların "rol yapmaktan" başka bir şey olmadığını savunur.[693]

Dawkins, ahlakın kaynağı olarak tanrıyı gösterenlere karşı şu eleştiriyi yönlendirmektedir: tanrıya inandığını söyleyen kişilerin, tanrının bulunmadığı bir sistem içerisinde, ahlaki olarak sürdürmekte oldukları davranışları bırakacaklarını söylemeleri aslında bu kişilerin birer ahlaksız olduklarının açık beyanı olarak kabul edilebilir. Aynı zamanda eğer bir tanrı olmasa da ahlaki olarak sürdürmekte oldukları davranışları devam ettireceklerini ifade ederlerse, iyi insanlar olmamız için tanrının zorunlu bir neden olarak ortaya konulması ortadan kalmış olur.[694]

---

[690] Özgökman, Evrimsel Ahlak ve Eleştirisi, s.161.
[691] Caner Taslaman, **Ahlak Felsefe ve Allah**, İstanbul Yayınevi, Birinci Baskı, Ocak 2014, s.28.
[692] Taslaman, Ahlak Felsefe ve Allah, s.31.
[693] Dawkins, Tanrı Yanılgısı, s.219.
[694] Dawkins, Tanrı Yanılgısı, s.219.

Dawkins'in tanrısal ahlakı savunanlara karşı yöneltmiş olduğu eleştirisinde haklı olduğunu görmekteyiz. Ahlaki davranışı sadece yapılmış emre bağlamak, fakat yapılan davranışın iyi veya kötü olduğunu dikkate almamak, bir davranışı ahlaki kılan ilkelerden "bilgi" kuralını ihlal etmektedir. Bilgisine sahip olmadığın bir şeyi sırf yüce bir varlık emretti diye meydana getirmek ahlaki olmaktan uzak, koşulsuz itaatin bir göstergesidir. Koşulsuz itaat bilinci ve düşünceyi ortadan kaldırdığı için bu alanda yapılan tercihlerin ahlakiliğinden bahsetmemiz mümkün olmayacaktır.

Dawkins, tanrının olmadığı bir ahlak sahasında görecelilik durumunun doğacağını, neyin iyi neyin kötü olduğunun nesnel bir dayanağının kalmayacağını savunan inançlılara yönelik şunları söylemektedir. Kişinin ahlaklı olabilmesi için doğaüstü olan aşkın bir varlığa ihtiyacımızın olduğu kabul edilmiş olsaydı bile, bu durumun tanrının varlığını kuvvetlendiren bir sebep olarak değil, olsa olsa tanrının varlığını daha çekici hale getiren bir durum olarak algılanabilirdi.[695]Hatta Dawkins bir adım daha ileri giderek şunları söylemektedir: Teorik ahlak kurallarının pratik hale getirilmesinde genellikle dinin etkisini görmekteyiz ve bende bu düşünceye katılıyorum.[696]

Dawkins, kişilerin gerek insani denetim altında(hukuk) gerekse tanrısal denetim altında(vahiy-din) bulunmasalar bile, iyi birer kişi olarak yaşamlarını sürdüreceklerini savunmaktadır.[697]Eğer Dawkins bu açıklaması ile tanrı veya polis hiçbir denetim mekanizması bulunmasa dahi bazı insanların hala iyi bir davranış sergileyerek yaşamlarını sürdüreceğini savunuyorsa bu görüşünde haklıdır. Fakat böyle bir durumda bütün insanların iyi bir davranış sergileyeceklerini savunuyorsa bu konu tartışmaya açık bir durumdadır. Gerek tanrısal gerekse hukuksal denetimin bulunduğu dünyamızda bunca caydırıcı nedenler bulunurken(cehennem, hapis gibi) kişilerin kötü davranışlar sergilemesi, sayılar bu denetimler kaldırıldığında veya kabul edilmediğinde nasıl engellenecektir? Bu düşünceyi savuna bilmemiz için yeterli gerekçelerimiz var mıdır?

Dawkins'in tanrısız ahlakı mümkün görmeyen, akla bu noktada yer açmayanlara yönlendirdiği ciddi bir soru bulunmaktadır. Dawkins bu tarz kişilere şu soruyu yönlendirir: İnançlı olan kişiler kutsal metinlerinde geçen hikayelerin veya

[695] Dawkins, Tanrı Yanılgısı, s.223.
[696] Dawkins, Tanrı Yanılgısı, s.224.
[697] Dawkins, Tanrı Yanılgısı, s.221.

anlatıların bazılarını mecazi, bazılarını sembolik olarak açıklamaya çalışırlar. Fakat kutsal metnin içinde bulunan ayetlerden hangilerinin mecazi yada sembolik olduğunu nasıl belirlemektedirler? Eğer yapılan tercihler kişisel kararlardan öteye geçmiyorsa yani kişinin aklı ile ayrımına ulaştığı sonuçlar ise, akıl ile ahlaki değerlerin oluşturulabileceğini savunan, bu sebeple dine ihtiyacın bulunmadığını ifade eden kişilerden farkları ne olacaktır?[698]Dawkins'in aklı ahlak alanında dışlayan kişilere karşı yönlendirmiş olduğu sorusu yerinde ve haklı bir sorudur. Hatta kutsal metinlerde bunun örneğini görmekte mümkün.[699]

Dawkins, Marc Hauser'den yapmış olduğu alıntı ile ahlakın dine dayanmadığını ortaya koymaya çalışmıştır. Hauser'in bu konuda ileri sürdüğü düşüncesi şöyledir. İfade edildiği gibi eğer ahlak, dinden kaynaklı bir durum olsaydı dine inananlar ile ateistler arasında ahlaki davranış noktasında ciddi farklılıkların oluşması beklenirdi. Fakat görmekte olduğumuz tablo bu doğrultuda değil. İnançlı insanlar ile ateistler ahlak konusunda birbirlerinden farklı bir tutum içinde değillerdir.[700]

Bu ifadelere eleştiri olabilecek bir düşünceyi Babanzade ortaya koymaktadır. Babanzade 'ye göre tanrı ve din ahlakın en temel kaynağıdır. Dinler ilk ortaya çıktıklarında ve en yoğun yaşandığı vakitlerde toplumsal huzurun ve gelişmenin en önemli nedenini oluşturmaktadırlar. Fakat ne zaman ki din zamanın değişimiyle değişime ve bozulmaya uğramakta, işte o vakit problemler gün yüzüne çıkmaktadır.[701]

Babanzade'nin ifadelerinden hareketle şunları diyebiliriz ki, inançlı bir insanın ahlaki olarak iyi bir davranış sergileyememesi var olan inancının zaman içerisinde değişmesi ve bozulması ile alakalı bir durumdur. Yine kişinin, kabul ettiği inancına olan bağlılığı ve samimiyeti de durumu etkileyen bir başka etkendir.

Dawkins, bizleri"bencil molekülleri" sorgusuz ve sualsiz bir şekilde tehlikelere karşı muhafaza etmek için oluşturulmuş robotlar olarak görmektedir.[702] Bizler, doğaüstü bir gücün planlı ürünleri değiliz, aksine genlerimizin bencilce ortaya

[698] Dawkins, Tanrı Yanılgısı, s.228.
[699]"Size vahiy ve peygamber gönderilmeseydi, az bir kısmınız hariç şeytana uyardınız."Nisa,4/83.
[700] Dawkins, Tanrı Yanılgısı, s.219.
[701] Recep Kılıç, Din Felsefesi El Kitabı, s.355.
[702] Dawkins, Gen Bencildir, s.21.

çıkardığı robotlarız.[703] İnsanların ve diğer bütün varlıkların acımazsız ve bencil genlerin ortaya çıkardığı canlılar olarak gören, yine var olan bu bencil genleri şartsız bir şekilde korumakla görevli olduğumuzu ifade eden Dawkins, nasıl oluyor da kendisini insani ilişkilerde anti-Darwinci bir ahlak sahasına çekebiliyor?[704] Bencil genlerimizi sorgusuzca korumak için ortaya çıkarıldığımızı savunan Dawkins'in, Darwinci ahlak anlayışını reddedip ve hatta bundan tiksinti duyup, özgeci bir ahlaka sahip olmamız gerektiğini vurgulaması nasıl mümkün olmaktadır? Körü körüne kodlanmış ve kendisine ait bir iradesi bulunmayan bu robotların, kendilerinin temel işleyişine aykırı olacak anti- Darwinci ahlaki yaşantıyı savunması kendi içinde bir tutarsızlık değil midir? Yapmakta olduğumuz açıklamalar göstermektedir ki Dawkins'in savunmaya çalıştığı gen bencildir düşüncesi ile anti-Darwinci ahlak anlayışı arasında çıkmazların bulunduğu görülmektedir.[705]

Bencil yapılara sahip varlıkların özgeci davranışları nasıl ortaya çıkarabildiği sorgulanması gereken bir konudur. Dawkins'in bizleri körü körüne kodlanmış makineler olarak tanımlaması, açıkça özgür iradeyi dışlayan bir söylemdir. Özgür iradenin eşlik etmediği eylemlerimizi ahlaki olarak tanımlayabilmemiz ise mümkün değildir.[706] Bu sebeple Dawkins'in ortaya koymaya çalıştığı ahlak anlayışı, özgeci ahlaktan uzak, faydacı(bencil) ahlak olarak ifade edilebilir.[707] "Sen benim sırtımı kaşı, bende senin sırtını kaşıyayım"[708] anlayışının temel olduğu doğal seçilim sürecinin, ortaya çıkaracağı ahlak anlayışı da bencilce olacaktır. Bu anlayış ise birçok ahlaki ilkeyi iptal etmektedir.

Görüldüğü gibi bir davranışı ahlaki veya gayri ahlaki hale getiren en temel özelliklerden bir tanesi bilinçtir. Bilincin eşlik etmedi veya taşımız olduğu niyetler yine davranışlarımızı ahlaki kılan bir diğer etkendir. Ahlak sahasındaki önemi nedeni ile biz bilinç konusunu incelemeye alacağız. Bu noktada bilincin; tanımını, ne olduğunu ve kaynağını ortaya koymaya çalışacağız. Bilinç konusunu işlerken araştırmamıza konu edindiğimiz Antony Flew'un bilinç üzerine düşüncelerini ana nokta olarak alacağız.

---

703 Dawkins, Gen Bencildir, s.26.
704 Batak, Naturalizm Çıkmazı, s.132.
705 Batak, Naturalizm Çıkmazı, s.133.
706 Batak, Naturalizm Çıkmazı, ss.141-142.
707 Batak, Naturalizm Çıkmazı, s.138.
708 Dawkins, Tanrı Yanılgısı, s.209.

Bilinç üzerine düşünceleri temelde iki gruba ayırabiliriz. Bilincin varlığını tesadüflere veya nöronlara indirgeyen materyalist veya natüralist düşünce ile bilincin varlığını aşkın bir zihne dayandıran teist düşüncedir. Bu bağlamda natüralistler, insanın bedeni dışında bir varlığının bulunduğunu reddederek düalizme karşı çıkarlar.[709] Teistler ise insanın bedeni ile beraber ona eşlik eden ruh/bilinç durumlarını da kabul ederek düalizmin varlığını savunurlar.[710]İmdi bilincin tanımını, bilinç konusuna natüralist ve teistlerin nasıl baktığını ve düşünürümüz Antony Flew'un bilinç üzerine düşüncelerini incelemeye çalışalım.

2.6.5.Bilincin Tanımı

Bilinç sözcüğünün, Türkçede "vicdan" anlamına gelen İngilizcedeki conscience kelimesinden türetildiği ifade edilir. Bu anlamda conscience sözcüğü "doğru ile yanlışın bilinci" olarak tarif edilmektedir. Bilinç sözcüğünün Türkçedeki "bil" kökünden türetildiği ve bilme durumunu ifade ettiği düşünülmektedir.[711]

Tanım olarak: insanın öz varlığına, diğer insanlara, çevresinde olup bitenlere ve diğer varlıklara dönük takınmış olduğu farkındalık durumudur; başka bir ifade ile korku, acı, sevme, üzülme vb. duyguları bizlere hissettiren temel ilkedir.[712]Bilinci; uyanıklık, farkındalık, dikkat ve zihin süreçlerini olarak tanımlayanlarda bulunmaktadır.[713]

2.6.6.Materyalizm-Naturalizm'in Bilince Bakışı

Materyalizm'e göre bilinç; bedenlerimizin bir parçası olan beyinlerimizin temel işleyişinin ortaya çıkardığı bir durumdur.[714]İnsanın sahip olduğu ileri sürülen bilinç durumunu madde dayalı olarak tanımlamaya çalışan açıklamaya göre insan, nöronlar sebebi ile hareket etmekte ve insana has olan bilinç durumu da yine

---

[709] Batak, Naturalizm Çıkmazı, s.78.
[710] Batak, Naturalizm Çıkmazı, s.90.
[711] Ferhat Onur, **Çağdaş Zihin Felsefesinde Bilinç Problemi, Bir Panpsişizm Savunusu**, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe Anabilim Dalı, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Antalya 2019, s.5.
[712] Ulaş, Felsefe Sözlüğü, ss.231-232.
[713] Onur, Çağdaş Zihin Felsefesinde Bilinç Problemi, s.13.
[714] Celal Büyük, **Düalizm, Bilinç ve Tanrı**, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı: 39, Erzurum 2013, s.134.

nöronlar sebebi ile ortaya çıkmaktadır. Bilinç, temelde "sinir hücrelerinin ve bağlantılı moleküllerin etkileşimi" sonucunda ortaya çıkan durumdur.[715]Yine Materyalizm'e göre her şey maddeye dayanmaktadır. Eğer bir bilinç durumunun varlığından bahsedecek olursak, bu bilinç durumunun da maddeye dayalı olan fiziksel nedenlerle açıklanabilir olmasını kabul etmemiz gerekmektedir.[716]

İnsan beyninin nasıl işlev gördüğünü ortaya koymak için materyalist düşüncede şu görüş ileri sürülür; İnsan beyni yüksek sayıda nörondan oluşmaktadır. Bu her bir nöron diğer nöronlarla etkileşim halindedir. Nöronlar arasında meydana gelen bu etkileşimler sonucunda beyne ait bir durum olan bilinç olayının gerçekleşmesi sağlanır. Bilincin ortaya çıkardığı hareketler olarak gördüğümüz, sevinme, korku, herhangi bir organımızın hareket etmesi(bacağımızı kaldırmak gibi) durumların nöronların ortaya çıkardığı elektrik sinyalleri sebebi ile gerçekleştiğini savunmaktadırlar.[717]

İnsanın hissetmiş olduğu acı, sevgi, korku vb. duyguların sahip olduğumuz organizmaların bir çalışması olarak ortaya çıktığını savunmaktadırlar.[718]Bu konuda ortaya atılacak olan, insana ait değerli gördüğümüz bütün bu duyguları doğal ve fiziksel durumlara indirgenmesinin, bizleri diğer varlıklarla aynı statüye indirdiğini ve bizim üstünlüğümüzü ortadan kaldırdığını ileri sürenlere karşı natüralistin cevabı nettir. Tüm bu süreçleri doğal nedenlere bağlamak bizlerin değerini azaltmaz aksine çok daha fazla yükseltir cevabını verirler.[719]

Bilinç konusunda bir başka nokta ise şudur; Bilincin varlığını kabul etmeyen "katı naturalizm"[720] ile bilincin varlığını kabul eden fakat bunu bir doğaüstü varlığa bağlamayan "ılımlı naturalizm"[721]olarak sınıflandırabiliriz. Katı naturalizm bilincin gerçekliğini reddederken, ılımlı naturalizm bilincin gerçekliğini kabul etmektedir. Ilımlı naturalizm, içinde yaşamakta olduğumuz evrenin gerçekliği ne ise bilincimizin de aynı gerçekliğe sahip olduğunu savunmaktadır.[722]Ilımlı naturalizm her ne kadar

---

[715] Batak, Naturalizm Çıkmazı, s.94.
[716] Batak, Naturalizm Çıkmazı, s.78.
[717] Caner Taslaman, Beden- Ruh Düalizmine Teolojik Agnostik Tavır, s.4 http://www. canertaslaman. com/wp-content/uploads/2011/10/caner_taslaman_makale_bedenveruh-1.pdf,
[718] Batak, Naturalizm Çıkmazı, s.99.
[719] Batak, Naturalizm Çıkmazı, s.96.
[720] Batak, Naturalizm Çıkmazı, s.109.
[721] Batak, Naturalizm Çıkmazı, s.102.
[722] Batak, Naturalizm Çıkmazı, s.103.

bilinci ontolojik olarak kabul etse de, bilinç için doğaüstü bir güce ihtiyaç duymaz. [723]

Bilinç konusunda bir başka düşünce sistemi ise düalizmdir. İnsanda biri maddi diğeri ruh olmak üzere iki boyutun bulunduğunu savunan bu düşünceye göre bilinç, maddeye ait bir süreç olmayıp, ruhun bir etkinliği olarak tarif edilmektedir. İmdi Düalist felsefenin bilinç üzerine düşüncelerini incelemeye çalışalım.

2.6.7.Düalist Felsefenin Bilince Bakışı

Düalist felsefe denildiğinde akla gelen ilk isim Descartes'tir. Descartes'in ortaya koyduğu düalist felsefe "töz düalizmi" veya "Kartezyen düalizmi" olarak da isimlendirilmektedir.[724] Düalist felsefeye göre bilinç; natüralistlerin savundukları gibi maddeye dayalı süreçlerin var ettiği bir durum olmayıp, madde ile birlikteliği bulunan fakat maddeden bağımsız bir ontolojiye sahip olan ruhun ortaya çıkardığı bir süreçtir.[725]

Kartezyen düalizme göre zihin ile beden iki farklı tözdür.[726]Sahip olduğumuz sevgi, korku, üzüntü, heyecan vb. duygularımızın biz tarafından fark edilmesini sağlayan etken bilinçtir.[727] Bu bilinç durumu varlıklar arasında sadece insana has bir özelliktir. Hayvan ve diğer varlıkların bilinç özelliğine sahip olmadığı görülmektedir.[728]

Descartes her ne kadar bilinç ve bedeni birbirinden ayrı alanlar olarak görse de, bu iki tözün birbiriyle etkileşim halinde olduğunu savunmaktadır. Beden ile bilinç(ruh) arasında bu tarz bir etkileşimi kabul etmediğimiz takdirde bedende meydana gelen şeylerden bilincin haberdar olamayacağını söylemektedir.[729] Bu etkileşimi ortaya koyabilmek adına düalist felsefenin ortaya koymaya çalıştığı örneklendirme temel olarak şu şekildedir: Kişi sahilde çıplak ayak yürürken ayağına cam parçacıkları batar(fiziksel olay), camın ayağa batmasıyla acıyı hissetmeye

[723] Batak, Naturalizm Çıkmazı, s.109.
[724] Kamuran Gödelek, **Zihin Felsefesi**, Anadolu Üniversitesi, Ocak 2013, Eskişehir, s.103.
[725] Büyük, Düalizm, Bilinç ve Tanrı, s.134.
[726] İlyas Altuner, **Kartezyen Düalizm ve Ruhun Kavramsal Değişimi**, Iğdır Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı/No:4, Ekim 2013:55-67, s.58.
[727] Büyük, Düalizm, Bilinç ve Tanrı, s.136.
[728] Taslaman, Beden- Ruh Düalizmine Teolojik Agnostik Tavır, s.2.
[729] Altuner, Kartezyen Düalizm ve Ruhun Kavramsal Değişimi, s.62.

başlarız(zihinsel olay). Acıyı hissettiğimizde ayağımızı hızla kaldırırız ve bu durum bütün bedenimizin tepki vermesine sebep olacaktır (sıçramak gibi).[730]

Bilinç ile beden arasında ayrıma giden Düalist felsefe, bu iki farklı tözün birbirlerini nasıl etkilediğini açıklama noktasında sıkıntı yaşamaktadır.[731]Bu durum düalist felsefenin içinden çıkmakta zorlandığı en temel problemidir.[732]Bu konuda Dercartes'in bilinç ile bedeni birbirinden ayırdığını fakat aralarındaki etkileşimi ortaya koyma noktasında başarısız olduğunu vurgulamaktadırlar. [733]

Bilinç konusunda materyalist ve düalist felsefenin düşüncelerini tanıdıktan sonra, bu konuda bir başka düşünce olan idealizme[734] kısaca değinmek istiyoruz. İdealizmin içerisindeki ontolojik idealizme göre bilinç kısaca şöyledir: Zihin, var kabul edilen gerçekliğinin temel ilkesidir. Görmekte olduğumuz süreçler tamamen zihnin bir ürünü olarak varlık sahasına çıkmaktadır. Bir başka ifade ile zihin tüm gördüğümüz şeylere içkin bir durumda bulunmaktadır ve bu sebeple maddenin de bilinç taşıdığını ifade ederler. Bu düşüncenin kavramsal karşılığı Panpsişizm[735]'dir. Bilinci kabul eden ve bunu bütün canlı cansız varlıklara has bir özellik olarak gören Panpsişizm'in, bilinci maddeye de atfetmesi dolayısı ile düalist felsefeden, maddeye bilinç yüklemesi sebebi ile materyalizmden farklı bir noktada bulunduğunu söylememiz gerekir.[736]

Bilinç konusunda genel hatlarıyla materyalist, düalist ve idealist düşünceleri ortaya koyduktan sonra düşünürümüz Antony Flew'un bilinç konusundaki açıklamalarını incelemeye çalışalım.

2.6.8.Antony Flew'un Bilinç Hakkındaki Düşünceleri

[730] Gödelek, Zihin Felsefesi, s.104.
[731] Gödelek, Zihin Felsefesi, s.103.
[732] Taslaman, Beden- Ruh Düalizmine Teolojik Agnostik Tavır, s.15.
[733] Büyük, Düalizm, Bilinç ve Tanrı, s.138.
[734] İdealizm: Evrende meydana gelen bütün şeylerin tinsel varlıkların yapıp etmelerine bağlayan bu düşünce göre, görmekte olduğumuz her şey maddi sebepler nedeni ile değil, tamamen düşünce ve fikirlerden oluştuğunu savunan felsefi akım. Gözlemlemekte olduğumuz bütün süreçleri düşünme eylemine indirgeyen felsefe.(Bkz. Ulaş, Felsefe Sözlüğü, s.713).
[735] Panpsişizm: Görmekte olduğumuz madde cinsinden her şeyin örnek; taş, ağaç, insan vb. bilince sahip olduğunu savunan düşünce akımı.(Bkz. Onur, Çağdaş Zihin Felsefesinde Bilinç Problemi, ss.60-61).
[736] Taslaman, Beden- Ruh Düalizmine Teolojik Agnostik Tavır, s.3.

Antony Flew'e göre, tecrübesine sahip olduğumuz ve açıklamasını ancak aşkın bir varlık aracılığı ile yapabildiğimiz beş temel olgu bulunmaktadır. Bunlar; "akılcılık", "yaşam", "bilinç", "kavramsal düşünme" ve "insan".[737] Biz bu beş temel olgudan "bilinç" kavramı üzerinde duracağız. İnsan ırkının bilinçli olduğunu ve sahip olduğu bilinç özelliğinin de bilincine ulaştığını vurgulayan Flew'e göre, bilinci reddeden kişinin kendisi ile çelişkiye düşmesi kaçınılmaz olacaktır.[738]

Bilinci fiziksel nedenlere indirgeyen fizikalizm[739] düşüncesine karşı Flew şu soruyu sormaktadır: Var olan her şeyi fiziksel nedenlere indirgeyen düşünce sisteminin, bilinci fiziksel süreçlerle nasıl ortaya çıkarmaktadır? Bu düşünceyi savunanlar bizler için makul açıklamalar oluşturamamaktadırlar.[740]Bilinci, bedenimize ait olan beyinlerimizin bir etkileşimi olarak gören ve belirli sinir hücrelerinin etkisine indirgeyen materyalist düşünceye karşı Flew, Gerald Schroeder'den alıntıladığı şu ifadeler üzerinden eleştirisini yönlendirir. Kum tanelerinin sahip olduğu fiziksel bileşenler ile bir üstün zekâya sahip insanın fiziksel bileşenleri arasında bir farkın bulunmadığı, fakat bu iki varlık arasında temel bir farkın bulunduğunu ifade eder "bilinç". Bilinci maddeye indirgeyen anlayışın sahip olduğu tutumun maddeye karşı sergilenen asılsız ve kör bir bağlılığın sonucu olarak tarif etmektedir.[741]

Flew, bilinç konusunda Daniel Dennett'ın ileri sürdüğü düşünceleri eleştirmektedir. Dennett bilinç konusunda şunları söyler: Bilinçli olma durumu belirli işlevlere sahip olmak demektir. İnsan için düşündüğümüzde acı, sevgi vb. duygulara verdiği tepkiler onun temel işlevleridir. Aynı durumların cansız varlıklarda da bulunduğunu savunan Dennett(örnek bir telefonun kendisine yüklenen işletim sayesinde bazı problemleri çözmesi gibi), buradan hareketle bilincin madde dışında bir güç tarafından oluşturulduğunu düşünmemiz için bir özelliğe sahip olmadığını vurgular. Flew ise bu açıklamaya yönelik şunları söylemektedir. İnsanın, sürdürmekte olduğu eylemlerine eşlik eden bir bilinci bulunmaktadır. Kişi yapmakta olduğu eylemlerin farkındalığına sahiptir ve neler yaptığı, sonuçlarının neler

---

737 Flew, Yanılmışım Tanrı Varmış, ss.151-152.
738 Flew, Yanılmışım Tanrı Varmış, s.167.
739 Fizikalizm: Var olan her şeyin sebebini fiziksel nedenlere indirgeyen, fiziksel olanın dışında hiçbir şeyin bulunmadığını savunan düşünce. Kısaca "her şey fizikseldir" açıklamasıdır.(Bkz. Batak, Naturalizm Çıkmazı, ss.45-57).
740 Flew, Yanılmışım Tanrı Varmış, s.161.
741 Flew, Yanılmışım Tanrı Varmış, s.161.

olacağını çıkarsayabilmektedir. Fakat cansız varlıkların sürdürdüğü işlemlerine eşlik eden bir bilinç durumu söz konusu değildir.[742]

Canlı cansız her varlığın bilinç özelliğine sahip olduğunu savunan Panpsişizm düşüncesinin aksine, cansız varlıkların bilinçten yoksun olduklarını savunan Flew, Örnekler üzerinden düşüncesini temellendirmeye çalışmaktadır. Ona göre telefonların, bilgisayarların, çamaşır makinelerinin vb. araçların gerçekleştirmekte oldukları işlemlerinde bilinç aramak; telefonların Mona Lisa resmini güzel bulması, bilgisayarların göstermekte olduğu filmin, konusundan etkilenip üzüldüğünü, çamaşır makinesinin meydana gelen bir problemi çözmek için çözümler ürettiğini ifade etmek ile eşdeğer olduğunu vurgulamaktadır.[743]

Materyalist düşüncede sevgi, korku, üzülme vb. gibi duyguların fiziksel nedenlere indirgendiğini görmüştük.[744] Flew'e göre ise materyalistlerin ortaya attığı gibi madde, bilinçli varlıkları ortaya çıkarma gücüne sahip değildir. İnsanın üzülen, sevinen, korkan vb. duygulara sahip olduğunu, fakat maddenin bu tarz duygularının bulunmadığını ifade eder. Bu özelliklere sahip olmayan bir maddenin, bu duyguları ortaya çıkarabilme durumunu anlamsız olarak görmektedir. Bilinci ve yaşanılan şeyleri anlamlandırma özelliğimizi maddeye indirgemeyen Flew, tüm bu özelliklerin üstün bir akla işaret ettiğini vurgulamaktadır.[745]

Flew'e göre madde, kendisine ne kadar zaman verilirse verilsin asla bilinç özelliğine kendiliğinden kavuşamayacaktır. Madde sahip olduğu özellik sebebi ile asla bilinç durumunu elde edemeyecektir. Bu konuda bir örnek veren Flew, bir masanın kendisine dış bir etken müdahale etmeden sonsuz zaman içerisinde yavaş süreçlerle bilinç seviyesine ulaşabilmesi imkânsızdır. Maddenin bu özelliklere uzun süre içerisinde kavuşabileceğini savunmanın delilik olduğunu söylemektedir. Flew'e göre bilinç, ancak tanrı düşüncesi kabul edildiğinde anlamlı bir şekilde tanımlanabilmektedir. Flew'e göre bilinç, hayat, ahlak ve değer sahalarına adım attığımız vakit tanrının varlığını kabul etmenin kaçınılmaz bir sonuç olduğunu vurgular. [746]

---

[742] Flew, Yanılmışım Tanrı Varmış, s.162.
[743] Flew, Yanılmışım Tanrı Varmış, s.166.
[744] Batak, Naturalizm Çıkmazı, s.96.
[745] Flew, Yanılmışım Tanrı Varmış, s.169.
[746] Flew, Yanılmışım Tanrı Varmış, ss.152-153.

2.6.9.Antony Flew ve Richard Dawkins’in Ahlak ve Bilinç Hakkındaki Düşüncelerinin Karşılaştırılması

Düşünürlerimizin konu üzerindeki açıklamaları dikkate alındığında; Antony Flew’un “Bilinç” üzerinden, Richard Dawkins’in ise “Ahlak “üzerinden düşüncelerini aktarmaya çalıştığı görülmektedir.

1-Dawkins, ahlak konusunu evrim anlayışı üzerinden açıklamaya çalışmaktadır. Dawkins’e göre ahlak, teistlerin iddia ettiği gibi tanrı ve din nedeni ile ortaya çıkan bir alan değildir. Ona göre ahlak, doğal seçilimin yanlış çalışması sonucunda ortaya çıkan bir alandır. Doğal seçilim ahlak alanını şu şekilde oluşturmaktadır. Paylaşma, yardım, merhamet, koruma vb. duygular, türlerin kendisi ve ailesi için sergilediği davranışların, başka alanlara transfer edilmesi ile orta çıkmaktadır. Örnek olarak; anne bir aslanın kendi çocuğuna gösterdiği koruma ve paylaşma duygusunun, kendi türünden olan diğer aslanların yavrusuna da göstermesidir. Hayvanlarda meydana gelen bu davranış transferinin insanlar içinde geçerli olduğunu vurgulamaktadır.

2-Dawkins, insanları ahlaki davranışa yönelten Darwinci dört sebepten bahsetmektedir. Bunlar; akrabalık duygusu, iyilik yap ki iyilik bulasın, yapılan iyiliklerin kişiye kazandırdığı şöhret ve gösterilen cesaretlerin getirdiği artı kazançlar. Dawkins’e göre, insanı ahlaki olarak tarif edilen davranışlara sürükleyen sebepler bunlardır. Fakat Dawkins’in ortaya koyduğu ahlak anlayışının, bir davranışı ahlaki yapan temel ilkelerden uzak olduğu gözükmektedir. Karşılık beklememek ve içte taşınan niyet ilkeleri dikkate alındığında, Dawkins’in ileri sürdüğü ahlak anlayışı geçerliliğini yitirecektir. Bu sebeple Dawkins’in ileri sürdüğü ahlak fikri, özgeci ahlak anlayışından uzak, faydacı ahlak düşüncesi olarak görülmektedir.

3-Dawkins, bencil duygulara sahip olarak dünyaya geldiğimizi ve bu bencil duygulardan kurtulmamız gerektiği ileri sürmektedir. Dawkins, ahlak konusunda anti- Darwinci bir tutum sergilemektedir. Ona göre, bencil duygulardan kendisini kurtara bilecek tek tür insandır ve bunu yapmalıdır. Dawkins’in bu açıklamaları, ileri sürdüğü “bencil gen” anlayışı ile çelişmektedir. Bencil genler, yaşamda kalabilmek adına bencilce duygularını sorgulamaksızın yerine getirmektedirler. Fakat Dawkins, insanların bu tarz duygulardan kurtulmalarını istemektedir. Sorgusuzca hareket eden

bencil genlerin, acımasız duygulardan nasıl kurtulabileceği ve özgeci bir tutum sergileyeceği tartışılacak bir konudur.

4-Dawkins, tanrı ve din olmasa da, kişilerin akıl yolu ile ahlaki olan davranışları oluşturabileceğini savunmaktadır. Bunun dayanağı olarak Dawkins, ahlak alanında emirleri değil içerikleri önemsemektedir. Ona göre bir davranışı ahlaki yapan şey, sahip olduğu içeriktir. İçeriği hakkında bilgimiz olmadan, emre dayalı olarak ortaya koyulan davranışların ahlak oluşturmayacağını, aksine ahlaksızlığı ortaya çıkaracağını savunmaktadır.

5-Antony Flew, tanrı düşüncesi kabul edilmediği vakit "bilinç" olgusunun tam anlamı ile açıklanamayacağını savunmaktadır. Bu sebeple Flew, bilinç olgusunu tanrıya dayandırmaktadır. Bu noktada bilinci yok saymaya çalışarak, tanrıya ihtiyacın olmadığını ileri sürenleri eleştiren Flew; bilincin yok sayılmasını, kişinin kendi kendisi ile çelişmeden mümkün olmayacağını ileri sürmektedir.

6-Flew, bilinci fiziksel nedenlere indirgeyenleri eleştirmekte; kum taneleri ile insanlarda bulunan fiziksel bileşenler arasında bir farkın bulunmadığını, fakat bu iki şey arasında temel bir farkın olduğunu ortaya koymaktadır "bilinç". Flew, hemen her şeyi maddeye indirgeyerek açıklayan anlayışı kör bir bağlılık olarak görmektedir.

7-Flew, maddeye ne kadar zaman verilirse verilsin asla bilinç durumuna kavuşamayacağını savunmaktadır. Ona göre bir masa kendisine ne kadar zaman tanırsak tanıyalım bilinç seviyesine ulaşamayacaktır. Bu nedenle, bilinci maddenin kendisine indirgeyen anlayışı delilik olarak tarif etmektedir. Flew' e göre bilinç olgusu, aşkın bir varlığı zorunlu kılan temel gerekçelerden bir tanesini oluşturmaktadır.

Düşünürlerimizin ahlak ve bilinç konusu hakkında ki düşüncelerine baktığımızda; Dawkins'in materyalizm, naturalizm, fizikalizm ve evrim anlayışlarının etkisinde kaldığı ve düşüncelerini bu noktadan temellendirmeye çalıştığı gözlemlenmektedir. Flew ise, deist tanrı inancı üzerinden hareketle fikirlerini temellendirme ve açıklamaya çalışmaktadır. İki düşünürümüzün ahlak ve bilinç konusunda ayrıştıkları temel nokta kaynak sorunudur. Dawkins, ahlak ve bilinci maddeye indirgemekte, Flew ise tanrı cevabı ile açıklamaya çalışmaktadır. Yapılan açıklamalar dikkate alındığında; Dawkins'in düşünceleri arasında

çelişkilerin bulunduğunu, Flew'un ise aktarmakta olduğu düşünceleri arasında tutarlılık sergilediği görülmektedir.

SONUÇ

Din Felsefesinin ilgilendiği en temel konuların başında "tanrı" düşüncesi gelmektedir. Tanrı düşüncesi ile ilişkili olan; tanrının varlığı, sıfatları, tasavvurları, tanrı hakkında ileri sürülen kanıtlar ve değeri, tanrıyı bizlere tanıtan vahiy ve imkânı gibi konular din felsefesinin temel sorunları arasında bulunmaktadır. Bu sorunların ele alınış biçimi çeşitli felsefi akımları doğurmaktadır. Bu felsefi akımlardan olan deizm ve ateizm tezimizin temel noktasını oluşturmaktadır. Bizler deizm ve ateizm'in çağdaş temsilcilerinden olan Antony Flew ve Richard Dawkins'in düşüncelerini inceledik ve karşılaştırmasını yaptık.

Antony Flew, ailesinin sahip olduğu inanç gereği lise yıllarına kadar Hristiyan inancını taşımış bir düşünürdür. Flew'un uzun bir zaman ateizm anlayışına sahip olduğunu gördük. Ateizm dönemi boyunca "yanlışlama ilkesine" bağlı kaldığını ve David Hume felsefesinden oldukça etkilendiği görülmektedir. Flew'un ateizmi tercih etme gerekçeleri arasında şunları söyleyebiliriz. İlk olarak adaletli bir tanrı fikri ile evrende meydana gelen kötülüklerin çelişki doğurması ve inanç sahiplerince makul bir şekilde açıklamasının yapılmaması durumudur. İkinci olarak dini söylemin doğruladığı veya yanlışladığı bir şeyin bulunmaması, aksine her söylemi kendi çıkarına tevil etme eğilimi göstermesidir. Son olarak ise inanç sahibi kişilerin tanrının varlığını ortaya koyabilmek adına ileri sürdükleri kanıtların zayıf oluşu ve tanrı hakkında ileri sürülen ifadelerin insanbiçimci oluşu ve yapılan eleştiriler karşısında sınırsızca tevil edilmesidir.

Antony Flew, ateizm inancını uzun zaman sürdürdükten sonra bazı gerekçeler ile deist bir tanrının varlığı kabul ettiğini ifade etmiştir. Bu gerekçeler arasında şunlar bulunmaktadır. İlk olarak sahip olduğu yaşam ilkesi " delillerin götürdüğü yere gitmek" düşüncesinden hareketle inanç alanında değişim yaşadığını ifade etmektedir. İkinci olarak, bilimsel alanda yapılan çalışmaların ve önemli bilim insanlarının yaptığı açıklamaların etkili olduğunu söylemektedir. Üçüncü olarak, yirmi yılı aşkın bir süre boyunca doğa üzerine yapılan araştırmalar hakkında yapmış olduğu düşüncelerin bir sonucu olduğunu vurgulamaktadır. Flew, düşünce dünyasında meydana gelen bu değişimin inanç kaynaklı bir değişim olmayıp, tümüyle aklın izlediği bir yolculuk olduğunu ifade etmektedir.

Richard Dawkins ise kısa bir dönem ailesinin taşıdığı Hristiyanlık inancını sürdürdükten sonra Darwin'in düşüncelerinden etkilenerek ateizm anlayışına geçmiştir. Dawkins, kendisinin bir Darwin hayranı olduğunu ifade etmektedir. Darwin hayranlığı yanında kendisini "ateist savaşçı" olarak tanımlayan Dawkins, "yeni ateizm" grubu içerisinde yer almaktadır. Dawkins, tanrı eleştirisinde yaptığı aktif çalışmalarla pozitif ateizm içinde yer almakta ve bilgi konusunda "doğrulama ilkesi" ne sıkı bağlılığı ile mantıkçı pozitivistlerin çizgisinde bulunmaktadır. Dawkins, tanrı ve din üzerine yazdığı eserlerde, genellikle Hristiyan tanrı ve din düşüncesini eleştirmekte ve kitaplarını bilim kurgu kitabı olarak yazmaktadır. Evrim teorisine olan tutkulu bağlılığı ve ateizmi dünyaya yayma coşkusu, Dawkins'in bilim alanından uzaklaşarak tutarsız ve ideolojik içerikli açıklamalar yapmasına neden olmaktadır.

Richard Dawkins'in tanrı eleştirisinde kullandığı en temel argümanı Darwin'in ortaya koyduğu evrim teorisidir. Dawkins'e göre evrim teorisinin gücü, ilkel bir varlıktan tasarlanmış hissi veren varlıkların dış bir müdahale(tanrı) olmadan nasıl değişip dönüştüğünü göstermesidir. Evrim, ilkel bir varlığın uzun zamanlar içerisinde küçük adımlar izleyerek(birikimli seçilim) tasarlanmış bir varlığa dönüşmesini sağlayan sistemin adıdır. İlkel varlık uğradığı mutasyonlar ve doğal çevreye karşı sergilediği mücadele sonucu(doğal seçilim) gelişmiş varlıklara dönüşmeyi başarmıştır. Dawkins'e göre evrim teorisi, türsel çeşitliliği ve basit bir varlığın gelişmiş bir varlığa nasıl dönüştüğünü açıklaması sebebiyle artık tanrı cevabına ihtiyacın kalmadığını bizlere göstermiştir.

Gerek Antony Flew'un gerekse Richard Dawkins'in tanrı hakkında yaptıkları açıklamalar dikkate alındığında net olarak şunları görebilmekteyiz. Flew ve Dawkins Aydınlanma dönemi ile başlayan süreçlerin ve bu dönemle beraber ortaya çıkan düşünürlerin etkisinde oldukça fazla kalmışlardır. Aydınlanma döneminin de yapılan tanrı ve din konusunda ki eleştiri ve açıklamalar düşünürlerimizin de tanrı ve din konusundaki temel argümanlarını oluşturmaktadır. Tanrının yokluğu üzerine yaptıkları açıklamalara baktığımızda, her iki düşünürümüzün de genelde Hristiyan tanrı anlayışını eleştirdiklerini görmekteyiz. İleri sürdükleri eleştirilerde kendilerine has bir değerlendirmeden çok, Hristiyan tanrı ve din eleştirisinde bulunan düşünürlerin fikirlerini kullandıkları ve küçük genişletmeler yaparak tanrının

yokluğu noktasında argüman haline getirdikleri görülmektedir. Özellikle nedensellik zinciri eleştirisinde David Hume, evrim düşüncesinde Charles Darwin, insanın özgülüğü konusunda Friedrich Nietzsche ve Jean –Paul Sartre, tanrı düşüncesinin yanılsama olduğu konusunda Ludwig Andreas Feuerbach ve Sigmund Freud'un düşüncelerinden ciddi ölçüde etkilenmiş ve tanrının yokluğu noktasında kanıt olarak ileri sürmüşlerdir.

İki düşünürümüzün de tanrı fikri karşısındaki düşünceleri dikkate alındığında Flew'un ateizm dönemi söylemleri ile Dawkins'in ateizm söylemleri arasında ciddi benzerliklerin bulunduğunu görülmektedir. Fakat Flew'un inanç alanındaki değişimin sebebi ile Dawkins'in tanrının yokluğunu temellendirdiği zemin taban tabana zıtlık içermektedir. Flew, inanç alanında yaşamış olduğu değişikliği bilimsel çalışmalara ve bilim alanında çalışmakta olan kişilere bağlamaktadır. Dawkins ise bilimsel gelişmeler ve bilim insanlarının sahip olduğu temel anlayıştan hareketle tanrı inancının zayıfladığını, ilerleyen dönemlerde ise tamamen ortadan kalkacağını düşünmektedir. Görüldüğü gibi iki düşünürümüzün bilimsel çalışmalar karşısında sergiledikleri tutum birbirinin zıttı durumdadır. Movrodes'in tanrı hakkında yaptığı temsili hatırlarsak özetle şunu ifade etmektedir. Bir ilaç ile bütün hastalıkları tedavi edemediğimiz gibi, tanrının varlığı veya yokluğunu da bir kanıtla sonuca bağlamak oldukça zor olacaktır. Var olan bilimsel açıklamaların farklı şekillerde yorumlanması bizlere şunu göstermektedir ki, tanrının varlığı ve yokluğu hakkındaki tartışmalar uzun bir dönem devam edecek gibi gözükmektedir.

KAYNAKÇA

Adıvar, Adnan, **Bilim Ve Din**, Remzi Kitapevi, İstanbul 1980.

Aktan, Coşkun Can, Ahlak Ve Ahlak Felsefesine Giriş, **Hukuk Ve İktisat Araştırmaları Dergisi**, Cilt 1, Sayı 1,ISSN: 2146-0817, 2009.

Alpyağıl, Recep, **Din Felsefesi Açısından Maturidi Gelen-Ek-İ**, İz Yayıncılık, İstanbul 2016.

Altuner, İlyas, Kartezyen Düalizm Ve Ruhun Kavramsal Değişimi, Iğdır Üniversitesi, **Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı/No:4, Ekim 2013.

Arıcan, Musa Kazım, **Din Felsefesi El Kitabı**, Grafiker Yayınları, Ed. Recep Kılıç-Mehmet Sait Reçber, Birinci Baskı, Ocak, Ankara, 2014.

Atay, Hüseyin, "Akıl Ve Vahiy" **Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları**, İkinci Din Şurası Tebliğ Ve Müzakereleri(23-27 Kasım 1998), 1, Ankara, 2003.

Atay, Hüseyin, "Dinde Reform", **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt: XLIII, (2002).

Aydın, Mehmet S. , **Din Felsefesi**, İzmir İlahiyat Fakültesi, Mayıs 2012.

Aydın, Mehmet S. , Süreç(Proses) Felsefesi Işığında Tanrı- Âlem İlişkisi, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt: XXVII.

Aydın, Mehmet, Ateizm Ve Çıkmazları, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, , Cilt: XXIV,1981.

Aydınlı, Yaşar, **Farabi'de Tanrı-İnsan İlişkisi**, İz Yayıncılık, Dördüncü Baskı, İstanbul 2014.

Ayşan, Erhan, **Yanılgılar Ve Tanrı**, Kavim Yayıncılık, 1.Baskı, İstanbul 2011.

Babür, Saffet, **Aristoteles Nikomakhos'a Etik**, Bilge Su Yayınları, Altıncı Baskı, 2015.

Batak, Kemal, **Naturalizm Çıkmazı, Dennette'den Dawkins'e Yeni Ateizm'in Felsefi Temelleri Ve Teistik Eleştirisi**, İz Yayıncılık, 2. Baskı, İstanbul, 2017.

Batuk, Cengiz, **Mitolojik Ve Tarihsellik, Hıristiyanlığın Asli Günah Mitinin Tarihsel Dönüşümü**, İz Yayıncılık, 2016.

Bayraktar, Mehmet, **Cahız Ve Biyolojik Evrimciliğin Doğuşu**, Çev. Mehmet Vural, Kelam Araştırmaları 10:1(2012).

Bilgili, Alper, **Bilim Ne Değildir?** Doğu Kitapevi, Mayıs 2017.

Blackstone, William T, **Dinsel Bilgi Sorunu**, Çev. Tuncay İmamoğlu, Ataç Yayınları, Haziran 2005.

Budak, Selçuk, **Psikoloji Sözlüğü**, Bilim Ve Sanat Yayınları, Birinci Basım, Ankara 2000.

Büyük, Celal, Düalizm, Bilinç Ve Tanrı, **Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı: 39, Erzurum 2013.

Cevizci, Ahmet, **Felsefe Ansiklopedisi**, Etik Yayınları, , Cilt: 1, Kasım 2003.

Cevizci, Ahmet, **Felsefe Sözlüğü**, Say Yayınları,6.Baskı, İstanbul 2017.

Cevizci, Ahmet, **Felsefenin Kısa Tarihi**, Say Yayınları, 4. Baskı. 2016.

Çaviş, Esma “İslam Geleneğinde Tanrı Tasavvuru” Eski Yeni: **Üç Aylık Düşünce Dergisi**, Sayı:19, 2010.

Çelebi, Nilgün, Ahlak, Etik Ve Toplum, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, **Bilge Yayın Tanıtım Eleştiri Dergisi**, Sayı: 39, Kış, 2004.

Çetin, Özer, Erich Fromm’da Tanrı Tasavvuru, **Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi**, 18/3, (Aralık):75-98, 2018.

Çınar, Aliye, **Tanrı Yanılgısı Üzerine İnanmak Ya Da İnanmamak**, Profil Yayınları, İstanbul 2009.

Çiftçi, Adil, **Din Sosyolojisi Ve İslami Modernizm**, Ankara Okulu Yayınları,1.Basım: Aralık, Ankara 2016.

Çiftçi, Adil, **Din Sosyolojisine Giriş Ya Da Meleklere Ağıt**, Ankara Okulu Yayınları, 1. Basım, Ankara 2017.

Çiller, Özer Uçuran, **İnfoteizm, Tanrının Enformasyonu**, Doğan Kitapçılık, İstanbul, 2011.

Danto, Arthur, **Nietzsche Hayatı**, Eserleri Ve Felsefesi, Engin Yayınları, Çev. Ahmet Cevizci, Birinci Baskı, İstanbul 2002.

Dawkins, Richard, **Tanrı Yanılgısı**, Kuzey Yayınları, Çev. Melisa Miller, Barbaros Efe Güner, Tunç Tuncay Bilgin,15.Baskı, İstanbul, 2006.

Dawkins, Richard, **Gen Bencildir**, Çev. Tunç Tuncay Bilgin-Uygar Polat, Kuzey Yayınları, 4. Baskı, Aralık 2017.

Dawkins, Richard, **Kör Saatçi**, Çev. Melisa Miller-Barbaros Efe Güner- Tunç Tuncay Bilgin, Kuzey Yayınları,1. Baskı, İstanbul 2017.

Dorman, Emre, **Modern Bilim: “Tanrı Var”, Evrenin Ve Yaşamın Oluşumundaki Hassas Ayarlar Üzerine Bir İnceleme**, İstanbul Yayınevi, 12. Baskı, Nisan 2016.

Duralı, Ş. Teoman, **Felsefe-Bilim Nedir**, Dergâh Yayınları,3.Baskı, İstanbul 2014.

Düzgün, Şaban Ali, **Dini Anlama Kılavuzu**, Otto Yayınları, 2. Baskı, Ocak 2018.

Erdoğan, Emine, **Tanrı Algısı, Dini Yönelim Biçimleri Ve Dindarlığın Psikolojik Dayanıklılıkla İlişkisi**, Ankara 2014.

Erdoğan, İbrahim Halil, Deizm Ve Tabii Din Arayışı Bağlamında Bir Analiz, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Cilt:11, Sayı:57, Haziran 2018.

Esenyel, Zeynep Zafer, Presokratik Filozoflarda Arkhe Sorununu Kozmolojik Ve Ontolojik Bağlamda İncelenmesi, **Uludağ Üniversitesi Fen- Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi**, Sayı:22, Bahar, ISSN: 1303-4251, 2014.

Fazlıoğlu, İhsan, **Kendini Aramak**, Papersense Yayınları,3.Baskı, İstanbul 2015.

Fazlıoğlu, İhsan, **Akıllı Türk Makul Tarih**, Papersense Yayınları,3.Baskı, İstanbul 2015.

Flew, Antony, **Dosdoğru Düşünmenin Yolu Eleştirel Akıl Yürütmeye Giriş**, Çev. Hakan Gündoğdu, Liberte Yayınları, Ankara 2008.

Flew, Antony, **Yanılmışım Tanrı Varmış**, Profil Kitap, Çev. Hasan Kaya-Zeynep Ertan, 10. Baskı, Eylül 2017.

Gödelek, Kamuran, **Zihin Felsefesi**, Anadolu Üniversitesi, Ocak, Eskişehir 2013.

Güler, İlhami, **Allah'ın Ahlakiliği Sorunu**, Ankara Okulları, Onuncu Basım, Mayıs, Ankara 2017.

Güler, İlhami, **Sabit Din Dinamik Şeriat**, Ankara Okulları, 4. Baskı, Ankara 2015.

Günaydın Asan, Sonnur, **Richard Dawkins 'İn Tanrı Yanılgısı Kitabındaki Mantık Yanlışlıkları,**(yüksek lisans tezi) Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe Ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Samsun 2016.

Güzel, Mehmet, Gerçeklik İlkesinin Yitimi: Baudrillard'ın Simülasyon Teorisinin Temel Kavramları, **Felsefe Ve Sosyal Bilimler Dergisi**, Bahar, Sayı: 19, 2015.

Hume, **Din Üstüne**, İmge Kitap Evi, Çev. Mete Tunçay,4.Baskı 2004.

Hunter, Cornelius G., **Darwinin Tanrı'sı**, Gelenek Yayıncılık, Çev. Orhan Düz, Birinci Basım, Haziran 2003.

Irmak, Âdem, Teizme Kutsal Yolculuğum Antony Flew Ve Gary Habermans Arasındaki Tartışma, **İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 23, 2010.

Işık, Aydın, **Bir Felsefi Problem Olarak Vahiy Ve Mucize**, Elis Yayınları,1.Basım, Kasım, Ankara 2006.

İmamoğlu, Tuncay, **Tanrının Doğası Ve Mucizenin İmkânı David Hume'un Antropomorfizm Ve Mucize Eleştirisi**, İz Yayıncılık, İstanbul 2007.

Kaya, Mahmut, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,40. Cilt, S: 126-127.

Kıllıoğlu, İsmail, Aydınlanma'nın Felsefi Temellerinin Tartışılması, **Fatih Sultan Mehmet İlmi Araştırmalar İnsan Ve Toplum Bilimleri Dergisi**, Sayı: 5, Yıl: Bahar, 2015.

Koç, Turan, **Din Dili**, İz Yayıncılık,5.Baskı, İstanbul,2017.

Koç, Turan, **Dilin Ötesi Kuran'ın Dili Ve Üslubu Üzerine**, İz Yayıncılık, İstanbul 2018.

Koloğlu, Orhan Şener, İbn Hazm'da Kümun Ve Yaratma, **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt. 17, Sayı:1, 2008.

Kutlu, Sönmez, **İmam Maturidi Ve Maturidilik**, Otto Yayınları, Haz. Sönmez Kutlu, 5.Baskı, Ankara 2015.

Kutlu, Sönmez, **Türk Müslümanlığı Üzerine Yazılar**, Ötüken Yayınları, İstanbul 2017.

Kuvancı, Cenan, **Din Dili Dil Oyunu Mu?** İz Yayıncılık, İstanbul 2012.

Küçük, Abdurrahman, Günay Tümer, Mehmet Alparslan Küçük, **Dinler Tarihi**, Berikan Yayınevi, 4. Baskı, Ankara 2014.

Kütük, Selçuk, **Ateizm Yanılgısı**, Açılım Kitap,2.Baskı, Ağustos 2016.

Lennox, John C., **Aramızda Kalsın Tanrı Var**, Ufuk Yayınları, Çeviri: Reşit Şahin-Sarelevin Atalay,5.Basım, Mart, İstanbul 2014.

Mehdi, Nebi, Bilim-Din İlişkisi Problemine Süreççi Yaklaşım Ve Ian G. Barbour'un Dörtlü Tipolojisi, **Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 23(2002/2).

Mehdiyev, Nebi, **Dini Epistemolojiye Giriş, Tanrı İnancının Rasyonelliği**, İsam Yayınları, İkinci Basım, Şubat 2014.

Metin, Reşat, **Aydınlanma Felsefesinde Din Sorunu**, Ağustos 2007.

Onur, Ferhat, **Çağdaş Zihin Felsefesinde Bilinç Problemi, Bir Panpsişizm Savunusu**, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe Anabilim Dalı, (Doktora Tezi), Antalya 2019.

Ögcem, Ergin Antony Flew'de Tanrıya Dair Paradigma Değişikliği, **İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi**, Cilt:1/Sayı:2, Haziran 2015.

Ögcem, Ergin, Antony Flew'ün Tanrıyı İnkârı Ve Gerekçeleri, **Dumlupınar Üniversitesi İlahiyat Fakültesi**.

Ögcem, Ergin, **Ateizmden Deizme Antony Flew**, (Doktora Tezi) Marmara, İstanbul 2013.

Özalp, Hasan, **Bilim Din İlişkisinde Uzlaşmacı Yaklaşımlar**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe Ve Din Bilimleri Anabilim Dalı,(Doktora Tezi) İstanbul 2012.

Özcan, Hanifi, **Epistemolojik Açıdan İman**, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2012.

Özcan, Hanifi, **Maturidi'de Dini Çoğulculuk**, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları,3.Baskı, Şubat, İstanbul 2013.

Özgökman, Fatih, Yaşamın Kökeni, Evrim Ve Tanrı, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,** 54: 2(2013).

Özkan, Mehmet Şükrü, Antony Flew'ün Ateizmden Tanrı İnancına Yolculuğunda Kanıtların Rolü: Eleştirel Bir Yaklaşım, **Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi,** 3(2),481-505.

Özsoy, Ömer, **Sünnetullah Bir Kur'an İfadesinin Kavramsallaştırılması**, Fecr Yayınları,4.Baskı, Ankara 2017.

Pettazzoni, Rafaella, **Tanrıya Dair**, İz Yayıncılık, Çev. Fuat Aydın, İstanbul 2002.

Polat, Bayram, **Metodist Kilisesi Hakkında Bir Araştırma**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe Ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, (Yayınlanmış Doktora Tezi), Ankara 2006.

Reçber, Mehmet Sait, **Din Felsefesi El Kitabı**, Grafiker Yayınları, Ed. Recep Kılıç-Mehmet Sait Reçber 1. Baskı Ocak, Ankara 2014.

Reçber, Mehmet Sait, **Tanrıyı Bilmenin İmkânı Ve Mahiyeti**, Avrasya Yayınları, Birinci Baskı, Mayıs 2014.

Rıfkın, Jeremy, **Darwin'in Çöküşü**, Ufuk Kitapları, Çev. Ali Köse, Bilim Dizisi 1, İstanbul 2001.

Rüşd, İbn, Felsefe- **Din İlişikleri Faslu'lmakal – El-Keşfanminhaci'l-Edille**, Haz. Süleyman Uludağ,9.Baskı, İstanbul 2017.

Sartre, Jean-Paul, **Varoluşçuluk**, Çev. Asım Bezirci, Say Yayınları, 27.Baskı, İstanbul 2017.

Selçuk, Remziye, İzmirli İbrahim Hakkı'da "Tasavvur "Un Anlamı, **Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı:13, 2018.

Sinott, Walter- Armstrong, **Tanrısız Ahlak?** Ayrıntı Yayınları, Çev. Atilla Tuygan, Dördüncü Baskı, 2008.

Swinburne, Richard, **Tanrı Var Mı?** Arasta Yayınları, Çev. Muhsin Akbaş, Bursa 2001.

Şahin, Mehmet, Anglikanizm Öncesi İngiltere Ve Anglikanizm'in Doğuşu, **İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı**, Cilt: 22,İstanbul 2000.

Taslaman, Caner, **Ahlak Felsefe Ve Allah**, İstanbul Yayınevi, Birinci Baskı, Ocak 2014.

Taslaman, Caner, **Beden- Ruh Düalizmine Teolojik Agnostik Tavır**, S.4 Http://Www.Canertaslaman.Com/WpContent/Uploads/2011/10/Caner_Taslaman_Makale_Bedenveruh-1.Pdf.

Taslaman, Caner, **Big Bang Ve Tanrı**, İstanbul Yayınevi, 22. Baskı, İstanbul 2017.

Taylan, Necip, Din Felsefesinde Kötülük Problemi, **Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı: 11-12, 1993-1994, İstanbul- 1997.

Tekin, Mustafa, **Tanrı Kavramı Ve Toplumsal İzdüşümü**, Sosyal Bilimler Enstitüsü Din Sosyolojisi A.B.D.

Tokat, Latif, **Dinde Sembolizm**, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2012.

Tokat, Latif, Dünya Görüşü Din İlişkisi, **Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. 5, Sayı:9, 2006/1.

Tokat, Latif, Modern Batı Dünya Görüşünün Tanrı Ve İnsan Tasavvuru Açısından Tahlil Ve Eleştirisi, Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi Dini İlimler Fakültesi, **Bilimname** XXXIV*, 2017/2.*

Toktaş, Fatih, **Felsefe Tarihi**, Tibyan Yayıncılık, Şubat 2012.

Topaloğlu, Aydın, **Ateizm Ve Eleştirisi**, Ankara 1999.

Topaloğlu, Aydın, **Teizm Ya Da Ateizm**, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2001.

Topaloğlu, Aydın, **“Kötülük Problemi”(**Yayınlanmamış).

Topaloğlu, Fatih, Modern Bilim Üzerine Bir Eleştiri, **Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı: 36, Erzurum 2011.

Tümer, Günay, Çeşitli Yönleriyle Din, **Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt:28, Sayı:1, D01: 10.1501. T:1987.

Türkeri, Mehmet, **Etik Bilinç**, Lotus Yayın Evi, İkinci Baskı, Nisan 2014.

Tüzer, Abdüllatif, **Dini Tecrübe Ve Mistisizm**, Dergâh Yayınları, 1. Baskı, Aralık 2006.

Ulaş, Sarp Erk, **Felsefe Sözlüğü**, Bilim Ve Sanat Yayınları, Birinci Basım, Ankara 2002.

Yaran, Cafer Sadık, **Günümüz Din Felsefesinde Tanrı İnancının Akliliği**, Etüt Yayınları,1.Baskı, Samsun 2000.

Yaran, Cafer Sadık, **Kötülük Ve Theodise**, Vadi Yayınları, 1.Basım, Ankara 1997.

Yasa, Metin, **Tanrı Ve Kötülük**, Elis Yayınları, Ankara 2014.

Yaşar, Hüseyin, **Tanrının Varlığına Dair Modern Delillerden İnsancı İlke Ve Hassas Ayar Delili**, Artuklu Akademi, 2014/1(2).

Yeşilyurt, Temel, **Kelam El Kitabı**, Ed. Şaban Ali Düzgün, Grafiker Yayınları, İkinci Baskı, Ekim 2012.